

DOBLEMENT OBLIDADES

LES DONES ESPANYOLES I LA SEVA COL·LABORACIÓ
EN L'ESFORÇ DE GUERRA DE LES BRIGADES INTERNACIONALS

Anna Sospedra Rodríguez

DOBLEMENT OBLIDADES

Les dones espanyoles i la seva col·laboració
en l'esforç de guerra de les Brigades Internacionals

Anna Sospedra Rodríguez

AROLA EDITORS

Tarragona, 2019

VOLUM 20

Col·lecció dirigida
per Montserrat Duch Plana,
Universitat Rovira i Virgili

CONSELL EDITORIAL

Ana Bringas (Universitat de Vigo), Laura Guidi (Universitat de Nàpols), Mónica Moreno
(Universitat d'Alacant), Montserrat Palau (Universitat Rovira i Virgili), Maja Zovko
(Universitat de Zadar) i Mary Nash (Universitat de Barcelona).

SECRETÀRIA

Meritxell Ferré

Primera edició: novembre de 2019

Edita: Arola Editors

Arola Editors
Polígon Francolí parcel·la 3 nau 5 - 43006 Tarragona
Apt. Correus 253 - 43080 Tarragona
Tel. 977 553 707 - Fax 902 877 365 - Mòbil centralita 628 415 318
arola@arolaeditors.com
www.arolaeditors.com

Coeditat amb: Publicacions URV

ISBN: 978-84-8424-819-4

Publicacions URV
Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona
Tel. 977 558 474
publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

© dels textos: l'autora

Imatge de la coberta: «Catalunya. Generalitat. Consell de Sanitat de Guerra; Vicente, E. Compré aquest segell.
5 cts.». Cartell cedit pel CRAI Biblioteca del Pavelló de la República. Universitat de Barcelona.

Publicació finançada Memorial Democràtic, Generalitat de Catalunya,
en el marc del projecte MEM004/19/00057.

**memorial
democràtic**

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, tret de l'excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a l'editor o a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals d'algun fragment d'aquesta obra.

*A totes les dones oblidades per la història, i a totes aquelles
que canviaran el futur.*

I als meus pares, amb una gran admiració i estima.

ÍNDIX

PRÒLEG	11
AGRAÏMENTS	15
INTRODUCCIÓ	17
1. Presentació	17
Implicació personal en la tria de l'objecte d'estudi	17
Contextualització i objectius de la recerca	18
MARC TEÒRIC	19
2. Context històric	19
Les limitacions socials, laborals, jurídiques i polítiques de les dones a Espanya a finals del segle XIX i inicis del segle XX	19
Els avenços de la Segona República cap a l'emancipació femenina (1931-1939)	22
L'esclat de la Guerra Civil i el paper de les dones en els conflictes bèl·lics	24
Els models culturals femenins republicans durant la guerra. Milicianes i treballadores de la rereguarda: les dones a la conquesta de l'espai públic	26
3. Una aproximació a les Brigades internacionals	29
La internacionalització de la Guerra Civil espanyola	29
Els primers voluntaris antifeixistes	30
La Komintern i la formació de les Brigades Internacionals	30
El «Babel de la Mancha» o la capital brigadista	32
Els «voluntaris de la llibertat»	32
Com podem situar les dones espanyoles en les Brigades Internacionals?	34
La controvèrsia de parlar de «brigadistes espanyoles»	36
4. Estat de la qüestió: de l'oblit a <i>Solidarias</i>	37
L'oblit historiogràfic dels voluntaris estrangers	37
La recuperació de la memòria de les Brigades Internacionals	38
5. Hipòtesis i preguntes per resoldre	40
6. Perspectiva historiogràfica de la investigació	42
L'oblit de les dones en la historiografia de la guerra	42
La història de les dones	43

Els estudis de gènere	44
La història social	45
Microhistòria	46
7. Fonts d'informació	46
Fonts primàries: l'arxiu RGASPI, les memòries, l'autobiografia, la memòria oral i les fotografies	46
Fonts secundàries: la producció historiogràfica	50
RESULTATS I SOCIALITZACIÓ DE LA RECERCA	53
8. La contribució del treball femení de les espanyoles en l'esforç de guerra de les Brigades Internacionals	53
La important labor social de les Brigades Internacionals i la interacció dels brigadistes amb la població local	53
Alguns pressupòsits teòrics envers el treball femení: la confluència de les tasques reproductives, de cura i de producció	54
La cura als altres: la tasca de les dones en la sanitat	57
La cura i l'educació dels més petits: el treball a les llars escola	72
Les tasques domèstiques	83
Tasques de direcció, organitzatives, periodístiques, traducció i treball d'oficina	89
El treball productiu: fàbriques i tallers al servei de la guerra	96
Tasques solidàries, culturals i de suport moral	97
9. La guerra des d'una mirada femenina: l'experiència particular de les dones espanyoles	103
Relacions entre les voluntàries i els homes	103
Relacions afectives, matrimonis, maternitat i criança dels infants	106
La interacció entre les dones locals i les estrangeres	121
Les difícils condicions de vida i de treball durant la guerra	123
L'heterogènia adscripció ideològica de les espanyoles de les Brigades Internacionals	125
La desfeta republicana i la repressió franquista a algunes de les voluntàries espanyoles de les Brigades Internacionals	130
Lise London: de la Resistència francesa al camp de concentració de Ravensbrück	131
Rosa Cremón: del camp de concentració de Los Almendros a la presó de Ventas de Madrid	133
Constància de la Mora: de la missió propagandística i diplomàtica a Nova York a l'exili permanent	134
Irene Falcón: una vida d'exili al costat de Dolores Ibárruri	136
Matilde Landa: de les presons franquistes al suïcidi	137

10. Socialització de la recerca històrica	141
El projecte SIDBRINT	141
La meua contribució al projecte	143
EPÍLEG	145
11. Problemes metodològics i futures línies d'estudi	145
12. Algunes conclusions i reflexions finals	148
13. Llistat d'imatges	153
14. Fonts per a la recerca	157
Arxius	157
Bibliografia	159
Bibliografia web	163
15. Annexos	165
Discursos i poemes que recorden les espanyoles de les Brigades Internacionals	165
Discurs de comiat als voluntaris de les Brigades Internacionals	165
Poemes	167
Llistat de voluntàries espanyoles localitzades que van treballar per a les Brigades Internacionals	170

PRÒLEG

M. Lourdes Prades-Artigas

Universitat de Barcelona

Fa uns mesos, l'Anna Sospedra em va donar una alegria per partida doble. Em va dir que li publicaven el treball de recerca sobre les dones espanyoles a les Brigades Internacionals i, a més, em va demanar que li fes el pròleg, proposta que vaig acceptar immediatament per la temàtica tan interessant que tractava però també per l'impecable treball historiogràfic que havia dut a terme. Per aquest doble motiu, no més gens difícil escriure unes paraules que introdueixin aquesta obra.

Tal com descriu a les primeres pàgines, la seva estada de pràctiques al CRAI Biblioteca Pavelló de la República va ser determinant perquè es plantejés fer una recerca sobre les dones espanyoles a les Brigades Internacionals. Fa molts anys que aquest centre és un referent per a molts estudiants universitaris per dur a terme les pràctiques curriculars. Per la majoria d'ells, és la primera vegada que tenen l'oportunitat de treballar amb fonts primàries, de *tocar* documentació d'arxiu i d'adquirir els coneixements necessaris per obrir-se camí com a historiadors. No obstant, únicament els més inquiets van un pas més enllà i aprofiten els coneixements i la metodologia adquirits per iniciar-se en la recerca històrica. L'Anna és una d'aquestes estudiants, i al llibre explica molt bé com una cosa la va conduir a una altra. El fet d'estar en contacte amb una col·lecció especialitzada sobre la Guerra Civil espanyola i tenir, a més, l'oportunitat de treballar en el projecte SIDBRINT¹ de la Universitat de Barcelona, sobre les Brigades Internacionals, van ser determinants per poder escriure aquest magnífic estudi.

És especialment rellevant com una historiadora tan jove tracta un tema tan innovador amb un rigor i una metodologia tan adequats. En primer lloc, constata l'oblit historiogràfic amb relació a les voluntàries espanyoles que van contribuir i treballar activament en les Brigades Internacionals, i aquesta és la hipòtesi de treball de la qual parteix. Es qüestiona que, si bé hi ha una impor-

1 SIDBRINT (Sistema d'Informació Digital sobre les Brigades Internacionals) <<http://sidbrint.ub.edu>>

tant producció bibliogràfica sobre dones estrangeres, no trobem gairebé referències sobre les dones espanyoles. A partir d'aquí comença una extraordinària hermenèutica de les fonts, que la conduirà a buidar relats i llibres de memòries, premsa de la Guerra Civil i premsa interbrigadista, documentació d'arxiu procedent de fons personals i els arxius soviètics de Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI).² A poc a poc va traçant la línia de recerca a partir de les preguntes que es va plantejant: per què només trobem noms de dones espanyoles en memòries d'altres voluntàries estrangeres?; només van estar presents en l'àmbit sanitari?; quines tasques feien?; tenien una filiació política vinculada al Partit Comunista o tenien altres motivacions que les van dur a col·laborar amb les Brigades Internacionals?, etc. Res la fa recular, malgrat que al principi fou complicat dotar d'estructura i bibliografia l'estudi.

L'Anna explica també com el projecte SIDBRINT, l'objectiu del qual és la recuperació de la memòria històrica dels voluntaris internacionals que van venir a defensar la República, va ser el punt de partida i la base inicial de la seva recerca. Indica que a l'estiu de 2018 només hi havia 6 dones espanyoles a la base de dades i que, després d'acabar el seu treball i actualitzar-la amb noves dades obtingudes, en podem comptabilitzar 310.

Aquest llibre és un magnífic exercici de recuperació de la memòria històrica i ens descobreix un tema fins ara poc tractat en la historiografia de la Guerra Civil espanyola. A través de les seves pàgines sabem que hi va haver un important nombre de dones espanyoles que van lluitar per defensar la República des de les files de les Brigades Internacionals, que procedien de diferents estrats socials i que les motivacions que les van dur a participar en la causa internacional foren també molt diverses, que la majoria van vincular-se a l'àmbit sanitari i en el treball de cura, etc. El més important, però, és que els podem *posar nom* i podem saber d'on procedien, l'edat que tenien, la seva militància, quines tasques feien, les seves relacions amb altres voluntaris (tant nacionals com estrangers), amb la població civil o amb membres de l'exèrcit de la República. En definitiva, podem fer la història de les persones i no dels esdeveniments.

El fenomen de les Brigades Internacionals segueix sent objecte d'anàlisi i d'estudi, i cada cop més es publiquen noves recerques a partir de material inèdit procedent d'arxius fins avui desconeguts. Sigui com sigui, la *gran història* de les Brigades Internacionals ja s'ha fet. Amb una gran diversitat d'interpretacions, els estudiosos de la Guerra Civil han analitzat la participació dels voluntaris estrangers i el paper que aquests van tenir en la contesa. No obstant,

2 RUSSIAN STATE ARCHIVE OF SOCIO-POLITICAL HISTORY (RGASPI) (Russian: Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)).

trobem a faltar la *petita història* dels homes i les dones estrangers i espanyols, com demostra aquest estudi, que van lluitar per la causa republicana. Cal reescriure la història dels brigadistes a banda de la història de les Brigades. Relats humans, propers i directes, constatables, que generen la necessitat de saber més de les vides de molts dels voluntaris internacionals *anònims* i obviats per part de la historiografia tradicional.

L'Anna pertany a la nova generació de joves historiadors que volen estudiar els esdeveniments històrics, en aquest cas el de les Brigades Internacionals, donant una visió molt més objectiva que interpretativa; i això és possible gràcies a l'accés a noves fonts, però sobretot a la llunyania emocional respecte al període històric de la guerra. Els nous especialistes ja no incideixen tant en la història de les Brigades com un fenomen, sinó en els milers d'històries úniques dels brigadistes, en definitiva en les històries de les persones. En aquesta línia, apareixen publicacions sobre voluntaris que tracten sobre països de procedència dels quals no teníem cap notícia, o sobre aspectes relacionats amb la religió o l'afiliació política o també sobre gènere, com és el cas del llibre que tenim a les mans.

L'estudi de la Guerra Civil espanyola evidencia la necessitat de noves propostes historiogràfiques com la que ens presenta l'Anna Sospedra. Un llibre que documenta i testimonia que hi va haver dones espanyoles a les Brigades Internacionals i que en restitueix i reconeix el seu compromís i dedicació.

M'agradaria acabar amb les paraules de Carmen,³ una infermera espanyola que era a Benicàssim i que sintetitza a la perfecció quin era el sentiment que va guiar-la a unir-se a la causa antifeixista internacional:

Curar a los camaradas de tantos países distintos me produce una alegría inmensa. Sé por qué han venido aquí, por qué luchan y sufren por mi pueblo. Les amo a todos y ellos también me aman. La lucha común, la gran causa común del antifascismo nos une. Me quedaré en mi puesto hasta la victoria y venceré mi miedo a las balas y las bombas enemigas.

3 JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros!: mujeres antifascistas de distintos países hablan de su trabajo en España*. Albacete: Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, [2018], p. 12.

AGRAÏMENTS

Voldria agrair d'una manera especial la Dra. Montserrat Duch Plana tot el temps que ha dedicat en la tutorització d'aquesta investigació, guiant-me per poder avançar en la recerca, una tasca àrdua però molt satisfactòria que sense la seva ajuda i dedicació no hauria estat possible.

També m'agradaria donar les gràcies a tot l'equip del CRAI Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona, i en particular a la directora de la biblioteca, la Dra. M. Lourdes Prades Artigas, una gran especialista en Brigades Internacionals, la qual ha estat un gran suport durant tot el procés d'investigació.

En la realització de la recerca també ha estat de gran ajuda la col·laboració de diferents entitats i persones particulars implicades en l'estudi de les Brigades Internacionals, com l'Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales (AABI), el Centro de Estudios y Documentación de las Brigadas Internacionales (CEDOBI), la Fundación Antonio Maura, Àngel Beneito Lloris, Guillem Casañ Ferrer i David Ginard i Féron, així com les editorials Gadir, Ediciones del Oriente y del Mediterráneo i Edicions Sant Joan de Déu, a qui voldria agrair la cessió desinteressada de les fotografies que il·lustren aquest llibre.

Igualment, voldria expressar el meu agraïment al Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, una entitat compromesa amb les activitats commemoratives, de recerca i difusió de la memòria democràtica, que ha fet possible la publicació d'aquesta recerca en forma del llibre que tenim a les mans, gràcies a la seva subvenció al projecte.

Finalment, dono les gràcies a totes les persones del meu entorn més proper que han estat al meu costat durant l'execució d'aquest treball: la família, els amics i el Marc, però especialment els meus pares pel seu suport incondicional.

INTRODUCCIÓ

1. Presentació

Implicació personal en la tria de l'objecte d'estudi

Les pàgines que venen a continuació són el resultat del projecte d'investigació que constituï el meu treball de fi de grau d'Història, que porta per títol: «Les dones espanyoles i la seva col·laboració en l'esforç de guerra de les Brigades Internacionals». A l'hora d'escollir el tema per a la recerca, vaig tenir una predilecció especial pel període de la Guerra Civil espanyola i per la història de les dones, dos camps que al llarg de la meva formació m'han suscitat un gran interès i en els quals volia aprofundir.

El pas com a estudiant en pràctiques pel CRAI Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona va ser decisiu per a la tria definitiva del meu objecte d'estudi, atès que la meva participació en el Sistema d'Informació Digital de les Brigades Internacionals (SIDBRINT) em va fer adonar del buit historiogràfic envers el treball i la col·laboració de les dones espanyoles en les Brigades Internacionals.

D'altra banda, les historiadores, com a subjectes històrics, som resultat i estem molt influïdes pel context historicosocial en el qual vivim. Per això, penso que una motivació més per a la tria d'aquest tema es deu al fet que de fa uns quants anys ençà ha pres força la «revolució lila», un moviment crític i reivindicatiu pel que fa a la situació de les dones, que demana posar fi a les actituds patriarcalcs que tradicionalment han regit les relacions de gènere al món. I com a historiadora m'agradaria fer una aportació al feminisme des del prisma històric, ja que amb el coneixement del passat des d'una perspectiva de gènere, incloent les dones en la història, se'ls restituirà la memòria i se'ls reconeixeran la vàlua i l'esforç, moltes vegades menyspreats.

Contextualització i objectius de la recerca

La investigació s'emmarca en el període de la Guerra Civil espanyola (1936-1939) i pretén donar a conèixer la lluita activa per la causa republicana que van dur a terme les voluntàries espanyoles que durant el conflicte fratricida van treballar al costat de les Brigades Internacionals.

La qüestió central que articula aquest estudi és donar a conèixer les diferents ocupacions i tasques que duïen a terme aquestes dones, presentant-ne la identitat d'algunes que donen veu a tot un col·lectiu heterogeni d'espanyoles que van col·laborar de forma regular o esporàdica amb els brigadistes internacionals. La recerca també permet descobrir com van viure aquestes dones les duríssimes condicions de vida i de treball durant el període convuls de la guerra, alhora que intenta fer una aproximació de com van ser les relacions entre les voluntàries espanyoles i les estrangeres i els homes brigadistes. També s'estudien totes les qüestions pròpiament inherents a la condició femenina, així com de quina manera, com a dones, van viure la maternitat i la criança dels petits les que eren mares. Per altra banda es fa referència a l'adscripció ideològica d'algunes de les voluntàries espanyoles i la posterior repressió que van patir algunes de les protagonistes de la investigació per les seves conviccions.

En definitiva, la recerca en conjunt pretén fer una radiografia completa de com va ser l'experiència femenina d'aquelles dones que durant la Guerra Civil, participant en l'esforç bèl·lic, van transgredir l'espai domèstic en què s'havien mogut tradicionalment per ocupar l'espai públic, col·laborant d'alguna manera amb les Brigades Internacionals, una experiència particular i ben diferenciada de la masculina, per donar a conèixer, així, una nova perspectiva d'anàlisi, ja que normalment la historiografia més tradicional ha escrit les vivències de la guerra des d'una mirada masculina. Finalment, i com a mesura de socialització d'aquesta recerca, presentaré la meua aportació al projecte SIDBRINT.

MARC TEÒRIC

2. Context històric

Les limitacions socials, laborals, jurídiques i polítiques de les dones a Espanya a finals del segle XIX i inicis del segle XX

A finals del segle XIX i a inicis del segle XX a Espanya, igual que a la resta de països europeus, en la societat prevalien uns valors molt conservadors, que es bastien en la llarga tradició religiosa i en una organització familiar i pública basada en un sistema de poder patriarcal, en què els homes n'eren l'autoritat, mentre que les dones s'havien de subordinar a les pautes que els marcaven pares, germans o marits, negant-los sistemàticament la categoria d'individus lliures amb autonomia d'actuació pròpia

El sistema polític de la Restauració havia establert un ordre jurídic patriarcal que normalitzava la subordinació femenina als homes. Aquest tractament legal discriminatori s'implementà mitjançant l'aplicació d'un cos legislatiu establert en el Codi Civil (1889), Penal (1870) i de Comerç (1885). Aquest discurs jurídic reforçà la idea que la dona mancava dels atributs necessaris per accedir a la categoria de ciutadana i subjecte polític.¹

En aquest context hi havia una marcada diferenciació dels rols socials segons el gènere. Al llarg del segle XIX es van redefinir els models de vida quotidiana. El liberalisme naixent i la seva idea sobre el paper diferenciat entre els dos sexes limità les dones a l'àmbit privat, és a dir, a l'àmbit domèstic i familiar, mentre que l'esfera pública era masculina.

La burgesia instaurà els seus costums i estil de vida com a model social, de manera que les diferències entre les dones de les distintes classes socials eren molt marcades. La vida de les dones de classe mitjana i alta es desenvolupava en l'espai domèstic. La família fou l'eix principal d'organització social burgesa. La dona de classe acomodada passà a ser distingida com la «perfecta casada», una idea que ja venia del segle XVI amb els plantejaments de Fray Luis de León i com a «àngel de la llar», un arquetip que impulsà María Pilar Sinués

1 NASH, Mary (2009). «Forjar la ciudadanía en femenino: igualdad y derechos de las mujeres durante la II República y la Guerra Civil», p. 22-50 a NASH, Mary (ed.). *Ciudadanas y protagonistas históricas. Mujeres republicanas en la II República y la Guerra Civil*. Madrid: Congreso de los Diputados.

al segle XIX. Les dones vetllaven pel benestar de la família, tenien cura dels fills, marits i avis, al mateix temps que s'encarregaven de l'educació de les criatures i d'inculcar-los valors morals.

Les dones de les classes populars, seguint el discurs burgès de domesticitat femenina, duien a terme les tasques domèstiques, gestionaven l'economia de la llar, anaven a comprar, netejaven, cuinaven, rentaven i cosien la roba, entre moltes altres ocupacions. Segons el model burgès, el treball femení assalariat era considerat nociu per a la societat perquè entrava en contradicció amb els diferents rols assignats a homes i dones. Seguint els discursos higienistes, el treball femení podria afectar la seva capacitat reproductiva, al mateix temps que alteraria negativament la cura de les criatures i el compliment dels quefers domèstics. Aquest rebuig al treball femení remunerat també s'explica perquè en l'època tenia vigència la idea que era el causant de l'atur i la baixa dels salaris dels homes, al mateix temps que es considerava que la independència econòmica de l'esposa minava l'autoritat, el poder i la dignitat del seu marit.

Tot i el discurs burgès, la realitat social era que les dones de les classes populars s'ocupaven del treball domèstic però també treballaven fora de la llar, com a assalariades, atès que la seva situació de precarietat econòmica requeria el treball femení per al sosteniment de les famílies humils. Així, la clàssica idea que es té envers l'home com a proveïdor econòmic de la família podríem dir que és una fal·làcia i només s'atendria a la realitat burgesa.

A la fi de segle XIX es va començar a legitimar un discurs que qüestionava la limitació exclusiva de l'àmbit domèstic per a les dones, per mitjà dels plantejaments de figures com Concepción Arenal i Emilia Pardo Bazán, les quals, transgredint les doctrines de la seva època, reivindicaven la importància de l'educació femenina, que s'havia de compatibilitzar amb les tasques domèstiques. Arenal i Pardo Bazán sostenien que el cultiu de la intel·ligència reduiria la inferioritat de les dones respecte als homes per ocupar els espais públics.

Pel que fa a l'educació, les noies rebien una formació diferent dels nois: nens i nenes anaven en classes diferents i per a elles l'exigència formativa era menor, ja que es considerava que la seva funció social era ser mestresses de casa i mares. Per això, a l'escola a les nenes se'ls ensenyaven temes religiosos i domèstics, com labors i cuina. A més, moltes nenes abandonaven l'escola molt aviat perquè a casa ajudaven la família a cuidar els germans petits i a fer les tasques domèstiques; altres vegades entraven al món laboral molt aviat, i el treball infantil no era estrany. Per tot això, l'analfabetisme femení era més acusat que el masculí. Seguint aquesta línia, l'accés de les dones a l'educació superior era molt difícil i van tenir moltes restriccions per accedir a la universitat fins a l'any 1910.

A començaments del segle xx el treball a domicili era considerat la millor opció laboral per a les dones de les classes populars, concretament en el servei domèstic i en treballs relacionats amb el sector tèxtil, treballant com a modistes, sastresses, costureres, filadores, bugaderes o planxadores, unes tasques que els permetien combinar el treball de mestressa de casa amb el treball assalariat. També hi havia dones que treballaven al camp i a les fàbriques, tot i els discursos higienistes, que hi estaven en contra.

En aquell moment hi va haver dones de classe mitjana per a les quals prengueren importància les aspiracions culturals i educatives i sorgí el model de la «senyoreta treballadora». Acceptada com una subjectivitat femenina respectable, se centrava exclusivament en professions considerades «adequades per a les dones», com les oficinistes, operadores, funcionàries, mestres, infermeres i ocupacions relacionades amb la moda, uns oficis associats a l'ascens social.

Les dones que tenien un treball assalariat solien ser joves solteres que quan contreien matrimoni o es quedaven embarassades acostumaven a deixar la feina o eren acomiadades pels patrons. En aquest punt és importat remarcar que les dones que treballaven rebien una remuneració menor que els homes per les mateixes ocupacions. En aquell moment els salaris més baixos suposaven una demostració del fet que les dones no podien treballar tant com els homes, atès que es considerava que el seu cos era més dèbil i, per tant, no havien de treballar tantes hores com els homes.²

Després de la Primera Guerra Mundial, la modernització progressiva del discurs de gènere a Europa i el desplaçament de l'arquetip femení d'«àngel de la llar» a la nova dona moderna va allunyar tímidament la defensa d'una desigualtat natural oberta entre sexes. Va ser aleshores quan les noves idees modernitzadores van afavorir raonaments de menys desigualtat, però amb la continuïtat de la identificació de les dones amb el mateix discurs sobre la maternitat i el seu paper domèstic.

La llei continuava limitant les oportunitats personals, laborals i culturals de les dones, especialment de les dones casades. Pel que fa a la vida quotidiana, l'esposa necessitava permís del seu marit per participar en actes públics i per poder treballar fora de casa; l'espòs també administrava el seu salari i el seu patrimoni, i les dones no podien administrar lliurement l'economia familiar: necessitaven permís per fer qualsevol transacció o negoci. En l'època, el que era pecat per la religió també era castigat per la legislació. L'adulteri per a les dones tenia una pena de presó de dos a sis anys; en canvi, la infidelitat del marit no

2 BELMONTE RIVES, Paloma. *Sobre la situación de las mujeres en España (1800-1930)*. Un ejercicio de microhistoria. Tesis doctoral dirigida por Mª Pilar Escanero de Miguel. Universidad Miguel Hernández, 2018, p. 5-50.

es considerava delictes si no provocava escàndol públic. Ni l'Església ni la Llei tampoc permetien el divorci, l'avortament ni l'ús de mètodes anticonceptius.³

Els avenços de la Segona República cap a l'emancipació femenina (1931-1939)

La Segona República espanyola es va proclamar el 14 d'abril de 1931 i va impulsar el progrés, la cultura i la llibertat, amb la idea de construir un país més just i igualitari. Aquest context va donar ales a l'emancipació de les dones espanyoles. El nou règim democràtic republicà inaugurarà un procés de transformació política i social a partir de reformes legislatives que consolidaren la ciutadania femenina en termes polítics i de drets civils i socials.

La Constitució de 1931 va ser la primera a plantejar el principi d'igualtat de gènere i l'eliminació de qualsevol tracte discriminatori segons el sexe i d'establir el sufragi universal. Cal recordar que la demanda del sufragi femení fou una reivindicació radical des de la perspectiva de la mentalitat, les pautes polítiques i el model de gènere predominants en la societat espanyola del moment. En conferir el sufragi a les dones la Constitució convertí les espanyoles en ciutadanes de ple dret.

En política, la República concedí a les dones el dret a ser elegides per ocupar càrrecs polítics. En aquell moment només tres dones van ser diputades al Parlament: Clara Campoamor (Partit Radical), Victoria Kent (Partit Radical Socialista) i Margarita Nelken (PSOE). Coetàniament al Parlament espanyol es va debatre la qüestió del sufragi femení, que va enfrontar les diputades Clara Campoamor, ferma defensora del dret a vot de les dones, i Victoria Kent, que n'era contrària, ja que sostenia que la manca d'educació de les dones feia que fossin fàcilment influenciables per les idees conservadores tant de l'Església com dels seus marits, per la qual cosa els vots femenins podrien ser vots desfavorables a la República, ja que podrien votar les dretes. Finalment Clara Campoamor va aconseguir que les dones votessin per primera vegada a Espanya el 1933.⁴

Com a polítiques també van destacar l'anarquista Federica Montseny, que va ser ministra de Sanitat i Assistència Social; Dolores Ibárruri, líder del Partit Comunista; les diputades a Corts republicanes Veneranda Manzano, María Lejárraga, Matilde de la Torre i Julia Álvarez Resano, socialistes, i Fran-

3 NASH, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 1999, p. 35-63.

4 Bona part de l'opinió pública en l'època defensava que el triomf de les dretes en les eleccions de 1933 es devia al vot femení, al·legant que era de tarannà més conservador que el masculí. Amb el temps, els estudis de les taules i els col·legis electorals han demostrat que la derrota de les esquerres s'explica majoritàriament pel sistema electoral de llistes obertes, un sistema que era majoritari i afavoria, pel que fa als resultats, les coalicions. En aquell moment, la coalició republicana socialista s'havia trencat i l'esquerra estava desunida.

cisca Bohigas, diputada de la CEDA i l'única diputada de dretes a les Corts republicanes. En l'àmbit local també hi va haver diverses dones que van ser regidores.

Durant la República també es va regular el treball femení. Es va millorar la situació de les treballadores, que van ser incloses en les mesures de seguretat social (pensions, accidents i atur), i es defensà el dret de les dones al treball remunerat, prohibint les clàusules d'acomiadament per matrimoni i per maternitat, establint una assegurança obligatòria per a la protecció de les mares. Les dones també van ser admeses en càrrecs públics. No obstant aquests avenços, la igualtat retributiva i els drets de capacitació i especialització professional no van ser regulats per les normatives legals i la discriminació salarial de les dones continuava vigent en la majoria dels convenis laborals.

Pel que fa a l'educació, la Constitució va permetre a les dones estudiar amb igualtat respecte als homes. Com hem apuntat, fins aleshores l'escola era profundament sexista. La República va impulsar la coeducació, el mateix pla d'estudi per als dos sexes, es van eliminar les assignatures domèstiques i religioses per a les nenes, i l'escola va passar a ser mixta, amb nenes i nens a les mateixes aules. També es van crear escoles nocturnes per a dones adultes treballadores, de manera que l'analfabetisme femení es va reduir significativament.

Amb relació als drets civils i socials, davant de la submissió de les dones casades a la tutela i l'autoritat masculina, el nou model de família i de matrimoni de la República se sostenia en la igualtat de drets. El matrimoni civil, laic i igualitari era la base del nou model de família, que eliminava la desigualtat de tracte cap a les dones. El 1932 s'aprovà la llei del divorci i la despenalització de l'adulteri femení. La legislació abastà el reconeixement dels fills nascuts fora del matrimoni i de les mares solteres. El 1935 també es promulgà l'abolició de la prostitució.

Durant la Guerra Civil els drets reproductius de la dona van ser adoptats de forma pionera a Catalunya. La figura clau en el desenvolupament d'aquesta mesura fou el doctor Félix Martí Ibáñez, un dels organitzadors més destacats del moviment anarquista de la reforma sexual. Com a director general de Sanitat i Assistència Social de la Generalitat de Catalunya, Martí Ibáñez patrocinà una política sanitària que posà especial interès en la cura de les dones i infants de classe obrera, que tenia com a objectius l'erradicació de l'avortament clandestí, de l'infanticidi i de les malalties provocades per la pràctica abortiva, amb l'establiment d'un servei per a la planificació familiar i la instrucció de l'ús de tècniques anticonceptives. Aquesta iniciativa, de gran valor social, fracassà per la pervivència d'una mentalitat condemnatòria de l'avortament, per l'hostilitat

del sector mèdic i pel col·lapse dels hospitals, desbordats per les necessitats de la guerra.

La Segona República aportà a les dones drets polítics, socials i civils, millorant considerablement la seva situació i atorgant-los capacitat de decisió pròpia. Al llarg dels anys trenta les dones espanyoles renegociaren les pràctiques vigents de domesticitat i van prendre consciència dels seus drets. La creixent escolarització, la capacitat professional, la modernització de la societat i l'arrelament de l'associacionisme van permetre avançar en el forjament d'una ciutadania en femení.

L'avenç en els drets de les dones i la seva resignificació social igualitarista fou un procés lent i complex que s'enfrontà a l'arrelada mentalitat patriarcal, que dificultava la plena acceptació i el reconeixement de les dones com a subjectes actius en la vida pública. La Constitució de 1931 fou molt trenca-dora, el seus plantejaments va ser molt innovadors però, tot i l'eliminació de la legislació discriminatòria, que dibuixava un nou model de dona més lliure, en la vida quotidiana va perdurar la subordinació de les dones i la continuïtat dels tradicionals valors culturals de gènere, perpetuant els models desiguals i de subordinació femenina. La redefinició dels drets i del paper de les dones fou motiu d'oposició per part dels sectors més conservadors. Tot i les limitacions de l'emancipació de les dones espanyoles, en el moment de l'amenaça del règim democràtic republicà, la resposta col·lectiva femenina en defensa del legítim règim democràtic demostrà la seva clara pertinença a la comunitat social i política de la Segona República.⁵

L'esclat de la Guerra Civil i el paper de les dones en els conflictes bèl·lics

El 18 de juliol de 1936 la Segona República va patir un cop d'estat militar. Una part de l'exèrcit es va aixecar en armes i va comptar amb el suport de l'Església, dels representants del tradicional poder econòmic, de terratinents, empresaris, financers, i amb una part important de la dreta i l'extrema dreta: cedistes, monàrquics, falangistes, carlistes, etc. que eren contraris a la democràcia i a les polítiques socials de la República.

A Espanya en el moment hi havia una gran polarització política entre dretes i esquerres, que es traduïa en una gran rivalitat. En algunes ciutats i pobles els grups d'esquerra més radicals van sortir al carrer i van assaltar casernes militars, apoderant-se de les armes i fent fracassar el cop d'estat, tal com va

5 NASH, Mary. «Forjar la ciutadania en femenino: igualdad y derechos de las mujeres durante la II República y la Guerra Civil», p. 22-50 a NASH, Mary (Ed.). *Ciudadanas y protagonistas históricas. Mujeres republicanas en la II República y la Guerra Civil*. Madrid: Congreso de los Diputados, 2009; AGUADO HIGÓN, Ana. «Identidades de género y culturas políticas en la Segunda República». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 7, 2008, p. 123-141.

passar a Catalunya. En altres províncies i regions el cop va triomfar. El fracàs parcial d'aquest cop de força va derivar en una Guerra Civil (1936-1939), en la que s'enfrontarien dos bàndols, l'autoanomenat nacional, que lideraria el general Francisco Franco, i el que es mantenia fidel al govern republicà⁶.

Pel que fa al paper de les dones en els contextos bèl·lics, la guerra sempre ha estat considerada un entorn masculí. I és que la guerra, i per extensió la violència, era vista com la pedra angular de la masculinitat: l'etapa del servei militar obligatori marcava la transició cap a la fase adulta en la vida dels homes. La participació de les dones en les guerres no va ser important en la construcció de la seva identitat social, atès que la maternitat era considerada l'esdeveniment que marcava la transició a l'edat adulta de les dones. La imatge de mare, contraposada a la imatge de soldat, ha servit per legitimar, al llarg dels segles, la construcció de papers sexuals relacionats, respectivament, amb la pau i la violència. De la mateixa manera, la divisió entre protectors i desprotegides ha contribuït en la relació de dependència en l'àmbit col·lectiu i individual, associant els homes amb la violència i l'agressivitat, i les dones amb la passivitat i la cura. Aquesta visió estereotipada ha estat profundament arrelada en la cultura popular durant molt temps i ha plantejat que l'espai de les dones en la guerra era la rereguarda, als pobles i ciutats, tenint cura de la família i de la llar, mentre que el front es reservava als homes.

Considerar la guerra només un afer masculí és una distorsió històrica, atès que els conflictes bèl·lics no tenen exclusivament un impacte al front, sinó que les conseqüències que se'n deriven afecten tota la societat civil. Per tant, les guerres han estat motiu de preocupació i de posicionament col·lectiu i individual tant per a homes com per a les dones de totes les èpoques històriques. Cynthia Enloe parla del concepte de militarització no només des d'una dimensió política, sinó també des d'una dimensió cultural. Per a Enloe, la militarització no correspon al simple acte d'ingressar en l'exèrcit, o d'utilitzar una arma, es tracta d'un procés bastant més subtil, que impregna tots els aspectes de la vida quotidiana d'una societat i arrela en la ideologia, les institucions, el treball i les maneres de consum.

A més, Murguialday i Vázquez parlen de les guerres com una «experiència parèntesi» per a les dones, atès que en els períodes bèl·lics es trenquen les fronteres entre l'esfera privada de les dones i la pública dels homes, i això porta a la transformació dels papers tradicionals femenins: elles han d'adquirir nous rols en la societat per la situació extraordinària, ocupant l'àmbit públic. Així, podem afirmar que la guerra històricament ha estat un motor de canvi

6 MORADIELLOS, Enrique. *Historia mínima de la Guerra Civil española*. Madrid: Turner, 2016.

de les estructures i dels papers socials i familiars, ja que degut a la llunyania dels homes, les dones han pogut adquirir un protagonisme que en un ordre normal no hauria estat possible. I és que en temps de guerra els homes se'n van al front i deixen els llocs de treball buits, llocs que han d'ocupar les dones per al manteniment del funcionament i la supervivència de la societat en guerra.⁷

D'acord amb les idees tradicionals de gènere i guerra, la majoria de les dones espanyoles, quan va esclatar el conflicte armat, van quedar a la rereguarda, ja no en l'àmbit domèstic, sinó treballant per a la col·lectivitat. D'altra banda, una petita minoria de dones, seguint un parer més transgressor, van decidir anar al front com els homes, i van actuar com a milicianes. Aquí cal remarcar que només hi va haver milicianes en el bàndol republicà i que la presència al front de dones va ser molt anecdòtica, ja que la majoria d'elles, com hem apuntat, van restar a la rereguarda.

Els models culturals femenins republicans durant la guerra. Milicianes i treballadores de la rereguarda: les dones a la conquesta de l'espai públic

Com que aquesta investigació estudia les dones espanyoles que van col·laborar amb les Brigades Internacionals —és a dir, té per objecte d'estudi les dones d'esquerres—, ens centrarem en els models culturals femenins republicans durant la guerra, que van ser diferents dels models de dona que propugnava el bàndol nacional.

En primer lloc abordarem el model de la miliciana. Durant els primers mesos de guerra, a l'estiu de 1936, l'entrada de dones a les milícies va ser espontània i voluntària. Els motius que les van instar a incorporar-se a les milícies van ser diversos. Algunes dones pertanyien a partits i sindicats i tenien una consciència política i ideològica molt marcada: eren republicanes, demòcrates, comunistes, socialistes, anarquistes; altres volien trencar amb les limitacions tradicionals de gènere, no acceptaven un paper secundari a la rereguarda, volien defensar a primera línia els drets polítics i socials que havien adquirit recentment, amb la República, fent front al cop militar conservador; també hi va haver dones que van decidir entrar a la milícia perquè familiars directes en formaven part; així va ser com germanes, xicotes, promeses, esposes i fins i tot mares van acompanyar els parents milicians al front; finalment, altres es van deixar portar per l'ambient estiuenc i d'aventura de l'inici del conflicte per sortir de casa i envoltar-se de persones que estaven fora del seu cercle habitual.

7 MOURA, TATIANA. «Mary Nash; Susanna Tavera (orgs.). *Las mujeres y las guerras: el papel de las mujeres en las guerras de la Edad Antigua a la Contemporánea*», *Revista Crítica de Ciencias Sociales*, 68, 2004, p. 169-173. Moura en aquest article fa una síntesi molt bona de les idees principals del llibre ressenyat, una obra que fa una anàlisi multineal i que resulta molt útil per conèixer el rol femení en els conflictes bèl·lics al llarg de la història.

Pel que fa a l'acceptació de les milicianes pels seus camarades homes, cal saber que els soldats republicans, tot i que es definien com a progressistes, no ho eren amb les milicianes, ja que molts estaven en contra de la seva presència al front. Al·legaven que el front no era lloc per a les dones degut a la manca de formació militar i el desconeixement de l'ús de les armes, però els mateixos soldats, en vista de les ganes d'aprendre de les dones, tampoc els volien ensenyar l'ús de l'artilleria. A causa del model estereotipat que es tenia de les dones, els soldats esperaven que les milicianes s'encarreguessin de cuinar, de fer la bugada, de les tasques sanitàries, de correu, d'enllaç i administratives, cosa que es corresponia amb les funcions tradicionals femenines estereotipades de l'època. La visió discriminatòria dels soldats cap a les milicianes va fer que al front s'establís un marcat grau de divisió sexual del treball. Les dones no utilitzaven les armes i no solien estar a primera línia del combat, normalment reservada als homes.⁸

La imatge de la milicià s'associa solament a la fase inicial del conflicte. I és que la gran majoria de milicianes es van retirar en massa del front cap a la rereguarda l'octubre de 1936. Pel que fa a la controvèrsia de la retirada de les milicianes del front, historiadores com Mary Nash han plantejat que les dones van ser obligades a retirar-se del front per un decret que va dictar Largo Caballero,⁹ en aquesta mateixa data. No obstant això, altres interpretacions històriques, com la de Coral Cuadrada, sostenen que aquesta ordre no va existir, ja que al decret publicat al BOE no es fa cap referència explícita a la retirada femenina. Cuadrada manté que la gran majoria de dones van abandonar el front com a conseqüència de la campanya de desprestigi que van patir. Nash i Cuadrada coincideixen en que la publicitat republicana va equiparar la imatge de les milicianes a la de les prostitutes, una falsa acusació que les desacreditava, ja que suposadament estenien la immoralitat sexual, vistes com les responsables de les baixes entre soldats per la propagació de malalties venèries, a la pràctica una excusa per expulsar les dones dels fronts de guerra i mantenir-les a la rereguarda.¹⁰ És important assenyalar que la propagació d'aquesta mena de malalties es va deure més a l'auge extraordinari de la prostitució a la rereguarda per satisfer la demanda dels soldats de permís que a l'activitat sexual al front de combat.¹¹

A partir dels testimonis orals s'ha observat com la retirada de milicianes del front no va ser uniforme: algunes van decidir anar-se'n per voluntat pròpia,

8 NASH, Mary. *Rojas*, p. 90-99; 159-165.

9 *Ibidem*, p. 156.

10 CUADRADA MAJÓ, Coral. «Hacer la revolución, no la guerra», *Brocar*, 41, 2017, p. 153-179.

11 NASH, Mary. *Rojas*, p.165-174; 219-230; CENARRO LAGUNAS, Ángela. «Las mujeres en la Guerra Civil española: sujeto, acción y representación», p. 161-179 a AGUADO HIGÓN, Ana; HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena; ORTEGA LEÓN, Teresa Maria (eds.). *Mujeres, dones, mulleres, emakumeak. Estudios sobre la historia de las mujeres y del género*. Madrid: Cátedra, 2019.

pensant que serien més útils a la rereguarda; altres volien quedar-se al front i se'n van anar obligades pels seus companys. Els testimonis expliquen que en les columnes comunistes van continuar havent-hi dones, però en les anarquistes van ser retirades. Tot i així, hi va haver poques dones que van restar als fronts més enllà de l'octubre de 1936, amb acceptació diferent segons el batalló a què pertanyien i algunes hi van participar fins al final de la guerra.¹²

En contraposició a les milicianes, el model femení més estès a l'Espanya de la Guerra Civil va ser el de les treballadores, les heroïnes de la rereguarda. Com hem explicat, les dones van conquerir l'àmbit públic, del qual havien estat marginades fins aleshores per treballar per a la col·lectivitat. Les dones van ocupar el paper dels homes com a sustentadores econòmiques de les famílies i de la societat: el seu treball va ser importantíssim per mantenir l'economia de guerra. La mà d'obra femenina havia de conservar els nivells normals de producció en la indústria i al camp. Aquí veiem un canvi substancial: amb el conflicte, el treball femení fora de casa es generalitzà.

La contribució femenina més gran a l'esforç bèl·lic va ser el treball en les tasques d'auxili, assistència social i treball domèstic quotidià. El treball femení va ser fonamental per a la supervivència de la població civil que vivia a la rereguarda en unes condicions de vida duríssimes derivades de la situació de guerra: escassetat d'aliments i racionament, deficiències sanitàries i higièniques, bombardejos constants, manca d'habitatge i combustible, gran afluència de refugiats, etc. Les dones a la rereguarda tenien cura dels més vulnerables: refugiats, malalts, nens i ancians. Feien de voluntàries en organitzacions com la Creu Roja o el Socors Roig Internacional, en centres sanitaris, com a infermeres en centres d'assistència infantil per a nens refugiats com residències, llars d'infants, escoles, campaments, sanatoris i com a cuineres en els menjadors col·lectius, coneguts com «Lentejas de Negrín». També duïen a terme activitats de suport per als combatents, teixint peces de roba i fent recollides de productes de primera necessitat per als soldats. Les més formades també encapçalaven campanyes educatives i projectes culturals. Arribats a aquest punt, cal remarcar la iniciativa a proporcionar ajuda i la labor altruista femenina, ja que la majoria de dones duïen a terme aquestes tasques de forma voluntària, és a dir, no rebien cap salari pel seu esforç, i en aquest punt s'ha de remarcar la solidaritat desinteressada d'unes dones en un temps en què la vida era duríssima, atès que moltes mantenien precàriament les seves famílies com podien.¹³

12 CUADRADA MAJÓ, Coral. «Hacer la revolución, no la guerra», *ibidem*.

13 NASH, Mary. *Rojas*, p. 99-104; 178-187; CENARRO LAGUNAS, Ángela. «Las mujeres en la Guerra Civil española: sujeto, acción y representación», p. 161-179.

En el cas que ens ocupa, a les protagonistes de la investigació, les dones espanyoles que van col·laborar amb les Brigades Internacionals, les hem de situar en tasques que tenien lloc tant a la rereguarda com a prop del front, tal com descobrirem a continuació.

Reprenent el concepte plantejat per Murguialday i Vázquez, veiem com aquestes experiències femenines en temps de guerra van transformar la percepció que les dones tenien d'elles mateixes, ja que fins aleshores havien estat limitades i no se les considerava capaces de transgredir el seu paper domèstic. Però amb l'experiència en l'àmbit públic, en els anys en què va transcórrer la guerra, les dones van adquirir confiança i poder d'actuació i es van formar unes expectatives emancipadores per al període posterior al conflicte, que en molts casos no es van complir: quan els homes tornaven del front tornaven a ser relegades al seu paper domèstic; el seu treball s'havia vist com a temporal pel context extraordinari de guerra.¹⁴

3. Una aproximació a les Brigades internacionals

La internacionalització de la Guerra Civil espanyola

La Guerra Civil espanyola va transcendir el conflicte intern i va tenir una repercussió internacional important. Això s'explica perquè a Espanya, entre 1936 i 1939, l'enfrontament entre la democràcia republicana i el conservadorisme militar i filofeixista representava simbòlicament la primera batalla entre les debilitades democràcies europees i el feixisme en auge.

Els governs dels diferents països del món s'havien de definir respecte del conflicte espanyol. Les democràcies occidentals tenien por a l'expansió de la revolució en els seus països i que el conflicte espanyol es convertís en una guerra europea. Per això, Gran Bretanya va posar en marxa una política d'*appeasement*, i amb el suport de França van impulsar el Pacte de No-Intervenció en la Guerra Civil espanyola, signat a l'agost de 1936 per 27 estats amb l'objectiu d'aïllar el conflicte i així evitar el desencadenament d'una possible guerra mundial. Aquesta política d'apaivagament anava dirigida a frenar l'amenaça de l'ascens del feixisme a Itàlia i Alemanya. El pacte va derivar en tensions internes en els països democràtics, i va desencadenar intensos debats sobre la conveniència o no d'ajudar l'Espanya en guerra. No obstant això, tot i l'acord que s'havia signat, la realitat fou que tant el bàndol sol·llevat com el lleial a la República van rebre ajuda estrangera: les potències feixistes, Itàlia i Alemanya, es van saltar el que havien signat i van col·laborar de forma decisiva amb les forces de Franco, així

14 MOURA, Tatiana. «Mary Nash; Susanna Tavera, Las mujeres y las guerras», p. 172.

com Portugal. L'ajuda feixista i l'incompliment del pacte van portar a l'apropament de la República espanyola a l'URSS i també a Mèxic.¹⁵

Els primers voluntaris antifeixistes

Tot i el posicionament polític de neutralitat, en diversos països del món es van mobilitzar voluntaris a favor de la República. Els primers voluntaris antifeixistes van ser estrangers que ja estaven a Espanya quan hi hagué l'aixecament militar. Eren refugiats polítics, fugitius dels països feixistes o en camí de ser-ho. A Barcelona hi havia una colònia d'exiliats polítics alemanys, austríacs i italians, militants progressistes socialistes, comunistes o anarquistes.

A aquests exiliats s'hi van sumar els esportistes que havien de participar en l'Olimpíada Popular que estava prevista que s'inaugurés el 19 de juliol a Barcelona, com a mostra de protesta per la concessió dels Jocs Olímpics a l'Alemanya nazi. Molts esportistes estrangers van participar en les barricades des del primer moment de l'aixecament militar a Barcelona. A més, 200 atletes es van integrar com a voluntaris en les columnes que de Catalunya van anar al front d'Aragó, enquadrats al PSUC, el POUM, la CNT i la FAI.

La Komintern i la formació de les Brigades Internacionals

Als voluntaris inicials, tant als prèviament exiliats o residents a Espanya com als esportistes assistents a les Olimpíades Populares, s'hi van sumar els estrangers que des de les primeres setmanes del conflicte, pels seus propis mitjans, van incorporar-se a la lluita republicana del Front Popular. El seu trasllat a Espanya no va ser espontani en la major part, sinó que responia a la voluntat de la Internacional Comunista, la Komintern, d'enquadrar els futurs brigadistes.

La Tercera Internacional estava lligada a l'URSS i era un braç de la política internacional i de propaganda de la revolució comunista. Stalin, en vista de l'expansió del feixisme per Europa, volia fer aliances d'esquerres per frenar l'extrema dreta, participant en iniciatives antifeixistes que ampliessin la seva influència internacional. El Komintern es va encarregar del suport militar i logístic soviètic enviat a Espanya, al mateix temps que va coordinar la creació d'unitats de voluntaris estrangers per lluitar a Espanya al costat de la República, una idea que va néixer a l'agost de 1936 a Moscou. El secretariat del Komintern, el 18 de setembre de 1936, va aprovar la posada en marxa de la propaganda i el reclutament de voluntaris. El màxim responsable de l'organització fou André

15 L'historiador Ángel Viñas ha estudiat molt detalladament aquestes qüestions en la seva magnífica trilogia *La soledad de la República* (2006), *El escudo de la República* (2007) i *El honor de la República* (2010).

Marty, l'inspector general de les Brigades Internacionals, membre del Partit Comunista francès i membre del secretariat del Komintern. Així, les Brigades Internacionals foren una organització que en la pràctica estava coordinada i controlada per la Internacional Comunista.

El PSOE i la CNT al principi no veien amb bons ulls la creació de les Brigades Internacionals, lligades a la Komintern, estrangeres i comunistes, i això beneficiava el Partit Comunista espanyol. Les reticències entre els diferents grups d'esquerra van estar latents i va prevaler la unitat en vista de l'avenç de les tropes sollevades i la importància de l'ajut dels italians i alemanys.

El 23 d'octubre de 1936 es va crear la Divisió Orgànica d'Albacete, amb la missió d'organitzar els voluntaris internacionals i coordinar-se amb l'Estat Major republicà. Aquest mateix mes van arribar a Espanya els primers voluntaris: uns 1.500. La desorganització en la rereguarda republicana va facilitar que aquests antifeixistes estrangers es barreassin en un primer moment amb les diferents columnes i fronts de combat de l'exèrcit republicà. Amb el temps els inscrits van anar augmentant gràcies a les campanyes de reclutament organitzades per tot el món, sobretot a Europa i als Estats Units. París era l'epicentre de reclutament de voluntaris i en cada país les organitzacions comunistes locals o institucions de solidaritat feien crides a allistar-s'hi. El Comitè d'Ajuda Mútua a l'Espanya Republicana, dirigit pel PCE i la Komintern, treballava en la selecció i enrolament de voluntaris.

Les Brigades es van formar entre octubre de 1936 i gener de 1937. En total eren cinc brigades, de la XI a la XV, i cadascuna estava composta per tres o quatre batallons, formats segons afinitats polítiques, lingüístiques o de nacionalitat. Al desembre de 1936 van començar les dificultats per incorporar-hi nous voluntaris per part dels governs occidentals, a partir de la prohibició del Comitè de No-Intervenció als voluntaris a lluitar a les files republicanes, de manera que els brigadistes van haver d'unir-se a les Brigades Internacionals de forma clandestina.

A la primavera de 1937, després de la batalla de Jarama, es va iniciar la reestructuració de les Brigades i es van fer més homogènies per nacionalitats: la 11a era de majoria alemanya; la 12a, italiana; la 13a, eslava, amb voluntaris polonesos, ucraïnesos, bielorussos, bàltics i iugoslaus; la 14a, francesa, i la 15a, anglosaxona, amb voluntaris anglesos, canadencs i estatunidencs. Tot i mantenir el nom de Brigades Internacionals, progressivament, tal com anava avançant la guerra, soldats espanyols cobrien les baixes i els trasllats dels brigadistes estrangers. A finals de 1937, el 60% dels integrants de les Brigades Internacionals eren, en realitat, reclutes espanyols.

La plena legalització de les BI no va tenir lloc fins al 27 de setembre de 1937, quan es va instituir l'organització com a alternativa republicana a la Legió Estrangera de les potències feixistes.¹⁶

El «Babel de la Mancha» o la capital brigadista

La base principal de les Brigades Internacionals es va establir a l'aeròdrom de Los Llanos, a Albacete. La ciutat es va convertir en el centre d'operacions militars i d'organització de les Brigades. Per Albacete també hi passaven tots els estrangers, ja que hi havia el centre inicial de formació dels voluntaris. Es va triar Albacete per la situació llunyana dels fronts i dels grans centres urbans, i per la bona comunicació amb les zones de guerra.

Durant la Guerra Civil Albacete es va convertir en una ciutat protagonista de la zona republicana, tal com ho eren Madrid i Barcelona. I és que el «Babel de la Mancha» va viure intensament l'experiència bèl·lica, i no només per haver-se convertit en la base de les Brigades Internacionals, sinó perquè, al mateix temps era també la seu de l'organisme creador de tot l'Exèrcit Voluntari de la República i el centre neuràlgic de l'organització de les seves forces aèries. D'altra banda, Albacete era una ciutat de rereguarda allunyada del front, i per això, destí de molts evacuats de Madrid i d'altres zones sagnants dels escenaris de la guerra.¹⁷

Els «voluntaris de la llibertat»

Els voluntaris estrangers que havien arribat de tot el món per lluitar al costat de la democràcia sovint eren anomenats per la premsa republicana «voluntaris de la llibertat» i despertaven una gran admiració entre el poble espanyol.

Les Brigades Internacionals estaven compostes per voluntaris de 54 països diferents. El col·lectiu més nombrós va ser el francès, per la proximitat geogràfica al nostre país i la situació política similar, amb l'experiència del Front Popular. Durant molt temps es va donar com la més fiable la quantificació d'Andreu Castells de 59.380 voluntaris estrangers, però en treballs posteriors es van rebaixar les xifres a gairebé 40.000 brigadistes. L'historiador francès Rémi Skoutelsky sosté que els efectius mai van superar els 36.000 voluntaris, encara que els investigadors afirmen que sobre el terreny mai es van superar els 20.000 voluntaris, ja que en general les estades eren curtes i els relleus freqüents. Les baixes van ser molt elevades, properes als 10.000, segons Víctor

16 CLARET MIRANDA, Jaume. *Breve historia de las Brigadas Internacionales*. Madrid: Catarata, 2016, p. 17-34.

17 LÓPEZ MARTÍNEZ, Elena. «El Babel de La Mancha». Una ruta histórica por el Albacete en guerra (1936-1939). *Al-Basit. Revista de Estudios Albacetenses*, 61, 2017, p. 283-301.

Hurtado. A aquests s'hi han de sumar 7.000 presoners, desapareguts i desertors, i 13.000 evacuats.

Aquestes voluntàries i voluntaris estrangers es van mobilitzar i es van traslladar a Espanya seguint l'ideal de construir una societat més justa i igualitària. En aquest punt cal remarcar que tot i que les Brigades Internacionals eren controlades fonamentalment per la Komintern, no tots els integrants van ser comunistes, sinó que tots compartien un sentiment de fraternitat internacionalista antifeixista, però seguien tendències polítiques diferents: anarquisme, socialisme i comunisme. Sense cap uniforme unificat i distintiu, els brigadistes van adoptar com a emblema l'estrella vermella de tres puntes del Front Popular Internacional, en la qual cada punta representava cadascuna d'aquestes tres ideologies. En aquest punt és important aclarir que hi va haver alguns estrangers que van preferir combatre en unitats de l'exèrcit republicà, alguns perquè no se sentien còmodes amb el control polític comunista i tenien més simpatia amb altres ideologies.

La principal motivació dels voluntaris era ideològica, amb un ferm compromís de lluita contra el feixisme: un 10% dels brigadistes eren jueus, italians i alemanys, i és que l'experiència prèvia del feixisme en els seus països els feia més sensibles a la situació espanyola. La majoria dels voluntaris no eren soldats sinó treballadors reclutats voluntàriament per partits obrers, especialment comunistes, i també hi havia un important contingent de veterans de la Primera Guerra Mundial. L'origen social dels brigadistes era obrer en un 80%. No obstant això, a la defensa del règim republicà als obrers també s'hi van adherir els intel·lectuals internacionals esquerristes que se sentien identificats amb la revolució obrera i les idees democràtiques i progressistes.

Els brigadistes van provocar un efecte psicològic positiu en els republicans, atès que la seva ajuda simbòlicament representava la solidaritat internacional amb l'esquerrisme i les democràcies. A més, atès el caos inicial, alguns brigadistes tenien experiència militar: ja havien participat com a soldats en la Primera Guerra Mundial. El seu suport es va mitificar i l'opinió pública en va destacar l'heroïcitat, ja que els brigadistes foren una avantguarda militar a primera línia del front que van aconseguir desplaçaments ràpids i estratègics, fonamentals per desfer els plans inicials dels franquistes, al mateix temps que van dur a terme una important labor social en suport al poble espanyol, no només en l'àmbit militar, sinó també amb el seu suport a les vídues i als orfes, amb la posada en funcionament d'hospitals, llars escoles infantils i escoles d'al-

fabetització per a la població i també amb les seves donacions econòmiques de materials diversos i d'aliments per a l'Espanya en guerra.¹⁸

La rellevància de les Brigades Internacionals no era la implicació d'estrangers en afers nacionals, sinó que la novetat en aquell moment va ser la gran xifra de voluntaris, la seva diversitat d'origens i la seva arrel ideològica d'esquerra. I és que a l'Europa del moment hi havia tres projectes polítics en concurrència: el reformista demòcrata, el revolucionari comunista i el reaccionari, del qual destacava l'auge del feixisme italià i alemany. Així, per a molts autors, la Guerra Civil espanyola fou el preludi de la Segona Guerra Mundial i el primer enfrontament entre el model autoritari conservador i la defensa dels valors democràtics.

Com podem situar les dones espanyoles en les Brigades Internacionals?

Cenyint-nos en el tema d'investigació, dones espanyoles a les Brigades Internacionals, en un primer moment el plantejament d'aquest tema pot semblar una paradoxa, ja que, com sabem, les Brigades Internacionals estaven formades per voluntaris antifeixistes estrangers que van arribar d'uns cinquanta països diferents fins a Espanya per lluitar al costat dels republicans a la Guerra Civil espanyola, l'avantsala de l'enfrontament entre el feixisme en auge i la democràcia, que finalment es materialitzà durant la Segona Guerra Mundial. Cal que coneguem, però, que el gruix humà que conformava les Brigades Internacionals va ser molt heterogeni, i un dels col·lectius que el va constituir van ser dones espanyoles. Abans d'arribar-hi, farem una radiografia breu de la composició de les Brigades.

Pel que fa a les persones que constituïen les Brigades Internacionals, la major part eren homes estrangers, sobretot provinents del món laboral i alguns de l'àmbit militar. La seva ocupació principal en la guerra espanyola fou de soldat, encara que també van arribar d'altres països metges i altres professionals com intèrprets, secretaris, comissaris polítics, corresponsals, conductors, etc. Moltes dones estrangeres tampoc no van quedar al marge del conflicte i també van arribar a Espanya. La historiadora Renée Lugschitz ha documentat la participació de 400 dones estrangeres, encara que els seus càlculs estimen que n'hi va haver entre 600 o 700.¹⁹ Tal com explica Karla Popp, la posterior

18 CLARET MIRANDA, Jaume. *Breve historia de las Brigadas Internacionales*, p. 35-38.

19 EL PAÍS. «Rescatan del olvido a las mujeres brigadistas de la Guerra Civil Española», 2013, en línia. Per conèixer més sobre les dones estrangeres que van arribar a Espanya per treballar amb la República durant la Guerra Civil, és molt interessant la investigació de Renée Lugschitz *Spanienkämpferinnen: ausländische Frauen im spanischen Bürgerkrieg 1936-1939* (2012). També és rellevant el documental *Cap al front: dones americanes a la Guerra Civil espanyola*, dirigit per Julia Newman, que és el record viu del testimoni de setze voluntàries dels Estats Units que van treballar a les Brigades Internacionals.

recerca d'Anita Kochnowski i Ingrid Schiborowski apunta cap a una mica més de mil dones estrangeres que van treballar a Espanya com a brigadistes, encara que la majoria dels noms ens són desconeguts i amb prou feien en podem oferir dades.²⁰

Una gran part d'aquestes voluntàries hi treballaren com a infermeres però també hi va haver metgesses, tècniques de laboratori, farmacèutiques, conductores, traductores, secretàries, mestres, periodistes, escriptores, etc.²¹ Aquí m'agradaria destacar que, a diferència de les dones espanyoles que durant els primers mesos de la guerra van mobilitzar-se com a milicianes, les dones estrangeres no van participar en la Guerra Civil espanyola com a combatents. Això s'explica perquè el gran gruix de milicianes espanyoles, com hem apuntat, es va retirar en massa del front cap a la rereguarda a l'octubre de 1936, i justament en aquesta data començaven a formar-se les Brigades Internacionals. Aquí hem de referir dos excepcions a la regla. Potser el cas més conegut és el de la brigadista Micaela Feldman de Etchebéhère, més coneguda com a Mika la Capitana, una argentina que va ser l'única dona estrangera que va arribar al grau de capitana en operacions militars. Mika Etchebéhère va dirigir una columna motoritzada formada per militants del POUM amb una divisió igualitària, en què homes i dones compartien les tasques d'intendència. Més tard, amb la integració de les milícies en l'exèrcit de la República es va incorporar a la 70a Brigada Mixta de la 14a Divisió.²² Més desconegut és el cas de l'escultora anglesa Felicia Browne, que vivia a Barcelona quan va esclatar la guerra. Es va allistar a les milícies i va morir poc després al front, quan intentava rescatar un company ferit.²³

Analitzats els voluntaris i voluntàries estrangeres, en aquest punt també cal tenir en compte que a les Brigades Internacionals, com hem referit anteriorment, hi havia enquadrat un gran contingent de soldats espanyols, que amb l'avenç de la guerra i les consegüents baixes dels estrangers, procedents d'unitats de l'exèrcit de la República, omplien els buits que anaven deixant els brigadistes internacionals.

Pel que fa a les dones espanyoles, i arribant finalment al nostre objecte d'estudi, primer de tot cal esmentar que no van ser un subjecte passiu i aïllat

20 MARTÍNEZ, Salvador. «Guerra Civil sin heroínas: un libro recuerda a las brigadistas anónimas». *El Español*, 2017, en línia. El llibre que recull la investigació d'Anita Kochnowski i Ingrid Schiborowski és *Frauen und der spanische Krieg 1936-1939* (2016).

21 En relació a la literatura política i sociològica escrita per dones a Anglaterra, Estats Units, Canadà i Austràlia envers la Guerra Civil espanyola és de gran interès l'obra d'Aránzazu Usandizaga, *Escritoras al frente. Intelectuales extranjeras en la Guerra Civil* (2007).

22 MARTÍNEZ RUS, Ana. *Milicianas. Mujeres combatientes*. Madrid, Catarata, 2018, p. 98-100.

23 JACKSON, Angela. *Para nosotros era el cielo. Pasión, dolor y fortaleza de Patience Darton. De la guerra civil española a la China de Mao*. Esplugues de Llobregat: Ediciones San Juan de Dios – Campus Docent, 2012, p. 16-17.

del conflicte com ha insinuat la historiografia més tradicional. La gran majoria de dones, durant el conflicte, es van haver de quedar a la rereguarda a càrrec de les famílies i ocupant el treball que abans feien els seus marits, al mateix temps que col·laboraven en les tasques de beneficència i amb l'acollida de refugiats i també indirectament amb l'esforç bèl·lic, amb recol·lectes de donatius, béns de primera necessitat i teixint roba per als soldats. D'entre aquestes dones unes quantes van passar a col·laborar de forma directa amb l'esforç bèl·lic, treballant per a l'exèrcit de la República o per a les Brigades Internacionals en tasques auxiliars i molt necessàries per a la guerra. Centrant-nos en l'estudi de la col·laboració de dones en les Brigades Internacionals, s'ha de remarcar que les espanyoles que van treballar per a aquesta organització van fer tasques similars a les que feien les dones estrangeres voluntàries: van treballar com a secretàries, administratives, traductores, mestres, cuineres, bugaderes, netejadores, infermeres i com a personal sanitari auxiliar, duent a terme tasques de cura i companyia als malalts i nens, entre moltes altres ocupacions, que analitzarem en profunditat, i en presentarem les protagonistes més endavant.

La controvèrsia de parlar de «brigadistes espanyoles»

Una vegada situada la participació de dones espanyoles en les Brigades Internacionals, voldria abordar un problema de terminologia. I és que tal com em va explicar la Dra. M. Lourdes Prades Artigas, una gran especialista en l'estudi de les Brigades Internacionals, oficialment només eren considerats brigadistes tots aquells que estaven enquadrats en alguna unitat militar, en una brigada, batalló, companyia, etc., de manera que la denominació «brigadista» en les fonts primàries només es dona a les persones que tenien un rang militar, com a soldats o com a personal sanitari de guerra al front. La resta del personal que treballava per a les Brigades Internacionals, però que no estava integrat en una unitat militar, sovint personal femení, tals com les administratives, les intèrprets, les periodistes, part del personal sanitari de les Brigades que treballava en hospitals de la rereguarda, les cuineres, les netejadores, les mestres etc., no eren considerades brigadistes, sinó que hauríem de parlar de voluntàries internacionals, o en el nostre cas, espanyoles. Lògicament, tampoc no eren considerades brigadistes les dones que vivien a prop dels fronts que ajudaven esporàdicament les Brigades Internacionals, fent tasques com ara de bugaderia o de neteja. Tot i aquesta qüestió terminològica, amb el meu estudi m'agradaria recuperar el coneixement històric i incloure en la memòria de les Brigades Internacionals totes aquelles persones que hi van col·laborar, oblidant si eren considerades oficialment brigadistes o no.

Parlar de «voluntàries espanyoles» ens pot portar inevitablement a una altre dubte: era remunerat el treball que feien aquestes dones? Per donar una resposta acurada a aquesta qüestió s'ha de diferenciar entre les dones que treballaven de forma permanent en alguna institució depenent de les Brigades Internacionals, per exemple una infermera, una administrativa, una cuinera, etc., i les que hi col·laboraven de forma esporàdica, per alguna necessitat específica, com ara les dones que vivien als municipis pròxims on hi havia instal·lacions de les Brigades Internacionals, ajudant amb bugaderia o en l'adequació d'alguna edificació abandonada per convertir-la en un nou hospital, col·laborant als hospitals en tasques de suport quan arribava una gran allau de ferits. Gràcies als testimonis de les protagonistes, es pot saber que les dones que tenien un lloc de treball fix en el marc de l'estructura de les BI rebien un salari: María Plaza Fernández, que tenia catorze anys el 1937, va entrar a l'hospital d'Huete com a netejadora i al cap d'un temps es convertí en ajudant de sala d'operacions després d'haver-ne après, una feina per la qual rebia 300 pessetes mensuals. En canvi, les dones que hi col·laboraven puntualment, segons Víctor Pardo Lancina, hi solien acudir de forma voluntària, si bé rebien gratificacions econòmiques o vals de menjar pels seus serveis.²⁴

4. Estat de la qüestió: de l'oblit a *Solidarias*

L'oblit historiogràfic dels voluntaris estrangers

Pel que fa a la producció historiogràfica que s'ha elaborat respecte de les Brigades Internacionals, cal destacar que tot i la singularitat i la rellevància del fenomen de mobilització de voluntaris estrangers, aquests no sempre han estat objecte d'interès i d'estudi. Això s'explica pel fet que internacionalment, en l'època, l'acadèmia es va centrar en l'estudi de la Segona Guerra Mundial. Una altra de les causes per les quals els brigadistes van caure en l'oblit és que les Brigades Internacionals van donar suport al bàndol derrotat en la Guerra Civil espanyola: el republicà. Per aquest motiu, el seu oblit en la memòria històrica es va prolongar durant gairebé els quaranta anys que va durar la dictadura franquista, que en va dificultar l'estudi i el reconeixement.

A més, durant la Guerra Freda els brigadistes eren personatges incòmodes: per al bloc capitalista representaven un compromís ideològic molest, ja que molts estaven adscrits ideològicament a diferents tendències polítiques d'esquerra, com el socialisme, l'anarquisme i el comunisme, vist en l'època com

24 ASOCIACIÓN DE AMIGOS DE LAS BRIGADAS INTERNACIONALES (AABI). «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», 2018, en línia.

el gran perill per a Occident; per al bloc oriental eren massa heterogenis i trencaven amb el relat unívoc comunista. Als anys seixanta van començar a elaborar-se estudis seriosos sobre la història espanyola contemporània a càrrec d'hispansistes principalment anglosaxons i francesos, que van iniciar l'estudi dels i les brigadistes. La instauració del règim democràtic a Espanya va facilitar l'eclosió de la historiografia centrada en la Guerra Civil i els primers reconeixements als supervivents, i amb el redescobriment dels brigadistes es van incrementar els treballs acadèmics, des dels més genèrics i pioners fins als últims estudis focalitzats en països i personatges concrets. Actualment la bibliografia sobre les Brigades Internacionals és molt extensa i creixent, una tasca de recuperació de la memòria que s'ha impulsat en gran part gràcies a Internet, ja que a la xarxa es poden trobar centenars de pàgines dedicades als voluntaris i a les Brigades, vídeos, testimonis, reportatges, notícies a la premsa i homenatges.²⁵

La recuperació de la memòria de les Brigades Internacionals

Una vegada superades les circumstàncies històriques que van fer que quedessin en l'oblit les Brigades Internacionals, cal dir que en una primera etapa d'investigació històrica el paper de les dones en aquesta organització va quedar en segon terme, ja que la majoria dels estudis se centraven en l'estructura organitzativa i les actuacions bèl·liques dels combatents als diferents fronts, àmbits en què predominà la presència masculina. En aquesta línia, una de les obres de referència és *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España* (1974), d'Andreu Castells Peig. Amb el temps van proliferar diccionaris que recollien biografies de diversos brigadistes, agrupats per nacionalitats. D'aquests estudis en són bon exemples les obres *Cubanos en la Guerra Civil Española: la presencia de voluntarios en las Brigadas Internacionales y el Ejército Popular de la República* (1999), de Fernando Vera Jiménez; *Diccionario de los voluntarios austriacos en la España republicana 1936-1939* (2005), de Hans Landauer, o *Los Voluntarios suizos en la Guerra Civil Española, diccionario biográfico* (2010), de Peter Huber, entre moltes altres. Aquí m'agradaria remarcar que cap autora s'ha preocupat de fer un recull de les espanyoles i els espanyols que van treballar per a les Brigades Internacionals, atès que la historiografia ha centrat l'atenció en l'enquadrament en les unitats de l'Exèrcit de la República, i ha vist les Brigades Internacionals com una estructura estrangera, encara que la realitat és que hi van treballar molts espanyols.

Un altre aspecte que podem observar d'aquests reculls bibliogràfics és que la gran majoria de persones que hi apareixen són homes, i la tònica general

25 CLARET MIRANDA, Jaume. *Breve historia de las Brigadas Internacionales*, p. 14-16.

és que només hi trobem noms femenins de forma anecdòtica. Això s'explica perquè per als investigadors és una tasca molt difícil tenir coneixement de les dones brigadistes, atès que, tal com ja hem explicat a l'anterior epígraf, moltes d'elles, tot i que van treballar per a les Brigades Internacionals, no estaven enrolades formalment en la seva estructura, i és complicat trobar un rastre documental de la seva feina.

Atès el buit de coneixement que hi havia sobre les dones brigadistes, la historiadora i periodista austríaca Renée Lugschitz dedicà quinze anys a estudiar la participació de les dones estrangeres que van lluitar al costat de la República durant la Guerra Civil espanyola, una interessantíssima recerca que va donar lloc a la publicació del llibre *Spanienkämpferinnen: ausländische Frauen im spanischen Bürgerkrieg 1936-1939* (2012), que malauradament no fa referència a les voluntàries espanyoles.

En aquesta línia també és interessant destacar la investigació de les filles del brigadista alemany Adolf Preissler, les germanes Anita Kochnowski i Ingrid Schiborowski, que recull el llibre *Frauen und der spanische Krieg 1936-1939* (2016), que recopila noms i biografies breus de les dones que van participar en la defensa de la Segona República. En total apareixen 3.331 noms en aquest volum, i la majoria són de dones espanyoles que van participar en la defensa republicana de diverses maneres; la resta, concretament 1.028, són de dones, tant estrangeres com espanyoles, que van formar part de les Brigades Internacionals. Aquí veiem una primera referència al nostre objecte d'estudi. A més, segons Popp, aquest llibre no està dedicat a personalitats il·lustres, sinó que se centra en dones anònimes i corrents, en fa llistes dels noms i de les dades de la seva aportació a l'esforç de guerra, «una feina feixuga i desagradida que segur que no ofereix recompensa suficient a altres autors o historiadors que s'hagin ocupat d'aquest tema».²⁶

Per tot el referit, veiem que intentar exposar el paper que les dones espanyoles van representar en la col·laboració amb les Brigades Internacionals és una tasca difícil, ja que hi ha molt poca cosa escrita sobre elles. Es poden rastrejar els testimonis de diferents voluntaris o voluntàries que, de passada i molt breument, van donar alguna pinzellada sobre les dones espanyoles amb les que van treballar. La realitat és que cal reunir la informació disseminada que hi ha del tema per poder estudiar l'aportació feta per les dones espanyoles a les Brigades des d'una visió unitària.

Un dels pocs treballs que segueix aquesta línia ha estat realitzat per la Comissió Històrica de la Asociación de Amigos de las Brigadas Internaciona-

26 MARTÍNEZ, Salvador. «Guerra Civil sin heroínas», en línia.

les (AABI), que ha presentat la ponència «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales» al congrés *Solidarias*, que es va organitzar a París del 25 al 27 d'octubre de 2018.

Aquí m'agradaria destacar les idees principals que es van tractar en aquest estudi. L'AABI apunta que l'àrea més important de treball de les dones espanyoles en aquesta institució va ser l'assistència sociosanitària, que no va ser exclusiva. I és que la infermeria va ser un dels àmbits més importants de la mobilització femenina, i es pot dir que el principal contacte que van tenir els brigadistes i les brigadistes amb les dones espanyoles va ser en aquests hospitals de guerra. En aquesta línia s'ha explicat que algunes espanyoles entraven a treballar als hospitals de les brigades com a cuineres o per fer tasques de neteja, i en vista de la necessitat de personal sanitari algunes rebien formació per treballar posteriorment com a auxiliars sanitàries o fins i tot d'infermeres.²⁷ Tanmateix, en aquesta recerca també s'ha fet referència a algunes dones que van dur a terme treballs de neteja i manteniment en les instal·lacions dels hospitals i cases de convalescència. La recerca de l'AABI es presenta com un estudi inicial i molt sintètic d'aproximació al treball de les dones espanyoles en les Brigades Internacionals, i penso que amb l'estudi que es presenta en aquestes pàgines es podrà donar una visió més detallada, àmplia i completa de la gran tasca que van dur a terme les voluntàries espanyoles.

5. Hipòtesis i preguntes per resoldre

La qüestió central que articula aquesta investigació és descobrir quin rol tenien les dones espanyoles en el funcionament de les Brigades Internacionals i quines eren les tasques que duïen a terme per col·laborar amb l'esforç de guerra, donant a conèixer les seves ocupacions i llocs de treball les ocupacions i els llocs de treball. La historiografia tradicional sobre la Guerra Civil i les Brigades Internacionals havia centrat l'atenció del seu estudi en els homes, sobretot els estrangers, per la qual cosa hi ha un gran buit de coneixement respecte de les voluntàries espanyoles. Tot i aquest oblit acadèmic, es parteix de la hipòtesi que aquestes dones van tenir un paper actiu molt important en col·laboració amb les Brigades Internacionals, una actuació que la historiografia ha menystingut.

El que s'ha escrit fins ara ha donat especial rellevància a l'actuació femenina en l'àmbit de l'assistència sociosanitària, sobretot en la infermeria i en altres tasques sanitàries auxiliars. És ben probable que l'abast de la col·laboració de les voluntàries espanyoles fos molt més ampli i divers del que s'ha plantejat,

27 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

i fes una aportació important a l'engranatge de les Brigades Internacionals a partir de la realització de tasques de diversa índole, com les de naturalesa domèstica, la neteja, la cuina i la bugaderia i també des d'ocupacions com la cura infantil i activitats culturals, així com a través de les tasques burocràtiques, organitzatives i de direcció, tals com les que duïen a terme les intèrprets, les administratives, secretàries i les mecanògrafes. També cal esbrinar si hi va haver dones que van ocupar càrrecs de gran responsabilitat a la cúpula de les Brigades Internacionals.

Es pot considerar que és molt possible que les voluntàries espanyoles duguessin a terme aquestes ocupacions diverses perquè les dones estrangeres que integraven les Brigades Internacionals eren el personal que s'encarregava d'aquestes tasques, vistes aleshores «com a apropiades per a les dones», sobretot pel que fa a les que estaven relacionades amb l'àmbit de la cura.

Com a preguntes per donar resposta a partir de la investigació, també s'hauria de referir un interès per conèixer l'experiència particular femenina de les voluntàries espanyoles, abordant qüestions com ¿quines eren les relacions, com a dones, que es van establir entre les espanyoles i les seves companyes estrangeres compromeses amb la causa republicana?; ¿com era la interacció amb els homes?; la tradició patriarcal les limitava en algun aspecte?; ¿com a dones, quines relacions afectives van experimentar i com van viure algunes l'embaràs, la maternitat i la criança dels fills en les excepcionals circumstàncies de la guerra?; ¿quina era l'adscripció ideològica d'aquestes dones?; ¿que en va ser d'elles després de la Guerra Civil espanyola?, ¿van continuar podent lluitar pel seus ideals o van ser represaliades per la dictadura franquista? Donar resposta a totes aquestes incògnites ens pot apropar de manera bastant acurada a l'experiència col·laborativa de les voluntàries espanyoles a les Brigades Internacionals des d'una mirada completa i global.

6. Perspectiva historiogràfica de la investigació

L'oblit de les dones en la historiografia de la guerra

La Guerra Civil espanyola és un tema d'estudi de gran interès per a historiadores i historiadors, un interès que al llarg dels anys d'investigació s'ha traduït en una vasta producció historiogràfica. No obstant això, encara hi ha alguns aspectes del conflicte fratricida que han restat en l'oblit. I és que tradicionalment s'ha considerat la guerra com un esdeveniment que només implica els homes, que solen ser els únics que combaten, per la qual cosa de la història dels conflictes bèl·lics s'han estudiat fonamentalment els aspectes militars i diplomàtics. Les experiències femenines van ser marginades i secundàries en el record dels esdeveniments històrics més rellevants, i amb un èmfasi particular de les guerres, atès que les dones eren considerades subjectes passius i aïllats dels conflictes.²⁸ La història clàssica de les guerres i del seu impacte és, per tant, una història incompleta, parcial, caracteritzada per l'absència de les experiències i anàlisis centrades en els papers representats pel col·lectiu femení. I és que de manera subtil, la historiografia clàssica, emmarcada en el sistema patriarcal, havia estereotipat les dones com a detentores d'un pacifisme natural inherent a la seva condició femenina, una estigmatització que ha determinat la invisibilització del seu protagonisme en els contextos bèl·lics. Les noves interpretacions sobre la participació de dones en els conflictes i els impactes de la guerra en les seves vides revelen l'estesa col·laboració i la capacitat d'innovació de les dones en els procediments de lluita i resistència pacífica. La historiografia ja ha superat la «història batalla» i ara pren força una recerca multidisciplinària que treballa per reescriure la història de les guerres des d'una perspectiva femenina, per restituir la memòria de les dones. Aquesta recerca pretén contribuir a combatre aquest oblit, centrant-se concretament en l'anàlisi de la col·laboració de les dones espanyoles en l'esforç de guerra de les Brigades Internacionals durant la Guerra Civil.

Per abordar aquest objecte d'estudi, s'ha partit principalment del corrent historiogràfic de la història de les dones, al mateix temps que són molt interessants les aportacions dels estudis de gènere, la història social i la microhistòria, amb la voluntat d'anar més enllà que la historiografia tradicional i experimentar amb noves línies d'investigació, amb l'objectiu d'aconseguir una història inclusiva, sense oblidar cap aspecte de les eternes oblidades per la historiografia, i per tal d'evitar fer una història de les dones de la Guerra Civil elitista i incompleta.

28 THÉBAUD, Françoise. «Pensar las guerras del siglo xx desde las mujeres y el género. Cuarenta años de historiografía», p. 267-289 a RUIZ TORRES, Pedro (coord.) *Volver a pensar el mundo de la Gran Guerra*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza, 2015.

La història de les dones

La perspectiva historiogràfica principal de la investigació s'articularà entorn de la història de les dones, atès que la recerca persegueix l'objectiu de donar veu a l'experiència viscuda per les dones espanyoles emmarcada en la Guerra Civil, més concretament en les activitats de les Brigades Internacionals.

La història de les dones va rebre un impuls important als anys 70 gràcies a la història social. Els Women's Studies van reivindicar la necessitat de considerar les dones com a subjectes històrics i recuperar la seva memòria, oblidada pels paràmetres de la tradicional historiografia androcèntrica, introduint com a objectes d'estudi històric totes les qüestions inherents a la condició femenina, en dos àmbits d'interès, l'esfera privada, amb estudis sobre família, salut, reproducció, sexualitat, treball domèstic; i l'esfera pública, amb l'estudi de les plurals i complexes experiències col·lectives femenines, així com el treball, la política i les xarxes associatives, de solidaritat i de sociabilitat femenines.

Observar la guerra en femení és donar visibilitat a les dones com a protagonistes —les milicianes, les treballadores de la rereguarda, les mares, les infermeres, les padrines de guerra, etc.—, analitzant el lloc que ocuparen les dones en les societats en guerra i les seves formes de compromís, tant al front com a la rereguarda.²⁹

Així, la història de les dones aporta al present treball la possibilitat de poder contrastar l'estesa concepció de les dones com a subjectes passius i aïllats durant la Guerra Civil espanyola, i mostra les tasques que duïen a terme les espanyoles en el si de les Brigades Internacionals, imprescindibles per al funcionament d'aquest organisme.

En aquest punt, però, voldria remarcar que, com a historiadores, reivindicar el paper femení en els contextos bèl·lics no ha de portar a caure en l'error de mitificar les dones, tal com va passar amb la figura de les milicianes, o de victimitzar-les, tal com han fet alguns estudis de dones i guerra han cosificat les protagonistes, assimilant-les només a víctimes, no a agents actius en els conflictes. Alguns estudis han presentat les dones amb una imatge tràgica de victimisme i de patiment, assimilant-les al sexe dèbil. Les dones van patir com els soldats i com ells van tenir un rol actiu en la guerra; per tant, el seu paper no s'ha d'estereotipar ni emmotllar en les etiquetes d'espectadora i víctima ja que això aquesta consideració simplista, com a investigadores, pot limitar les hipòtesis i possibilitats d'estudi a les imatges més tradicionals associades a les dones.³⁰

²⁹ Ibídem, p. 280.

³⁰ HIJANO PÉREZ, Ángeles. «Las enfermeras españolas como sujeto histórico». Ponència al V Congrés Internacional de la Asociación Española de Historia Militar, «Dones a la guerra i als exèrcits». Centre Cultural Contemporani de

Els estudis de gènere

Estudiar l'actuació particular femenina de les dones espanyoles a les BI, una experiència ben diferenciada de la masculina, implícitament porta a analitzar les relacions, els rols i la distribució de tasques entre les dones i els homes; i analitzant aquests aspectes s'estan abordant qüestions de gènere.

Pel que fa als estudis de gènere, analitzen la forma d'organització de les relacions socials entre els sexes, descobrint l'abast dels rols i els diferents tipus de masculinitats i feminitats i el seu simbolisme en les diferents societats i períodes. El gènere és una forma primària de jerarquització de poder en l'organització de les relacions socials entre homes i dones, tal com demostra la subordinació femenina a l'autoritat masculina vigent al llarg de la història. La categoria de gènere rebutja les explicacions biològiques, atès que les relacions entre sexes són estrictament construccions culturals i socials d'idees sobre els rols apropiats o normatius per a homes i dones. Els Gender Studies també engloben l'anàlisi dels diferents tipus de sexualitat.³¹

Els estudis de gènere es relacionen amb les identitats de gènere, que es construeixen a través de la difusió d'imatges o representacions culturals concretes que reforcen uns codis i models simbòlics de masculinitat i feminitat. Aquests models socials inclouen implícitament creences, hàbits, valors i normes de conducta que, transmesos per les representacions simbòliques hegemòniques, poden transformar-se en un control social informal que influeixen en els mecanismes d'inclusió i exclusió des de les representacions culturals i el seu significat en la construcció de processos identitaris³².

Interessar-se pel gènere dels conflictes bèl·lics és observar la sexuació o el gènere de les polítiques i de l'imaginari social en temps de guerra. Els estats en guerra defineixen i els rols de caràcter sexual mitjançant lleis de mobilització militar i civil. El discurs i la iconografia de guerra profundament sexuals posen de relleu una divisió social complementària entre els homes soldats de les dones i nens, categoritzats com les víctimes de la guerra a qui calia protegir.

Els estudis de gènere seran útils per tirar endavant la investigació perquè ens permetran conèixer quines eren les relacions d'interacció i de col·laboració entre el col·lectiu femení i masculí i quines foren les limitacions socials i laborals que la tradició i els costums patriarcal imposaven a les dones. Com

Barcelona, 19-22 de juny de 2018. El llibre *Mujeres en la guerra y en los ejércitos* (2019), coordinat per Alberto Guerrero Martín i Manuel Santirso Rodríguez, recull les diferents ponències d'aquest congrés.

31 SCOTT, Joan W. (1986). «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», *American Historical Review*, 91, pp. 1053-1075.

32 NASH, Mary (2002). «Los nuevos sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos». A ROMEO MATEO, María Cruz i SAZ, Ismael. *El siglo XX. Historiografía e Historia*. València: Publicacions de la Universitat de València.

a exemple il·lustratiu, estava mal vist que les dones treballessin al costat de les Brigades Internacionals al front de batalla: una dona no podia fer de soldat, perquè la guerra i el front es consideraven un espai pròpiament masculí; en canvi, es veia amb bons ulls que les dones treballessin com a infermeres als hospitals de la rereguarda de les BI, tenint cura dels ferits i malalts, és a dir, fent tasques que eren de naturalesa domèstica i privada, però aleshores envaint l'espai públic, a causa del context extraordinari que va portar la Guerra Civil. Aquestes convencions culturals derivades de la relació de gènere entre homes i dones marcaven i limitaven els àmbits d'actuació de les dones, i per això aquestes qüestions no es poden obviar.

La història social

Un altre dels corrents historiogràfics que marcarà aquesta recerca és la història social, la «història des de baix». La seva aportació és de gran rellevància, atès que posa en valor el coneixement històric de totes les dones que van participar d'alguna manera o altra en el funcionament de les Brigades Internacionals, sense cap excepció. Aplicant aquests paràmetres, la història social és útil per no caure en una història de les dones elitista. En la investigació no només es volen donar a conèixer dones que van servir a les brigades estrangeres exercint càrrecs importants en l'organització d'aquest organisme, o altres molt apreciades i valorades tant en el seu moment històric com per la historiografia, tals com les intèrprets, secretàries, infermeres i mestres, sinó que no es poden oblidar les que han estat menyspreades, ja que duïen a terme feines menys ben considerades socialment, tals com les cuineres, les bugaderes, les netejadores, les dones que sense estudis feien tasques sanitàries auxiliars, les que passaven temps amb els malalts i els oferien companyia i els feien una mica més amena la recuperació. Cadascuna d'aquestes dones, sense cap excepció, independentment del nivell formatiu o la procedència social, constituïa una peça clau en el funcionament de les Brigades, i per això la historiografia no n'ha d'oblidar cap.

D'altra banda, la història social també es preocupa per l'estudi de la quotidianitat. I en aquesta línia és molt interessant conèixer com vivien, com era el dia a dia de les voluntàries espanyoles, per intentar esbrinar en quines condicions treballaven, quines relacions laborals i sentimentals establien entre elles i amb altres brigadistes, com vivien la maternitat, entre moltes altres qüestions.

Microhistòria

Finalment, s'ha de fer referència a una tendència que pren a l'individu particular com a punt de partida de l'estudi històric: la microhistòria. L'aportació d'aquesta perspectiva a la recerca és fonamental, ja que dona veu a tot un col·lectiu a partir de l'experiència viscuda d'un individu particular, és a dir, a partir del coneixement d'exemples individuals —la infermera Rosa, la cuinera Juana, la netejadora María, la secretària Encarnación, la traductora Daniela, etc.—, es constata que hi va haver un col·lectiu heterogeni de voluntàries espanyoles que van treballar regularment o van col·laborar esporàdicament amb les Brigades Internacionals. La microhistòria també permet aproximar-nos a com era la de vida quotidiana de les voluntàries espanyoles durant el convuls període de guerra. Arribats a aquest punt, hem de destacar que la microhistòria relativitza els mètodes quantitatius i empra els qualitatius: el més important no és saber quin nombre exacte de dones espanyoles van formar part del funcionament de les Brigades Internacionals, sinó que la part més interessant és descobrir la presència i les tasques que duïen a terme en aquesta entitat estrangera.

7. Fonts d'informació

Fonts primàries: l'arxiu RGASPI, les memòries, l'autobiografia, la memòria oral i les fotografies

Com a fonts d'informació per a dur terme l'estudi s'han emprat tant fonts primàries com secundàries. Pel que fa a les fonts primàries, la recerca s'ha basat en la documentació d'arxiu que custodia el Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), on estan dipositats els arxius de la Tercera Internacional Comunista, que en el seu fons custodia la documentació original de les Brigades Internacionals que van lluitar al costat de la República durant la Guerra Civil espanyola. D'aquests registres militars sorpren la gran quantitat de fitxes personals de voluntaris concrets, així com les llistes del personal que va treballar per a la institució, uns registres sovint organitzats per la procedència dels voluntaris i voluntàries, on apareixen els noms dels membres de les companyies, els batallons, el personal dels hospitals, etc. La majoria dels documents van ser escrits pels membres de les Brigades en les llengües natives, entre les quals predominen el francès, la llengua oficial de les BI, l'anglès i l'alemany. Molt pocs documents van ser escrits en rus.

Durant el curs de la guerra, molts d'aquests registres es van perdre o es van destrossar, d'altres van caure en mans dels enemics i van passar a formar part dels arxius feixistes, que posteriorment serien utilitzats per a la repressió.

El 1939, atès el col·lapse de la Segona República per l'avenç de les tropes del general Franco, alguns arxivers de les Brigades Internacionals, entre els quals el voluntari de Nova Jersey, John Tisa, van organitzar i distribuir en camions desenes de milers de documents de les Brigades Internacionals que es van salvar per la frontera francesa. I en aquella època, probablement abans o després de la invasió alemanya de França, els arxius van ser enviats a la Unió Soviètica, concretament al Kremlin de Moscou.

Després de 1939, durant dècades, l'antiga Unió Soviètica va negar l'existència de l'arxiu de les Brigades Internacionals, que finalment es va obrir als investigadors durant els anys noranta.³³ L'obertura de l'arxiu al públic a Moscou no va frenar la polèmica, atès que el material que custodia és de gran interès per a estudiosos de diversos països, que volen descobrir quina va ser la participació dels seus compatriotes en l'Espanya de la Guerra Civil, de manera que van començar les reivindicacions per a l'obertura al públic també en versió electrònica, la qual cosa es va aconseguir gràcies al treball col·laboratiu de deu anys del Consell d'Europa i el Consell Internacional d'Arxius. Finalment, el març de 2015 els documents digitalitzats van ser penjats a la xarxa, al web de l'arxiu RGASPI.³⁴ No obstant això, aquest accés té algunes limitacions, atès que les fotografies i alguns documents molt significatius no es poden consultar si no és presencialment, a Moscou.

En referència a la premsa, una font de recerca molt important en història contemporània, cal dir que després d'haver fet una cerca preliminar en alguns diaris nacionals, com *La Vanguardia*, les informacions que he trobat sobre dones espanyoles que col·laboraven amb les Brigades Internacionals han estat molt insignificants, per la qual cosa no s'ha fet un buidatge exhaustiu de la premsa.

Aquí hem de recordar que una bona part de les dones que van treballar per a les Brigades Internacionals no estaven enrolades formalment en l'estructura, per la qual cosa als registres no hi ha cap rastre de la seva experiència i participació en el conflicte, que queda invisibilitzada. Això fa que la investigació històrica envers les dones sigui més complexa i porti a explorar fonts no tan convencionals. Així, a més de la poca documentació de les voluntàries espanyoles custodiada a l'arxiu RGASPI, com a fonts primàries per a la recerca també hem de considerar els testimonis dels individus que van viure en primera persona la Guerra Civil al si de les Brigades Internacionals, a partir de la memòria oral, en forma d'entrevistes, i escrita, tal com els diaris personals, me-

33 CARROLL, Peter. «The Myth of the Moscow Archives». *Science & Society*, 68, 2004, p. 337-340.

34 EL PAÍS. «El archivo de la Internacional Comunista, accesible en versión digital», 2015, en línia.

mòries i autobiografies. Aquests dos mecanismes són molt interessants, ja que a partir d'aquests testimonis les historiadores poden documentar la participació de dones que no apareixen a les llistes, al mateix temps que poden conèixer uns fets des de les vivències particulars de les protagonistes, una informació molt personal que permet estudiar la mentalitat, les visions del món i les emocions d'aquelles experiències, que al mateix temps ens ajuden a conèixer més aspectes del passat que des de les fonts més convencionals serien impossibles de descobrir.

Diversos brigadistes, tant homes com dones, i tant estrangers com espanyols, van escriure sobre el seu treball per a les Brigades Internacionals, i d'entre els seus records fan referències a voluntàries espanyoles. Aquest és el cas dels testimonis dels doctors catalans Josep Maria Massons i Moisès Broggi. El primer va escriure l'article «La cirugía a l'Hospital Clínic de Barcelona cap a meitat de la dècada de 1930» (2006), un capítol per a un llibre col·lectiu, «Un año al servicio de las Brigadas Internacionales como jefe de equipo quirúrgico» (2006), i el llibre *Memòries: el camí cap als 100 anys* (2013), totes tres obres de caràcter autobiogràfic. Al seu torn, Broggi va escriure el llibre *Memorias de un cirujano 1908-1945* (2001), obra autobiogràfica que inclou el capítol «Mis recuerdos durante la estancia en las Brigadas Internacionales».

També comptem amb els testimonis dels brigadistes alemanys com Bernhard, Albert Riebeling, Assi Muth, Heinz i de l'alemanya Friedel Kantorowicz, que es recullen en l'obra *Los hogares infantiles y las Brigadas Internacionales* (2014), de Maria Isabel Esteve Torres. Segurament en la lectura en detall d'altres memòries de brigadistes de diferents països es trobarien algunes referències més a dones espanyoles, però en el meu cas he acotat la cerca en aquestes obres, tot buscant llibres que tractaven aspectes de les Brigades Internacionals sobre els quals he pensat que seria possible trobar-hi alguna dona, com és el cas d'aquestes obres relacionades amb la sanitat i les colònies infantils, àmbits de treball pròpiament femenins en l'època.

D'altra banda, per conèixer l'experiència pròpiament femenina és cabdal recórrer a testimonis de dones. Com a obres autobiogràfiques hem de destacar la de l'espanyola Irene Falcón, *Asalto a los cielos. Mi vida junto a Pasionaria* (1996), que per fer l'obra va comptar amb les col·laboracions de Manuel Jiménez i Jesús Montero, i la de la francesa d'origens espanyols Lise London, *Roja primavera: la madeja del tiempo* (1996). Un cas especial és la controvertida obra *Doble esplendor* (1944), que en el moment de la publicació es va presentar com l'autobiografia de Constança de la Mora, encara que Soledad Fox Maura, autora del llibre *Constancia de la Mora. Esplendor y sombra de una vida española del*

siglo XX (2008), va demostrar amb documents que *Doble esplendor* no va ser escrita de forma autobiogràfica per la mateixa Constància, sinó per la periodista nord-americana Ruth Mackenney, que encara que es va basar en la història que Constància li va explicar, havia tergiversat el relat amb finalitat propagandística, atès que Ruth era una periodista d'esquerres, membre del Partit Comunista dels Estats Units. Aquesta «manipulació» fa que no es pugui considerar una vertadera obra autobiogràfica, tot i que també és útil per a la recerca, sempre que l'analitzem amb especial detall, seguint la bona investigació de Soledad Fox, que ha estat capaç d'identificar les informacions que Ruth va tergiversar a *Connie. Biografía de Constancia de la Mora* (2017).

Seguint amb els testimonis de dones, en destaca excepcionalment el llibre *¡Nosotras estamos con vosotros! Mujeres antifascistas de distintos países hablan de su trabajo en España*, de Gusti Jirku. Aquesta obra va ser encarregada per Ajuda Mèdica Estrangera a la voluntària austríaca Gusti Jirku per donar a conèixer al món la tasca que moltes dones estrangeres i espanyoles estaven duent a terme en el servei mèdic de les Brigades Internacionals, on Gusti era la responsable de propaganda. El llibre va ser publicat a principis de 1938 en alemany, a València. A l'arxiu RGASPI hi ha una còpia d'aquesta obra en francès, en fulls mecanografiats, per la qual cosa es desconeix si en el aquell moment s'havia pensat a publicar-lo també en francès o si es tractava d'una còpia per a la documentació interna de les Brigades Internacionals, ja que el francès fou la llengua oficial d'aquesta organització.

L'obra és un recull de testimonis que feien les mateixes voluntàries que es presenten al llibre o les seves companyes, uns textos que eren enviats a Gusti, que s'encarregava de la redacció final. Aquest llibre també ens aporta una altra font primària important, fotografies, que són una mostra gràfica i molt detallada de com treballaven les espanyoles en el context de guerra. El caràcter propagandístic del text és molt evident, ja que amb la seva difusió es volien aconseguir dos objectius: d'una banda, es volia donar suport a la causa de la República, remarcant-ne el caràcter de víctima enfront de l'atac de les forces filofeixistes. De l'altra, es volia alabar la valentia i el treball que les dones feien a l'Espanya en guerra, per aconseguir que més dones del món vinguessin a ajudar. Per analitzar aquesta font, s'ha emprat la versió que ha estat traduïda a l'espanyol per la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales.³⁵

Pel que fa als testimonis orals, disposem del relat de Rosa Cremón Parra, una francesa d'origen espanyol que va treballar com a infermera en els

35 CHAMORRO, Andrés. Pròleg de l'edició espanyola del llibre de JIRKU, GUSTI *¡Nosotras estamos con vosotros! Mujeres antifascistas de distintos países hablan de su trabajo en España*. Albacete: Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, 2018.

hospitals de les Brigades Internacionals. Rosa va ser entrevistada en dues ocasions, una per la historiadora Mercedes Vilanova i l'altra per l'antropòloga Mercedes Fernández, un testimoni que es conserva a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, en el fons oral de la col·lecció Dones del 36.³⁶ També són interessants els diversos testimonis que recull Caridad Serrano en el seu llibre *Recuérdalo tú. Una historia oral sobre la estancia de las Brigadas Internacionales en Madrigueras* (2003).

Fonts secundàries: la producció historiogràfica

Tal com hem vist en l'estat de la qüestió, hi ha moltes obres referents a la memòria de les Brigades Internacionals, però molt poques se centren en l'experiència femenina, i menys concretament en la de les dones espanyoles.

Pel que fa a les fonts secundàries, són d'utilitat per a l'estudi els noms d'espanyoles que apareixen entre les vastes llistes de dones recollides en els llibres *La medicina en el exilio republicano*, de Francisco Guerra (2003), i *Frauen und der spanische Krieg 1936-1939* (2017), d'Ingrid Schiborowski i Anita Kochnowski. També trobem referències a les col·laboradores espanyoles en els llibres *La sanidad en las Brigadas Internacionales* (2006), que recull treballs de diversos autors, i a *De las negras bombas a las doradas naranjas. Colonias escolares 1936-1939* (2011), de Cristina Escrivá Moscardó i Rafael Maestre Marín. També han estat de molta utilitat les obres d'Angela Jackson *Més enllà del camp de batalla. Testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola* (2004), *Els brigadistes entre nosaltres. Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil espanyola* (2008) i *Para nosotros era el cielo. Pasión, dolor y fortaleza de Patience Darton. De la guerra civil española a la China de Mao* (2012).

Tanmateix, m'agradaria destacar les biografies *Matilde Landa. De la institución libre de enseñanza a las prisiones franquistas* (2005), de David Ginard i Féron, i *Connie. Biografía de Constancia de la Mora* (2017), de Soledad Fox Maura. També el testimoni de la infermera Victòria Santamaria, recollit en el llibre *Nou dones i una guerra. Les dones del 36* (2005), d'Isabel Olestí, i les vivències de la mateixa Victòria i de Maria Sans, recollides en el capítol «Infermeres: cuidant en temps de guerra», d'Anna Ramió Jofre i Carme Torres Penella, a l'obra *Llums enmig la barbàrie. Memòries sobre el salvament de vides*

36 «Dones del 36» fou una associació creada el 1997 per un grup de dones supervivents de la Guerra Civil espanyola que tenia per objectiu divulgar, des de les seves experiències particulars, la història oblidada de les dones que van estar al front i a la rereguarda durant el conflicte i les posteriors represàlies que van patir durant la dictadura. La seva tasca de memòria històrica fou molt notable: van fer xerrades als instituts, a les universitats, en diferents associacions, ajuntaments, centres culturals, etc. El 2006 aquesta institució es va autodissoldre a causa de l'avançada edat de les integrants, i aquest mateix any es publicà el llibre homenatge *Les dones del 36: un silenci convertit en paraula, 1997-2006*.

durant la Guerra Civil a Catalunya (2013), a més dels records de vida de Rosa Cremón Parra, al llibre *Les dones del 36: un silenci convertit en paraula, 1997-2006* (2006), editat per la mateixa associació.

Finalment és interessant, com a punt de partida, la ja referida recerca «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales» (2018), presentada per la Comissió Històrica de la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, disponible en línia al web de l'associació.

RESULTATS I SOCIALITZACIÓ DE LA RECERCA

8. La contribució del treball femení de les espanyoles en l'esforç de guerra de les Brigades Internacionals

La important labor social de les Brigades Internacionals i la interacció dels brigadistes amb la població local

Les Brigades Internacionals van dur a terme una important acció social de forma paral·lela al combat a les trinxeres. Van col·laborar en la construcció d'hospitals de guerra i centres de repòs per als convalescents, també van posar en funcionament colònies infantils, sufragades en molts casos pels mateixos brigadistes, i destinades a acollir els nens que fugien de les zones de guerra i als orfes. També van ajudar el poble espanyol amb l'impuls de diverses iniciatives culturals, com ara la creació d'escoles d'alfabetització. Les emissores de ràdio i els nombrosos diaris i revistes presents en totes les unitats militars del brigadistes, dels batallons a les divisions, ajudaven a donar una dimensió més gran a tots aquests projectes. A més, als hospitals no només atenien voluntaris estrangers, sinó que també ajudaven soldats espanyols o la gent de les poblacions properes que ho necessitava. Sovint, els voluntaris estrangers distribuïen entre la població espanyola roba, queviures i joguines per als nens. Fins i tot quan els brigadistes no estaven en batalla al front i descansaven a les poblacions de la rereguarda, algunes vegades ajudaven en les feines del camp als pagesos locals. Aquí és destacable el fet que aquesta dimensió social no es troba entre els participants estrangers que donaven suport a l'aixecament militar del bàndol rebel.³⁷

Per tot això, les relacions entre els brigadistes internacionals i la població local, malgrat que molts voluntaris no parlaven espanyol, solien ser molt bones, de manera que estrangers i espanyols cooperaven mútuament. Moltes vegades les dones dels pobles els rentaven la roba i també col·laboraven en els hospitals propers com a personal de suport, fent tasques sanitàries auxiliars de reforç

37 GONZÁLEZ DE MIGUEL, Jesús. «Recuperando la historia: últimos testimonios de los combatientes Internacionales», pp. 129-130 a *Las Brigadas Internacionales. Estudio multidisciplinar sobre los testimonios orales de sus protagonistas*. Salamanca: Comunicación Social, 2013.

quan hi havia una gran aflluència de ferits, també ajudaven en la neteja i l'adequació d'espais per a la instal·lació dels brigadistes, algunes vegades els acollien a les seves pròpies llars i eren freqüents els intercanvis de productes de primera necessitat entre els locals, que abastien els brigadistes de productes frescos del camp, a canvi de productes estrangers com sabó, cafè, sucre o carn en llauna.

El testimoni de Rosa García és un record viu d'aquesta cooperació: «es rentaven al piló de la plaça o en cases particulars. Tenien roba bona que regalaven i deixaven a les cases quan partien cap al front. Donaven carn enllaunada, torró, xocolata... Els nens estaven sempre a la porta de l'església esperant-los».³⁸

A més, esporàdicament la població local i els soldats i altres voluntaris internacionals compartien banquets i celebraven festes i homenatges, moments d'esbarjo que es convertien en esdeveniments memorables en una època de persistent austeritat econòmica, que al mateix temps suposaven un suport clau per mantenir la moral dels soldats, que es trobaven lluny de les seves llars en una entrega total per la lluita al costat de la República.³⁹

Alguns pressupòsits teòrics envers el treball femení: la confluència de les tasques reproductives, de cura i de producció

Distinció entre treball domèstic i treball productiu

Si ens proposem analitzar el treball femení en qualsevol període històric concret, primer de tot és interessant fer-ne una síntesi i puntualitzar tot allò que engloba el concepte *treball*. I és que resulta convenient remarcar que en el transcurs del temps, el treball de les dones, indistintament en l'àmbit en el que s'hagi exercit, gairebé sempre ha estat infravalorat i menystingut. Per entendre per què, s'han d'analitzar una sèrie de qüestions.

En primer lloc, s'ha de tenir en compte que en parlar de treball s'ha d'abordar tant el treball domèstic com el treball productiu. El primer fa referència a una sèrie de tasques que tenen com a finalitat el manteniment de la vida quotidiana, és a dir, són ocupacions dutes a terme pels membres d'una unitat familiar, per les quals se satisfan les seves necessitats vitals, com ara mantenir netes les cases, rentar la roba, cuinar, fer-se càrrec de les criatures i d'atendre els malalts i els dèbils, entre moltes d'altres. Així, el treball domèstic engloba, al seu torn, el treball reproductiu i el treball de cura. Aquestes tasques domèstiques queden aïllades del sistema d'intercanvis de mercat, és a dir, no

38 Entrevista a Rosa García Navarrete, en què explica els seus records de la convivència amb els brigadistes. SERRANO, Caridad. *Recuérdalo tú. Una historia oral sobre la estancia de las Brigadas Internacionales en Madrigueras*. Albacete: Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, 2006, p. 52.

39 JACKSON, Àngela. *Els brigadistes entre nosaltres. Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2008, p. 71-72, 76.

són remunerades i ocupen moltes hores, ja que no tenen un horari fixat. En segon lloc, el treball productiu fa referència a les activitats que tenen com a finalitat l'obtenció de mitjans de vida, és a dir, busquen obtenir un producte final o oferir un servei a partir dels quals s'obté una remuneració o benefici, atès que el treball productiu està immers en el sistema de mercat.⁴⁰

La divisió sexual del treball

Partint d'aquest binomi, al llarg de la història, la gran majoria de les societats humanes s'han organitzat a partir d'una divisió sexual de les tasques, fent una marcada separació entre el treball productiu i el domèstic. El treball productiu té lloc fora de la llar i s'ha atribuït estesesament com un treball propi dels homes. Aquesta idea treball-espai públic ha estat un dels fonaments històrics de la formació de la identitat masculina. D'altra banda, el treball domèstic s'emmarca en l'àmbit privat de la llar i ha estat atribuït de forma natural a les dones. No obstant això, tot i que les dones tradicionalment han tingut un paper preeminent pel que fa al treball de cura i la reproducció, elles no han estat al marge del treball productiu, sinó que també hi han participat al llarg dels segles. Aquesta organització del treball diferenciada per sexes s'ha naturalitzat i ha perdurat en el temps pel gran pes de la cultura patriarcal.

Seguint aquest esquema dual, es pot afirmar que històricament el mercat del treball ha estat sexuat: el fet de pertànyer a un o a un altre gènere s'incorpora com a element classificador en la participació de persones en el mateix mercat. Així, el gènere marcarà la participació laboral de les dones, no tan sols portant-les de forma preferent cap a determinats sectors del treball considerats propis del sexe femení, tal com veurem més endavant, sinó també influïent en la manera com s'efectua tal inserció en el treball, determinant-ne l'absència, la continuïtat o la intermitència en el treball. D'aquesta manera, el treball domèstic de reproducció i de cura serà vist com a permanent per a les dones, mentre que la seva trajectòria en el treball productiu remunerat serà opcional i intermitent, ja que les dones tradicionalment han estat condicionades pel seu estat civil i han hagut de prioritzar els cicles vitals femenins de maternitat i de criança dels fills i cura de la família dins del seu grup als seus interessos laborals. En canvi, els homes han tingut una disponibilitat completa per al treball productiu.

El fet pel qual tradicionalment s'han relacionat les dones amb el treball domèstic s'explica per la seva capacitat biològica de reproducció. Hi ha tres

40 CUADRADA MAJÓ, Coral (coord.). *Oikonomía: cuidados, reproducción, producción*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2015, p. 330-336.

formes diferents de reproducció: en primer lloc, la funció biològica, que es basa en la capacitat procreadora de les dones per a la continuïtat de la descendència; en segon lloc, la reproducció de la força de treball, entesa com la que garanteix la subsistència quotidiana dels membres de la família; en tercer lloc hi ha la reproducció social, que es vincula als elements estructurals del sistema, és a dir, la mare transmet i perpetua uns valors i unes característiques bàsiques de l'organització típica de cada societat.

Només la reproducció biològica està inevitablement lligada a la funció reproductiva específica de la dona. La gran majoria de cultures del món, però, han assignat a la dona els altres dos aspectes fonamentals de la reproducció social: la cura dels fills i el conjunt d'activitats relacionades amb el manteniment dels membres de la unitat domèstica. Així, el treball domèstic es considera predominantment treball de les dones. Aquesta associació, que ja no està determinada per la naturalesa biològica, sinó que és fruit de la construcció social, ha derivat en l'arcaica separació entre l'esfera privada del treball domèstic associat a la dona i l'espai públic i el treball productiu de l'home. A més, la manca de connexió directa entre treball domèstic i la producció per al mercat explica que la major part del treball de la dona històricament no fos remunerat i ni es considerés una activitat econòmica.⁴¹

El treball femení, el sistema capitalista i el canvi de paradigma durant la guerra

Amb el desenvolupament del capitalisme es va organitzar el treball centrat en el benefici i no en la qualitat de vida. Tot i que el patriarcat va sorgir molt abans que el capitalisme, amb aquest últim es va reforçar la divisió sexual del treball. El model patriarcal considerava inapropiades per a les dones totes les activitats que es duïen a terme fora de l'àmbit domèstic. Però només les famílies burgeses, que eren el model ideal de família, tenien recursos suficients per aconseguir una organització social real del treball a partir de la divisió de sexes. La majoria de dones havien de treballar fora de casa per contribuir al sosteniment de la família. La figura de la dona treballadora es va convertir en un problema per a la legitimació del discurs dominant patriarcal, que buscava en últim terme destinar el treball de les dones a les activitats relacionades amb l'ideal d'esposa i mare, la burgesa.⁴²

Així, com s'ha referit, l'excepcionalitat de la guerra suposà una «experiència parèntesi» per a les dones, que van ocupar amb més força l'espai públic i van adquirir un nou protagonisme en el treball productiu, fora de la llar, tal

41 Ibidem, p. 140, 331, 335-336.

42 Ibidem, p. 340.

com veurem en els diversos exemples de treball femení que van dur a terme les voluntàries espanyoles per contribuir a l'esforç de guerra de les Brigades Internacionals. Aquí és important puntualitzar que les dones, en el treball productiu, van prendre una especial rellevància en totes les tasques que eren una projecció en l'àmbit públic de les feines quotidianes femenines domèstiques: les dones en les Brigades Internacionals van ocupar determinats sectors del treball considerats propis del sexe femení, com la cura, que engloba la sanitat, la infermeria i tasques auxiliars sanitàries en hospitals, cases de repòs i sanatoris i, d'altra banda, la cura infantil, a les llars escola i les colònies infantils. També van ser nombroses les dones que es van dedicar a les tasques domèstiques de neteja, cuina i bugaderia. Relacionades amb el paper de cura, i com una extensió de la idea de mare, trobem les tasques solidàries i de suport moral. Finalment, i diferenciades de les tasques de cura, algunes dones van treballar en tasques productives, burocràtiques i d'organització, com a intèrprets, secretàries, mecanògrafes i administratives, i algunes també es van ocupar d'organitzar activitats culturals de diferent índole.

La cura als altres: la tasca de les dones en la sanitat

La infermeria a Espanya a la dècada de 1930

Un dels àmbits de treball de cura més important és la sanitat i dins d'aquest sector la tasca que va ocupar més dones durant la Guerra Civil treballant per les Brigades Internacionals fou la infermeria.

Pel que fa al sistema sanitari i l'assistència social a Espanya, tradicionalment havia estat gestionat principalment per congregacions religioses i les tasques sanitàries eren dutes a terme sovint per monges, amb l'ajut de serventes amb escassos recursos econòmics i limitats coneixements tècnics i culturals, i que en la majoria dels casos no sabien ni llegir ni escriure. Durant el segle XIX a causa de les grans transformacions i els diferents avenços de les ciències mèdiques, els governs van reformar i regular les professions sanitàries. La primera referència legal que té lloc al nostre país sobre la formació de personal d'infermeria la trobem en la Llei d'Instrucció Pública de 1857, que en els seus articles 40 i 41 esmenta els títols de practicant, de llevadora i infermera.⁴³

El 1869 la duquessa de Medinaceli fundà la branca femenina de la Creu Roja i la feminista Concepción Arenal, com a secretària general d'aquesta organització, es va dedicar a organitzar hospitals per atendre ferits de guerra durant la tercera guerra carlina. Les dones infermeres es diplomaven per la

43 BELMONTE RIVES, Paloma. *Sobre la situación de las mujeres en España (1800-1930)*, p. 157-159.

Creu Roja i el 1918 va començar a funcionar el cos de Dames Infermeres de la Creu Roja, que també treballà en la guerra del Rift. La Creu Roja feia anys que treballava per potenciar la infermeria com una professió de futur, sobretot per a joves de bones famílies i intentava introduir la dona en l'àmbit laboral sanitari i dignificar la professió d'infermera.⁴⁴

Tot i l'existència d'una formació específica per a les infermeres a Espanya, a la dècada dels anys 30 del segle xx encara no era una figura generalitzada en els centres sanitaris. Tal com indica el metge Massons en referència a la seva experiència concreta a l'Hospital Clínic de Barcelona, cap a mitjan dècada de 1930 les infermeres «no existien», sinó que normalment eren les monges les que tenien cura dels malalts hospitalitzats. En el cas relatat per Massons, «la monja que s'encarregava de la sala disposava d'una minyona, però com que aquesta no donava a l'abast, se solia servir de les noies que ingressaven la vigília de l'operació i treballaven en la feina de repartir el menjar als malalts, fregar els “cuartos de cures”, fer llits, etc.».⁴⁵

Amb el Govern de la Segona República, a Espanya es va donar una embranzida a la sanitat pública, seguint els principis dels moderns sistemes sanitaris europeus, que es basaven en la universalitat, la solidaritat i l'equitat. Així, la República, amb la Llei de bases de règim sanitari de 1934 i la posterior Ordre ministerial de 13 de febrer de 1936, relacionada amb la creació d'una xarxa assistencial sanitària, va promoure la intervenció estatal en l'organització dels serveis sanitaris locals. Amb l'objectiu de fer prevaldre la prevenció, l'educació per a la salut, la curació, la rehabilitació i la reinserció dels pacients, es van reorganitzar els centres primaris i secundaris d'Higiene Rural, es van impulsar els Serveis d'Higiene Infantil i l'Escola Nacional de Sanitat. També es va apostar per la creació d'una Escola Nacional d'Infermeres. La qualificació de les infermeres no va ser un procés fàcil, ja que fins aleshores les dones que duïen a terme tasques sanitàries estaven emmarcades en unes coordenades de «cures instintives» i de «caràcter natural femení», en què gènere i religió catalitzaven qualsevol activitat assistencial. La República es va preocupar per ampliar la formació de les infermeres i per professionalitzar i institucionalitzar aquest col·lectiu.⁴⁶ A Catalunya, la Generalitat republicana va planificar un ambiciós projecte de creació d'Escoles d'Infermeres per tot el territori, encara que aquest projecte no es va poder desenvolupar per l'adveniment de la guerra, i només se'n va

44 HIJANO PÉREZ, Ángeles. «Las enfermeras españolas como sujeto histórico», ponència al V Congrés Internacional de l'Associació Espanyola d'Història Militar «Dones a la guerra i als exèrcits».

45 MASSONS ESPLUGUES, Josep Maria. «La cirurgia a l'Hospital Clínic de Barcelona», *Gimbernat*, 2006, 45, p. 79-85.

46 CASTRO-MOLINA, Francisco Javier; RODRÍGUEZ NOVO, Natalia; MARTÍN CASAÑAS, Felisa-Vanessa. «Sanidad y la II República Española (193, 1-1936): la creación de la figura de la primera directora de enfermeras». *Cultura de los Cuidados*, 41, 2017, p. 78-85.

crear una a Barcelona, el 1933.⁴⁷ Malgrat els esforços del Govern per impulsar la sanitat, tal com explica en les seves memòries la infermera espanyola Aurora Fernández:

Tot i que la República va fer tot el possible per estendre els serveis mèdics, a les zones rurals els hospitals gairebé no existien. Alguns no n'havien vist mai cap abans, era el primer cop en la seva vida que eren en un hospital. Per això molts soldats ferits cridaven «¡curandera!». I és que per a ells la paraula *infermera* era estranya. Estaven acostumats a les dones dels pobles que «sabien» les herbes medicinals i els mètodes secrets de curació.⁴⁸

Amb el nou ordre revolucionari anticlerical de la Segona República, el Govern a poc a poc va disposar el relleu de les religioses per personal laic als centres. L'esclat de la guerra el 18 de juliol va complicar aquest procés, i a la necessitat d'infermeres degut al procés de laïcització, s'hi va sumar la necessitat d'infermeres a causa de la guerra. «Foragitades les monges, durant la guerra van ser substituïdes per infermeres. A part de les alumnes de l'Escola d'Infermeres de la Generalitat, els metges vam reclamar infermeres.»⁴⁹ Els mitjans de comunicació, principalment la ràdio i els diaris, van fer crides per demanar infermeres voluntàries. La resposta de les dones fou notable i, en vista de les necessitats sanitàries i socials de la població immersa en la guerra, no van dubtar a posar en pràctica la seva vàlua professional, humanitària i altruista.

La creació del Servei de Sanitat Internacional i l'ajuda del Socors Roig

Abans d'abordar pròpiament les tasques sanitàries dutes a terme pel personal femení en les Brigades Internacionals, és important entendre com funcionava l'estructura del Servei Sanitari Internacional i per què es va crear.

En un primer moment els Serveis de Sanitat de l'Exèrcit Espanyol es van encarregar d'atendre els primers ferits en combat de les Brigades Internacionals. Principalment es van concentrar en dos o tres hospitals de Madrid i eren atesos en sales pròpies, separats dels ferits espanyols. D'aquesta manera es pretenia evitar la soledat i l'aïllament d'aquests ferits estrangers, ja que si haguessin ingressat en sales amb malalts espanyols no s'haurien pogut comu-

47 RAMIÓ JOFRE, Anna; TORRES PENELLA, Carme. «Infermeres: cuidant en temps de guerra», a *Llums enmig la barbàrie. Memòries sobre el salvament de vides durant la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya i Memorial Democràtic, 2013, p. 163.

48 Fragment de les Memòries curtes escrites a Praga d'Aurora Fernández, gener de 1983 [no publicades], custodiades al Marx Memorial Library, Londres, a JACKSON, Àngela. *Més enllà del camp de batalla. Testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2004, p. 29.

49 MASSONS ESPLUGUES, Josep Maria. «La cirurgia a l'Hospital Clínic de Barcelona», p. 79-85.

nicar amb els veïns de llit, a causa de la barrera de l'idioma. Un altre dels motius d'aquest tractament diferenciat per als malalts estrangers s'explica perquè es volia facilitar la tasca dels comissaris polítics, encarregats del control de la recuperació dels soldats i la posterior reincorporació a les seves respectives unitats, i en el cas que els brigadistes ja no poguessin tornar a lluitar per alguna invalidesa, organitzarien l'evacuació als països d'origen. La dispersió dels brigadistes durant els primers mesos del conflicte en múltiples hospitals dificultava aquesta tasca, per la qual cosa es va veure la necessitat de centralitzar-ne el control en hospitals pròpiament per a brigadistes estrangers.

Seguint l'organització de les diverses unitats bèl·liques de les Brigades Internacionals, la necessitat d'entesa havia propiciat que fossin com més homogènies millor pel que fa a nacionalitats i idioma. Això també aconsellava la constitució d'equips mèdics amb una certa homogeneïtat lingüística, per tal de facilitar-los el treball. Així, les Brigades Internacionals, unitats militars considerades singulars en l'Exèrcit de la República espanyola, també necessitaven la creació d'un Servei de Sanitat propi i específic. El primer organitzador del Servei de Sanitat de les Brigades Internacionals fou el doctor francès Pierre Rouquès; més tard el rellevarien el doctor alemany Rudolf Neumann i el búlgar Oscar Telge.⁵⁰

A partir de l'agost de 1936 van acudir a Espanya un gran nombre de metges i metgesses, infermeres i practicants, i la gran majoria es van integrar al Servei de Sanitat de les Brigades Internacionals. Molts eren especialistes en matèries que no tenien res a veure amb la guerra i les seves conseqüències, com els ginecòlegs o els pediatres. Per això, se'ls donava instrucció complementària amb cursets accelerats i conferències i adquirien els coneixements indispensables que requeria el seu servei al front.

Les Brigades Internacionals, per a l'organització del seu servei sanitari, van comptar també amb l'ajuda de la Prefectura de Sanitat de València, dependent del Ministeri de la Guerra. Aquesta ajuda va ser importantíssima, ja que una gran part del personal del Servei Sanitari Internacional no era estranger sinó espanyol. Es van incorporar a la Sanitat Internacional molts metges espanyols, com fou el cas dels cirurgians catalans Josep Maria Massons i Moisès Broggi. També en aquell primer moment, la majoria de les infermeres van ser aportades pel Cinquè Regiment, estretament vinculat a les Brigades Internacionals i a la seva primitiva organització. Però la realitat és que la majoria d'aquestes joves, moltes de les quals havien treballat durant els primers mesos de la guerra com a milicianes, malgrat l'entusiasme, no tenien el títol apropiat,

50 FUSTER RUIZ, Francisco. *El servicio de sanidad de las Brigadas Internacionales*. Albacete: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2018, p. 41-47.

i la manca de formació sanitària fou un problema. Per això, va caldre crear una escola d'infermeres, organitzada pel doctor Planelles, cap de sanitat del Cinquè Regiment.

Aquest buit de personal sanitari qualificat es va solucionar amb l'arribada d'infermeres estrangeres, la majoria molt ben preparades, que, com veurem més endavant, van fer una tasca important a l'hora d'explicar les nocions bàsiques d'infermeria a algunes voluntàries espanyoles. A Espanya també van arribar algunes voluntàries estrangeres que tampoc tenien el títol d'infermeres però que van ser molt útils per dur a terme tota mena de tasques auxiliars.⁵¹

Un altre gran suport per a la posada en marxa del Servei Sanitari Internacional va ser l'ajuda del Socors Roig Internacional, en paraules d'Oscar Telge, «la nostra organització germana», i especialment «de la camarada Matilde Landa, que ens va ajudar a la construcció dels nostres hospitals».⁵² Aquí veiem com ja en la primigènia estructuració de la sanitat de les Brigades Internacionals va tenir un paper destacat una espanyola.

Matilde Landa provenia d'una família acomodada, culta, laica i de tradició progressista. El 1934 es va afiliar al Socors Roig Internacional (SRI), una institució social de caire internacional organitzada per la Komintern l'any 1922. A Espanya el SRI fou, des de 1923, un organisme clandestí amb fins de propaganda política en l'advers clima de la dictadura militar de Primo de Rivera. La metamorfosi en la principal organització destinada a l'ajuda dels detinguts polítics i de les seves famílies es produí arran de la repressió dels fets d'octubre de 1934. Finalment, fou durant la Guerra Civil quan acabà constituint-se en la veritable base del sistema sanitari militar republicà.

Des de mitjans de la dècada dels anys 20 les dones van tenir una significativa presència en la base del SRI, però també en els organismes directius, com Clara Zetkin, Elena Stasova i Tina Modotti, les quals dirigien l'organització. Les tasques assignades a les dones que treballaven per al SRI eren les vinculades a les habilitats tradicionals de gènere: la distribució de diners, menjar i roba per als perseguits, la cura dels ferits en els conflictes bèl·lics, l'assistència a presos, la protecció de les famílies dels detinguts, l'organització de colònies infantils, etc.⁵³

51 Ibidem, p. 48.

52 Ibidem, p. 57. Oscar Telge criticava l'organització sanitària també internacional, la Creu Roja, que en aquell moment era vista com a aburgasada i antiproletària, però que tot i aquesta visió negativa va fer una tasca humanitària importantíssima durant la guerra.

53 BRANCIFORTE MAZZOLA, Laura. *El Socorro Rojo Internacional en España, 1923-1939. Relatos de la solidaridad antifascista*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 21, 53-61; GINARD I FÉRON, David. «Mujeres, juventud y activismo antifascista en la Europa mediterránea (1933-1945)». *Ayer*, 100, 2015, p. 102-103.

Durant les primeres setmanes del conflicte, s'ha de tenir en compte que l'aixecament militar havia provocat la desarticulació en la zona lleial dels serveis de sanitat de guerra. La majoria dels metges militars havien quedat al bàndol nacional, de manera que era precís dotar les noves unitats militars d'algun servei sanitari. Era imprescindible, igualment, crear nous hospitals i adaptar els existents a les necessitats d'una població civil permanentment sotmesa als bombardejos. Així, el Socors Roig Internacional va col·laborar estretament amb el Cinquè Regiment en la formació d'una potent estructura sanitària, que seria la base de l'organització sanitària de l'Exèrcit del Centre de la República i també en les Brigades Internacionals, al mateix temps que també s'ocupà de la sanitat civil, fent front a la urgència mèdica fins la successiva i gradual centralització de la gestió del sistema sanitari a partir de 1937.

En moltes ocasions el SRI va haver d'improvisar, instal·lant punts de socors per recollir els primers ferits, construint nous hospitals i adequant ràpidament sanatoris, cases de repòs, desplegant una xarxa d'hospitals de sang, buscant o fabricant material sanitari que es necessitava, proveint la sanitat de lliteres, ambulàncies i màquines de rajos X, creant escoles per formar infermeres i camillers, subministrant roba i provisions per als combatents, fent tasques de propaganda, educació i alfabetització al front, organitzant l'evacuació de la població civil en les zones ocupades per l'exèrcit franquista, coordinant els centres d'avituallament per als refugiats, redistribuint l'arribada de roba i queviures, organitzant l'assistència als ferits i mutilats i a les famílies dels morts republicans i creant llars infantils. El Socors Roig Espanyol durant el conflicte es va estendre per tot el territori lleial a la República i les seves funcions foren d'importància vital.⁵⁴

Compromesa amb la causa republicana, l'esclat de la Guerra Civil va portar Matilde Landa a enrolar-se al batalló femení del Cinquè Regiment, on coincidí amb l'activista política i fotògrafa italiana Tina Modotti,⁵⁵ amb qui compartí una gran amistat: el matrimoni López Ganivet-Landa acollí a Tina Modotti i el seu company Vittorio Vidali en el seu domicili durant els primers dies de guerra.

Amb les milícies, Matilde i Tina van rebre instrucció militar, encara que mai van estar al front i s'ocuparen de tasques relacionades amb la sanitat

54 BRANCIFORTE MAZZOLA, Laura. *El Socorro Rojo Internacional en España, 1923-1939*, p. 232-235.

55 Durant la Guerra Civil espanyola i amb el seu exili a Mèxic, Tina Modotti utilitzà el pseudònim de María o Carmen Ruiz Sánchez. La identificació de Modotti amb aquests altres noms es deu a les investigacions de Christiane Barckhausen-Canale, publicades en l'obra *Verdad y leyenda de Tina Modotti* (1990). Per conèixer la vida de Tina Modotti destaca l'article de Laura Branciforte «Tina Modotti: una intensa vida entre Europa y América» (2006), publicat a la revista *Studia Historica. Historia Contemporánea* i el llibre *Carmen Ruiz Sánchez, María. Una historia del Socorro Rojo Internacional* (2009) de Javier Ruiz Rico.

i l'assistència social. Inicialment Matilde fou assignada al batalló del Socors Roig Internacional com a responsable del personal de l'Hospital Obrero de Maudes, a Madrid, amb l'objectiu de convertir aquell hospital -que havia estat un asil per a tuberculosos regentat per religioses- en un hospital de sang per les milícies populars, que ja estaven frenant l'avanç feixista a la serra nord de Madrid.⁵⁶ A la capital espanyola Landa i Modotti també havien treballat en el servei canadenc de transfusions de sang del doctor Norman Bethune.

Tot i que la presidència del Socors Roig Internacional fou assignada al dirigent comunista Isidoro Acevedo, van ser Tina Modotti i Matilde Landa les vertaderes responsables i les que exerciren la direcció del SRI a Espanya durant la Guerra Civil, i van compartir totes les dificultats de l'organització de les tasques sanitàries i assistencials de l'entitat. Les dues treballaren en el Socors Roig Internacional fins al final de la guerra.⁵⁷

Atès l'avanç franquista sobre Madrid, es va evacuar l'hospital on treballava Matilde i les oficines del Comitè Executiu Nacional del Socors Roig Internacional van ser traslladades a València el desembre de 1936, on també van partir Tina i Matilde, amb la missió de reorganitzar el Comitè Executiu Nacional del SRI.

Des d'inicis de 1937 Matilde es va integrar en la direcció del SRI, i es va fer càrrec inicialment de l'organització de la xarxa sanitària. Fou molt rellevant la seva presència i contribució en la caserna general de les Brigades Internacionals, a Albacete, on segons Vittorio Vidali, Matilde «fou el suport més valuós que van tenir els organitzadors de les Brigades Internacionals, i especialment el seu servei sanitari».

Pel que fa a l'àmbit sanitari a nivell internacional, Matilde, el juliol de 1937 també va representar com a delegada el SRI en una conferència internacional sanitària d'ajuda a Espanya organitzada a París, a la Centrale Sanitaire Internationale d'aide à l'Espagne Républicaine, en una conferència centrada en la necessitat d'augmentar l'eficàcia en l'organització de l'ajuda sanitària de diversos països cap a Espanya. A més, el 7 de novembre de 1938 Matilde Landa va participar en el Congrés Nacional de la Solidaritat, a Madrid, on fou escollida com a membre del Comitè Executiu Nacional del SRI.⁵⁸

56 BRANCIFORTE MAZZOLA, Laura. *El Socorro Rojo Internacional en España, 1923-1939*, p. 229, 236.

57 *Ibidem*, p. 243.

58 GINARD FÉRON, David. *Matilde Landa. De la Institución de la Libre Enseñanza a las prisiones franquistas*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, 2006, p. 41-65.

L'estructura sanitària de les Brigades Internacionals

El Servei de Sanitat de les Brigades Internacionals va crear una xarxa hospitalària que s'estructurava al voltant de dos seccions diferenciades: l'organització sanitària del front i la de la rereguarda.

L'ordenament de la sanitat del front, des de la Companyia a la Brigada, corresponia a la divisió militar. Per això sovint s'assignava a aquest personal sanitari un grau militar. Aquest servei estava organitzat en diversos esglaons. El primer nivell d'assistència el duien a terme practicants i portalliteres, els quals, amb equips de primers auxilis, frenaven les hemorràgies més importants i transportaven els ferits de primera línia del front al lloc de socors del batalló, on s'embenaven, es practicava petita cirurgia i s'administraven injeccions i medicaments. En les brigades i divisions hi havia uns punts de classificació dels ferits, on es donava prioritat d'atenció als més greus. Els ferits més greus eren conduïts als *auto-chris*, uns camions habilitats com a sales d'operacions, o a les ambulàncies que anaven seguint el front de batalla. Els equips quirúrgics i d'evacuació dels soldats no només treballaven per assistir soldats de les Brigades Internacionals, sinó que també ajudaven les brigades espanyoles veïnes. En aquests equips els doctors practicaven operacions complicades d'urgència amb els ajudants. Moltes vegades el personal d'aquests equips era bombardejat i resultava ferit. Depenent de les ferides i traumatismes que tenien els soldats, eren enviats a hospitals de segona línia, a uns 10 kilòmetres del front o als hospitals base de la rereguarda.⁵⁹

La xarxa d'organització sanitària a la rereguarda estava configurada per un conjunt d'hospitals i centres de convalescència allunyats de les línies de foc, on es feien els tractaments necessaris, tant mèdics com quirúrgics per aconseguir el restabliment complet de la salut dels ferits. Els principals hospitals base estaven enclavats a les províncies d'Albacete, Múrcia, Alacant, València i Castelló de la Plana, encara que també n'hi havia en altres províncies amb menys proporció. Gairebé tots estaven situats en poblacions estratègiques per la seguretat.

Els hospitals i les cases de convalescència no només estaven destinats a curar els soldats ferits en els combats sinó també els qui patien alguna de les tres malalties més corrents de l'època: la tuberculosi, les malalties venèries i les malalties mentals. Aquests trastorns, encara que no s'originaven directament en les accions bèl·liques, sí que es desenvolupaven indirectament per l'ambient i les conseqüències de la guerra.⁶⁰

59 FUSTER RUIZ, Francisco. *El servicio de sanidad de las Brigadas Internacionales*, p. 51-52; 125-130.

60 *Ibidem*, p. 163.

La tasca de les infermeres i les auxiliars sanitàries

El cos de les infermeres estava format per una directora, una infermera cap per a cadascuna de les dependències del centre i tantes infermeres com calien per atendre els malalts ingressats. La directora s'encarregava de vetllar pel compliment del reglament intern d'hospital pel que fa a l'àrea de gestió i a la cura dels malalts. Al seu torn, les infermeres cap, sota el comandament de la directora, s'encarregaven de la gestió tant de les sales com de les infermeres, de la formació de les alumnes d'infermeria i també de les infermeres auxiliars. Aquestes últimes es responsabilitzaven de la neteja de la cuina, de l'ordre i organització del rober, de l'activitat pròpia de la bugaderia i de la neteja general de l'hospital.⁶¹

Il·lustració 1. El doctor noruec Einar Petteresen, el doctor i la infermera suecs Johan F. Wingerstrand i Asta Kihlander amb les infermeres espanyoles Amalia Espinós, Carmen Riudaura i Pilar Casasempere operant a Alcoi en el quiròfan de l'Hospital Sueco-Noruego. (Col·lecció Àngel Beneito). Fotografia cedida per Àngel Beneito Lloris.

Pel que fa a espanyoles que van col·laborar en la xarxa sanitària de les Brigades Internacionals, hem de diferenciar les infermeres titulades de les voluntàries que treballaven com a personal sanitari auxiliar. Les primeres havien cursat uns estudis reglats en Infermeria i tenien el títol corresponent. Moltes dones, en esclatar la Guerra Civil, van preparar-se per treballar com a infermeres gràcies al seguiment de cursos de capacitació en infermeria. Aquest fou el cas de Teresa Azcárate, que tenia disset anys quan va esclatar la guerra. Després d'una breu formació com a infermera, Teresa va passar la major part de la guerra a l'hospital d'Ontinyent. També és representatiu el cas d'Encarna Mus, que arribà a exercir el càrrec de responsable de les infermeres de l'hospital de

61 CASTRO, Francisco J.; RODRÍGUEZ, Natalia; MARTÍN, Felisa-Vanessa. «Sanidad y la II República Española», p. 78-85.

Benicàssim. Encarna, però, havia estat pianista i professora al conservatori de Castelló, però com que hi havia necessitat d'infermeres va decidir fer cursos al Col·legi de Metges i es va formar com a infermera.⁶²

Durant la Guerra Civil es va fundar l'Hospital Suec-Noruec d'Alcoi, un hospital de sang regentat per metges escandinaus i finançant íntegrament gràcies a la col·laboració econòmica de ciutadans suecs i noruecs. Prèviament a la inauguració de l'hospital, la Creu Roja local havia organitzat un curset de capacitació sanitària, gràcies al qual es va disposar de quinze infermeres titulars, entre les quals Emilia Masiá Blanquer, Carmen Payá, Amalia Espinós, Carmen Riudaura, Pilar Pastor Peidro, Carmen Alberola, Maruja Hijonosa, Rosario López Juan, Vicenta Moll Seguí, Pilar Casasempere Juan i Adela Navarrete. En aquest curs hi van participar metges locals, que els van ensenyar les nocions més elementals per a la pràctica de la infermeria: embenar, prendre la temperatura corporal i la pressió arterial, conèixer els ossos i els músculs de l'anatomia humana, etc.⁶³

D'entre moltes de les infermeres titulades que van treballar en els hospitals de les Brigades Internacionals també es pot anomenar la madrilenya Pepita Sicília i les barcelonines Maria dels Àngels Morros i Teresa Daniel Escoda, aquesta última una famosa exmiss Espanya. Totes tres van formar part de l'equip del doctor Massons a l'hospital de Benicàssim. Pel que fa a les infermeres del gran complex sanitari de les Brigades Internacionals de Benicàssim, la majoria eren de la província de Castelló, com les germanes García, totes tres infermeres, però també n'hi havia de madrilenyes.⁶⁴

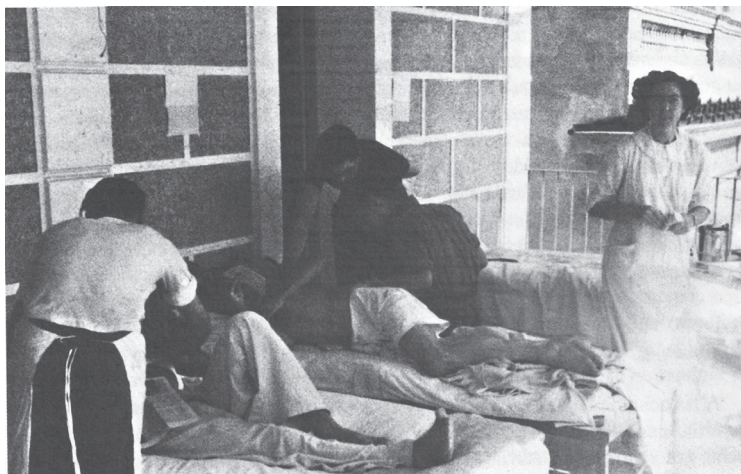
Pel que fa a la cura dels brigadistes ferits o malalts, moltes espanyoles van treballar com a infermeres, però la seva feina no hauria estat possible sense l'ajuda de les auxiliars d'infermeria. D'entre aquestes es poden distingir dos casos diferenciats, aquelles que treballaven de manera regular en algun hospital i altres dones de les poblacions properes a la línia de front que, sense estudis però amb una gran voluntat solidària, acudien als hospitals com a personal de suport, per ajudar el personal sanitari que estava desbordat per la gran afluència de ferits que arribaven després d'un combat. A la batalla de l'Ebre, quan el nombre de ferits va augmentar va caldre ajuda extra. Als Guiamets, Elvira Giné recorda que quan va arribar un tren de ferits, al poble es va fer una crida per demanar que les dones hi anessin a ajudar-los:

62 MASSONS ESPLUGUES, Josep Maria. «Un año al servicio de las Brigadas Internacionales como jefe de Equipo Quirúrgico», p. 41, a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

63 BENEITO LLORIS, Àngel. «La ayuda escandinava i el hospital Sueco-Noruego de Alcoi», p. 143-144, a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

64 FUSTER RUIZ, Francisco. *El servicio de sanidad de las Brigadas Internacionales*, p. 167.

Totes les noies hi van anar, jo m'hi vaig quedar una setmana. Allí venien, a la nit, ambulàncies, camions, tractors plens de ferits. Uns gairebé morts, els altres gemegant o cridant. Allò era esgarrifós i no s'explica si no es veu. Als ferits els deixaven per allí, per terra, als morts els apartaven i les ambulàncies tornaven a marxar a buscar-ne més.⁶⁵

Il·lustració 2. Hospital de les Brigades Internacionals de Benicàssim. Llits a la terrassa pel bon temps. La infermera és Pepita Sicília. Fotografia cedida pel Centro de Estudios y Documentación de las Brigadas Internacionales (CEDOBI).

Pel que fa a la cura dels malalts és interessant el testimoni de Carmen:

Quan van esclatar els esdeveniments de juliol de 1936, el meu germà va ser un dels primers a reaccionar. Es va incorporar immediatament al Cinquè Regiment. Com que portàvem bastant temps sense saber d'ell, vaig decidir anar a buscar-lo. Vaig arribar fins al front, [...] vaig trobar el meu germà i molts companys d'infància. Un cop allà em van encomanar els treballs més diversos: fer el menjar, rentar la roba, recollir i curar els ferits, etc. [...] El meu germà, greument ferit, va ser portat a Madrid. Jo li feia les cures a l'hospital i, com en aquell moment hi havia encara poc personal mèdic, m'ocupava també d'altres ferits. En aquelles dates es va prohibir a les dones estar al front així que vaig continuar treballant com a infermera, professió en la qual m'estava iniciant.

Així, moltes dones com Carmen van començar les tasques com a auxiliars d'infermeria després d'entrar als hospitals fent tasques de neteja o de suport. Un exemple és el de la jove Marí Plaza Fernández, que tenia catorze anys el 1937. Va entrar a l'hospital d'Huete com a netejadora, poste-

65 Entrevista amb Elvira Giné Costa, els Guaiamets, 1999. JACKSON, Angela. *Els brigadistes entre nosaltres*, p. 113.

riorment li van ensenyar conceptes bàsics d'infermeria i va acabar treballant com a ajudant de sala d'operacions.⁶⁶

Reprement el cas de l'Hospital Suec-Noruec, com que les infermeres alcoianes no eren suficients per atendre les necessitats de les sales, els quiròfans i les sales de radiologia, en el dispensari i en la rehabilitació, l'Ajuntament d'Alcoi va capacitar també quinze auxiliars d'infermeria, que ajudaven en el que podien, generalment fent funcions d'auxiliars en les sales d'operacions, curant ferides o atenent els malalts menys greus. Cada infermera auxiliar tenia 15 malalts assignats al seu càrrec. En determinades hores els prenien la pressió arterial i la temperatura, i els anotaven les constants vitals. Comunicaven immediatament qualsevol anomalia o alteració. També feien els llits i mantenien en ordre els pavellons. A part de les obligacions sanitàries, també duien a terme altres funcions assistencials: proporcionaven tabac als malalts, els escrivien les cartes, els llegien les que havien rebut o els acompanyaven en els moments difícils.⁶⁷ Així, la tasca de les infermeres auxiliars als hospitals de guerra abastava tasques pròpiament sanitàries (embenats, cures, injectables, etc.), assistencials (neteja de les sales i lavabos i alimentació dels ferits, etc.) i de suport moral dels soldats estrangers, allunyats dels seus familiars i amics. Amb les persones ateses havien d'assumir el paper de persones properes, sempre amb la finalitat d'acompanyar homes, dones i nens en la recuperació i donar-los suport en vista del sofriment i la mort.⁶⁸

Teresa Azcárate relata que «la major part de joves espanyoles que treballaven com a voluntàries a l'hospital eren *chicas* del camp o que venien del món del treball, de les fàbriques», que sovint arribaven de zones evacuades. Aquestes voluntàries en poquíssimes ocasions havien seguit cap curs de capacitatció per treballar com a infermeres auxiliars.⁶⁹

66 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

67 BENEITO LLORIS, Àngel. «El hospital Sueco-Noruego de Alcoi», p. 143-144.

68 LARRAZ ANDÍA, Pablo. «Heridos, enfermedades, hospitales y enfermeras. La otra cara de la guerra». *Memoria y civilización*, 15, 2012, p. 187-210.

69 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

Il·lustració 3. La infermera Aurora Fernández a la cova hospital de la Bisbal de Falset assistint un nen ferit, Manuel Álvarez. Fotografia cedida per Edicions Sant Joan de Déu.

Una altra auxiliar sanitària va ser Aurora Fernández. Quan va esclatar la guerra era estudiant a Madrid però aviat es va oferir com a voluntària per ajudar en tasques d'infermeria en unitats mèdiques. Va treballar a la cova de Santa Llúcia de la Bisbal de Falset, un lloc que a l'estiu de 1938 es va convertir en hospital per a moltes baixes de la batalla de l'Ebre. L'equip mèdic de la cova estava format per dones i homes enviats pel Comitè d'Ajuda Mèdica per a Espanya de la Gran Bretanya. Entre les dones que hi van treballar hi havia una infermera anglesa, Patience Darton, que tenia moltes ganes d'animar i ensenyar les dones espanyoles voluntàries; de les quals admirava el seu valor i les ganes d'aprendre.⁷⁰

Victòria Santamaria a l'hivern de 1938 tenia setze anys. Ella havia fugit de Barcelona, on els bombardejos i la gana feien que la vida fos impossible, i amb altres famílies es van traslladar de Xerta a Mont-roig del Camp, on es van refugiar en una barraca de pagesos. A Mont-roig hi havia un hospital improvisat de brigadistes. La jove s'hi va afegir i al cap de poc ajudava una infermera de Madrid, Marina. Victòria no volia deixar morir els soldats, ella volia ajudar a l'hospital, ni que només fos duent una safata, i va pensar que aquell era el seu lloc. Mont-roig es va desfer i van dur els ferits a Cambrils, i la Marina s'hi va traslladar. La mare i l'oncle de la Victòria van decidir continuar el viatge cap al nord, però ella els va dir que volia quedar-se a Cambrils, a l'hospital. Ningú no la creia i la gent no es prenia seriosament que una noia tan jove volgués treballar entre ferits de guerra. Un dia, mentre rentava la roba amb una nena, li va

70 JACKSON, Angela. *Més enllà del camp de batalla*, p. 10, 26.

comentar que se'n volia anar a Cambrils. I la nena li va dir que també hi aniria. I així ho van fer. La Marina, després de renyar-la, la va portar a veure el director de l'hospital, a qui li explicà que Victòria treballava bé i que ja havia curat ferits a Mont-Roig. Després d'algunes preguntes, li van donar una còfia i una bata blanca i de seguida es posà a treballar. Poc temps després van preguntar a les infermeres si volien fer un curset de tres mesos. La Victòria acceptà entusiasmada. El director els feia classes a la biblioteca en les hores de descans de les infermeres. Al final del curs el mateix doctor li va dir que era una pena que no pogués continuar estudiant, ja que hauria estat una bona infermera. El director li digué que no sabia quin premi donar-li, ja que fer-li un certificat de recomanació per anar a treballar al Clínic, a Barcelona, no li serviria de res perquè era evident que perdrien la guerra. El premi de la Victòria va ser portar-la a veure les trinxeres, d'on es van emportar alguns soldats ferits cap a l'hospital.⁷¹ El director no anava equivocant: i és que totes aquelles dones que durant la guerra havien obtingut el títol d'infermeres, acabat el conflicte, per al règim franquista els títols expedits durant l'època republicana no van tenir validesa legal.⁷²

Les infermeres de guerra eren també figures essencials. Els hospitals militars les empraven en una proporció significativa. En algunes zones estaven militaritzades i moltes treballaven als hospitals de campanya dels fronts. D'acord amb els estatuts de l'Exèrcit Popular, cap dona podia figurar en les unitats combatives. Les úniques que podien treballar en aquestes unitats eren les infermeres diplomades. Així, les dones que treballaven en la sanitat militar adquirien un rang militar.⁷³

Les espanyoles van tenir un paper actiu en la sanitat al front en les Brigades Internacionals. La infermera Asunción Ynacio,⁷⁴ tenia el rang de sargent i Mar Córdoba Sánchez⁷⁵ està anotada en les llistes de personal espanyol com a «capità del quart batalló de la Brigada Thälmann». Aquí cal remarcar l'alt grau militar de Mar. I és que normalment la majoria d'aquestes infermeres tenien una grau de soldat, el més baix, com fou el cas d'Amalia González Burgos⁷⁶ o Carmen Barbadillo,⁷⁷ aquestes dues infermeres titulades. En canvi, en les llistes del personal de l'Hospital Militar de Vic trobem unes dades interes-

71 Victòria Santamaria fou una de les dones que formà part de l'associació Dones del 36. OLESTÍ, Isabel. *Les dones del 36. Nou dones i una guerra*. Barcelona: Edicions 62, 2005, p. 198-201.

72 RAMÍO JOFRE, Anna; TORRES PENELLA, Carme. «Infermeres: cuidant en temps de guerra», p. 164

73 RUSSIAN STATE ARCHIVE OF SOCIO-POLITICAL HISTORY (RGASPI). Fons 545, inventari 6, fitxer 7/3.

74 RGASPI, Fons 545, inventari , fitxer 448/38.

75 CENTRO DOCUMENTAL DE LA MEMORIA HISTÓRICA (CDMH, Salamanca). «Brigadas Internacionales. Relación alfabética de españoles enrolados en las Brigadas Internacionales». [1938], p. 48.

76 Ibidem, p. 81.

77 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 709/73.

sants: Dolores Berruga Iniesta, Laura Cobos López, Matilde Escalante Osante, Isabel Fernández Sánchez, Concha Miquis Crecente i Claudia Sánchez són infermeres auxiliars però tenien el grau militar de soldat.⁷⁸ Aquests registres ens indicarien que tot i que els estatus de l'Exèrcit Popular preveien que només les infermeres titulades serien les que podrien treballar en les unitats combatives i tindrien un rang militar, la manca d'infermeres titulades feia que s'empressin algunes de les infermeres auxiliars més capacitades, atès que no totes les infermeres auxiliars de les llistes tenen grau militar de soldat, només un grup molt reduït. Les infermeres de guerra normalment es feien elles mateixes l'uniforme o bé portaven una bata sobre el vestit de cada dia.⁷⁹

Tant als hospitals del front com als de la rereguarda, molt sovint calien transfusions de sang per atendre els pacients. Quan es necessitava una donació, freqüentment es recorria al mateix personal sanitari per obtenir-la. Del front de Teruel, on treballava el doctor anglès Saxton, especialista en les transfusions, es va escriure: «la sang està sempre a punt; no falten voluntaris per donar-la. Aquí s'ha d'anomenar l'exemple de dos joves noies espanyoles, Julia i Carmen, que s'han convertit en el símbol del nostre esperit de fraternitat. Elles han donat la seva sang per al voluntari austríac W. H.».⁸⁰

Il·lustració 4. Infermeres espanyoles i el convalescent de San Marino, Aldo Gasparoni. De darrere cap avant i d'esquerra a dreta; fila posterior: Isabel García, Eugenia Reliegos, Encarna Martos. Fila central: Mercedes Ferrara. Fila davantera: Gabriela García, Luz Gallén, Encarna Mus, Milagros i Carmencita Benicàssim, 1937-1938. Col·lecció Mercedes Ferrara Valls. Fotografia cedida per Mercedes Ferrara Valls a Guillem Casañ.

78 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 709/75.

79 RAMIÓ JOFRE, Anna; TORRES PENELLA, Carme. «Infermeres: cuidant en temps de guerra», p. 173.

80 JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros!*, p. 8.

Arribats a aquest punt, és destacable que al llarg de la investigació no s'ha trobat cap rastre de cap dona espanyola que treballés com a doctora per a les Brigades Internacionals; en canvi, sí que hi hagué una presència significativa de metgesses estrangeres, com la croata Anka Poca, la polonesa Dora Klein, la iugoslava doctora Rudin i les txecoslovaques Olga i Maria.⁸¹

Finalment, pel que fa a la reputació dels membres dels equips mèdics, en aquella època es tendia a considerar només importants les tasques que duïen a terme els metges, i es menyspreaven i s'infravaloraven les funcions de les infermeres i de les auxiliars sanitàries. Però la figura del metge que es venerava era quelcom que començava a trencar-se en els sectors professionals republicans. I és que en aquell moment es volia mostrar que tot el personal era una part imprescindible per al bon funcionament de l'equip.⁸²

La cura i l'educació dels més petits: el treball a les llars escola

La protecció dels infants en temps de guerra

A la fi de la Primera Guerra Mundial l'opinió pública va denunciar que la població infantil sempre patia els efectes devastadors de les guerres, i en aquell moment va proliferar la creació de lligues, comitès i associacions que tenien per objectiu salvaguardar la infància. En va destacar la Unió Internacional de Socors als Nens, fundada el 1920, que va redactar la Declaració dels Drets del Nen, que el 1924 va adoptar la Societat de Nacions i que va inspirar altres iniciatives com la Carta sobre els Drets de la Infància, redactada el 1929 pel grup madrileny de la Liga Internacional de Educación Nueva. Seguint aquesta tendència, la Segona República espanyola apostà per una defensa ferma dels drets de les nenes i nens, i va promoure l'atenció a la infància en les necessitats físiques, espirituals i morals, fent seva la Declaració dels Drets del Nen de Ginebra. L'article 43 de la Constitució de la Segona República Espanyola recollí l'obligació de l'estat de protegir la infància i establí que «en èpoques de calamitats», havien de ser dels primers col·lectius en rebre socors.

Amb l'esclat de la Guerra Civil ràpidament la República va veure la necessitat d'actuar per assegurar la protecció dels infants. I és que amb el conflicte bèl·lic van augmentar les patologies, sobretot les derivades d'una alimentació deficient i també les relacionades amb l'aparell respiratori, que afectaven particularment nenes i nens: en aquells anys el nombre de morts menors de

81 JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros!*, p. 62, 65-67.

82 NÚÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta. «La sangre y las letras, materias primas del trabajo sanitario de las Brigadas Internacionales», p. 205-206, a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

catorze anys es va incrementar significativament. El predomini de malalties i la mortalitat va afectar més les zones urbanes, atès que durant la guerra les ciutats acollien enormes contingents d'evacuats i de població que fugia dels fronts de guerra, i com a conseqüència anava augmentant la manca d'habitatge, l'amuntegament, la insalubritat i l'escassetat d'aliments. Al mateix temps, les ciutats estaven més exposades a ser objectius dels bombardejos. Aquestes condicions dramàtiques van fer que les ciutats es convertissin en llocs poc adequats per als nens, i per això es va plantejar l'evacuació infantil cap a zones més salubres i segures.⁸³ A l'estiu de 1936 les atencions es dirigiren especialment cap als d'orfes, però amb el temps també hi havia petits que se separaven dolorosament dels seus pares per evitar els perills de la guerra, i deixaven unes famílies inquietes sota la incertesa del desenllaç de la guerra, moltes de les quals no es tornarien a retrobar.

S'han de distingir diverses formes d'evacuació i d'acollida dels nens republicans. D'una banda, hi va haver infants que es van enviar a l'estranger, en diversos països com França, Anglaterra, Bèlgica, l'URSS i Mèxic, entre molts altres.⁸⁴ A l'agost de 1937 a França es va crear la Delegación Española de la Infancia Evacuada, responsable de la instal·lació, organització, educació i inspecció dels grups d'infants espanyols residents a l'estranger. D'altra banda, s'han de referir els nens que van quedar a l'Espanya en guerra. Per evacuar-los es van crear, a grans trets, dos sistemes. El primer mecanisme que es va posar en marxa van ser les colònies en règim familiar, formades per grups d'infants fins a quinze anys, que eren allotjats en domicilis particulars i eren atesos per les famílies d'acollida. També hi havia petits que eren acollits en cases de propietat municipal. Aquí s'ha de destacar la col·laboració dels ajuntaments. Aquests nens estaven controlats pels mestres responsables de la localitat, els quals s'encarregaven d'escolaritzar-los. Concretament a Catalunya la Generalitat subvencionà les famílies acollidores. Aquesta fou l'estructura que més petits va acollir.

A partir de gener de 1937 es van crear les primeres colònies infantils, unes escoles llar destinades a criatures entre cinc i catorze anys, evacuades d'una zona facciosa o de guerra. El Socors Roig Internacional creà el Patronato de Colonias Infantiles, que funcionava en coordinació amb el Ministeri d'Ins-

83 ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas. Colonias escolares 1936-1939*. Tavernes Blanques: Eixam Edicions, 2011, p. 7-10.

84 Sobre l'exili dels nens durant la Guerra Civil destaquen les obres *El exilio español en la Guerra Civil: los niños de la guerra* (1995), que és el catàleg de l'exposició homònima, coordinada pel Ministeri de Cultura, Direcció General del Llibre, Archius i Biblioteques, i *El exilio de los niños* (2003), també resultat d'una exposició, organitzada per la Fundació Pablo Iglesias i la Fundació Francisco Largo Caballero. Per al cas concret català un estudi de referència és *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*, de Joan Serrallonga (2004).

trucció Pública i de Belles Arts de la República i que s'encarregà d'organitzar les colònies infantils sobretot en els primers moments i en la zona del Llevant, successivament entregant-les al mateix ministeri. El febrer d'aquell mateix any es va crear la Delegació Central de Colònies per atendre els milers de petits refugiats. Quasi totes les colònies es van instal·lar en edificis ja existents que podien ser recondicionats: sobretot xalets, mansions senyorials i finques, propietats que havien estat abandonades pels amos, que havien fugit sota l'amenaça revolucionària i que posteriorment havien estat decomissades. Algunes colònies es van instal·lar en paratges muntanyosos, altres aprofitant xalets de platja i muntanya, altres, encara que menys, en edificis que havien estat antics palaus o en granges escola. La majoria dels petits evacuats van ser instal·lats en colònies ubicades a la Comunitat Valenciana, una regió recurrentment referida per la premsa republicana com el «feliç Llevant», una zona idònia per la seguretat i la llunyania de l'ambient de guerra, per les seves instal·lacions adequades, per la proximitat al mar i pel fet de ser un punt de producció agrícola, on abundaven els aliments, escassos a la resta del país.

L'objectiu de les colònies republicanes era normalitzar la vida dels petits i aconseguir que les nenes i nens que s'havien hagut de separar de les famílies tinguessin una llar lluny de la violència, en un ambient acollidor que neutralitzés els efectes perturbadors de la guerra, on es vetllés per la seva protecció i cura, alimentació, salut corporal i anímica i formació. A les colònies es trencà el concepte tradicional d'escola. I és que en l'àmbit de l'ensenyança, la guerra, en lloc de provocar un col·lapse, va servir d'estímul per aplicar els nous sistemes d'educació que s'estaven assajant a Europa i Amèrica, continuant amb l'impuls de la renovació pedagògica que s'havia iniciat des dels inicis de la Segona República. Les colònies, situades en plena natura, permetien un aprenentatge intuïtiu i experimental, fruit d'allò viscut. A més, la possibilitat de viure amb altres nens i nenes i de compartir les tasques quotidianes afavoria l'aprenentatge dels principis de solidaritat, de respecte i bona convivència, de treball comú, de col·laboració i fraternitat, com si tots els nens fossin una gran família. A les colònies escolars republicanes, a més d'aprendre els continguts de les diverses assignatures, es pretenia oferir als nens una educació moderna i integral. Per això, a part de les classes feien esport, passejades per la natura, jugaven, cantaven i ballaven, feien treballs manuals i llegien plegats, sempre intentant trobar estones d'esbarjo i d'ensenyament indirecte, al mateix temps que es promovia l'autonomia dels infants.⁸⁵

85 ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina i MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas*, p. 53-69; BRANCIFORTE MAZZOLA, Laura. *El Socorro Rojo Internacional en España, 1923-1939*, p. 232-235.

Sovint les colònies eren de règim col·lectiu, és a dir, comptaven amb l'apadrinament d'unitats de l'exèrcit republicà i també d'entitats antifeixistes nacionals i estrangeres de diversa índole: hi col·laboraven organitzacions polítiques, sindicals, obreres, estudiantils, juvenils, de dones, religioses, pacifistes, filantròpiques i comitès de diversos països. Aquí s'ha de remarcar que les mostres de solidaritat internacional envers l'Espanya republicana arribaven ja des de l'agost de 1936, quan en diversos països van sorgir iniciatives encaminades a construir organitzacions de solidaritat com Socors Roig Internacional i Solidaritat Internacional Antifeixista. També moltes entitats i particulars s'encarregaven de recaptar fons i ajuda en forma d'aliments i roba i fins i tot regals per Nadal i llaminadures per als infants espanyols.⁸⁶

Altres organitzacions van crear les seves pròpies colònies, com el Socors Roig Internacional, Solidaritat Internacional Antifeixista, UGT, CNT i les Brigades Internacionals. També hi va haver associacions humanitàries com les belgues, noruegues i sueques, entre d'altres, que van fundar les seves colònies, residències o guarderies infantils, com la llar infantil d'Oliva, creada pel Comitè Noruec d'Ajuda, sota la direcció de la noruega Nini Haslund-Gleditsch.

Les colònies infantils de les Brigades Internacionals

Cenyint-nos en el nostre objecte d'estudi, del conjunt de totes les colònies només ens centrarem en la feina que van dur a terme les espanyoles a les llars infantils de les Brigades Internacionals, intentant descobrir quin era el seu dia a dia en les escoles llars. Com hem explicat, aquesta entitat internacional va organitzar colònies escolars pròpies per albergar nens orfes o els que tenien els pares al front o a la rereguarda en una zona de guerra. Tal com indica Andreu Castells, l'organitzador d'aquestes colònies va ser el doctor Fred, que va comptar amb el suport del comissari inspector de les Brigades Internacionals i l'ajuda econòmica d'Ajut Infantil de Rereguarda, Assistència Infantil de Catalunya i del Socors Roig Internacional.⁸⁷

Pel que fa al personal que treballava en les colònies infantils, s'han de distingir diferents tipus de tasques. La delegació de Colònies de València, en un document del 18 de febrer de 1936 preveia, pel que fa a les necessitats organitzatives d'una colònia col·lectiva de 25 a 30 nens, una assignació econòmica d'1,80 pessetes al dia per nen, i aquest cost comprenia la manutenció, els estris de neteja, llum i carbó, i el jornal del personal fix de la colònia, que era de quatre

86 ESTEVE TORRES, María Isabel. *Los hogares infantiles y las Brigadas Internacionales*. València: Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, 2014, p. 44 i 57.

87 CASTELLS, Andreu. *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*. Barcelona: Ariel, 1974, p. 468.

persones: un responsable general i administratiu, un mestre (textualment «preferible maestra»), una cuinera i una persona per rentar, planxar i cosir. Si era per a 50 nens, s'afegia a les necessitats de personal dos persones per a la neteja i lavabos. A les colònies col·lectives de més de 50 infants s'augmentava en un mestre i una persona de neteja i ajuda a la cuina.⁸⁸ Veiem, doncs, com la majoria de personal que es preveia que treballés a les colònies eren dones, i en molts casos espanyoles, ja que a les colònies col·lectives les mestres i els mestres els facilitava gairebé totalment el Ministeri d'Instrucció Pública de la República.⁸⁹ A més, les mestres comptaven amb l'ajut d'auxiliars docents, les quals vigilaven i ajudaven els nens en les tasques quotidianes, a l'hora de vestir-se i rentar-se, de menjar o mentre jugaven; les auxiliars també ajudaven les mestres a les aules en les diverses matèries que impartien.⁹⁰ També les dones que treballaven a la cuina i la neteja acostumaven a ser dones dels pobles propers on s'instal·laven les colònies. Finalment, a les colònies també hi treballaven metgesses o metges i infermeres que vetllaven per la salut dels petits. No treballaven permanentment a les colònies, sinó que periòdicament feien visites rutinàries als infants. Cal dir que el personal sanitari que atenia els nens a les colònies sovint era estranger, encara que segurament tenien l'ajuda d'infermeres espanyoles. Aquí s'ha de referir el cas de l'espanyola María Luisa Fernández, que va treballar a l'Ajuda Mèdica Estrangera i també va col·laborar amb el Comité Pro-Niños Españoles de les Brigades Internacionals.⁹¹

Un document oficial del Comissariat de Guerra de les Brigades Internacionals dona una sèrie de dades interessants sobre el personal que encara quedava a finals del 1937 en alguns dels centres de les Brigades per atendre infants i malalts. D'aquest document se n'han recollit només les dades referents al personal femení espanyol:

Relació del personal de les nostres institucions⁹²

Moraleja: Luis Habermann, alemany; Concha, espanyola (responsables); Luis Navarro, espanyol (mestre).

Múrcia: Dones Antifeixistes i Front Popular, personal espanyol.

Dènia, Benissa: personal espanyol.

Castelldefels: la responsable és una camarada espanyola.

88 ESCRIVÁ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas*, p. 7-10.

89 Ibídem, p. 61-62.

90 Ibídem, p. 261.

91 KOCHNOWSKI, Anita; SCHIBOROWSKI, Ingrid. *Frauen und der spanische Krieg 1936-1939*. Berlín: Verlag am Park, 2016, p. 407.

92 ESTEVE TORRES, María Isabel. *Los hogares infantiles y las Brigadas Internacionales*, p. 82. Les meves elipsis, de la llista que apareix a l'obra d'Esteve només refereixo el personal espanyol.

Si seguim aquesta línia d'investigació, veurem com hi havia moltes dones espanyoles que treballaven a les colònies infantils de les Brigades Internacionals. A Benicàssim (Castelló) hi havia una sèrie de viles edificades per als propietaris de l'alta burgesia de la zona com a residència d'estiu. Com que estaven buides, al desembre de 1936 van ser decomissades pel Govern de la República i cedides a les Brigades Internacionals, que hi van instal·lar un hospital per a soldats convalescents. Allà el Ministeri d'Instrucció Pública hi va instal·lar una colònia infantil. Villa Elisa va ser l'elegida per albergar la colònia col·lectiva de les Brigades Internacionals, la Llar d'Orfes de Milicians, que tenia un annex denominat Casa Beimler. Per la proximitat a l'hospital, sovint els nens visitaven els brigadistes internacionals convalescents i ells atendien les necessitats dels petits destinant-los una part del seu sou de soldats. A vegades feien celebracions i els brigadistes convalescents obsequiaven els petits amb joguines. Pablo Álvarez Ramos era el director de la colònia almenys fins a l'octubre de 1937, i al gener de 1938 la responsable n'era Maria Luisa Cuevas Yague, i una de les auxiliars docents Teresa Martín Portolés, les dues espanyoles.⁹³

El testimoni de l'alemanya Frieda Kantorowicz fa referència a com era la vida a la colònia infantil de Benicàssim:

Vaig conèixer a fons aquesta llar, entrant en contacte amb els nens i els camarades espanyols, tan desinteressats i plens de dedicació, treballant amb dones de tot el món; aquests camarades ho fan tot per facilitar i fer més agradable la vida a aquests nens que coneixen ja massa bé els horrors de la guerra. Veig aquí vius exemples del que les dones poden aconseguir durant la guerra mentre els homes combaten al front. És una tasca bella i gran, realitzada per un treball educatiu com aquest durant la guerra. Els nens s'habituen ràpidament a la seva nova vida en comú. Els nois grans tenen cura, amb gran afecte, dels més petits; mai no es barallen per tenir alguna cosa, per a ells el més natural és que tot el que reben es comparteixi justament. Aquí tot és de tots, donen un gran exemple als adults. Els nens treballen amb total independència, ells mateixos fan el seu periòdic mural, dibuixen, pinten, canten, ballen, estudien i fan gimnàstica, i, en temps lliure, fan petites entremaliadures en l'immens parc que envolta la llar.⁹⁴

Les llars infantils, però, no quedaven exemptes de l'amenaça de la guerra. El testimoni d'Assi Muth, pacient de l'hospital de Benicàssim, narra un fet extraordinàriament curiós relacionat amb un dels bombardejos que va patir la població llevantina:

93 ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas*, p. 183-185.

94 JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros!*, p. 43-44.

A la tardor de 1937 dos bombarders feixistes van atacar i van descarregar bombes a l'hospital. A més, volant molt baix, van posar en greu perill les viles, jardins i carrers crivellant-los amb el foc de les seves metralladores i de les seves granades de mà. Una part de les bombes es van enfonsar al mar. Una altra, que no va explotar, va caure a prop de la nostra llar infantil. Per a nosaltres va ser un esdeveniment molt alegre obrir aquesta bomba no explotada perquè ens va mostrar una magnífica prova de la solidaritat activa d'un treballador alemany desconegut de la indústria d'armaments: al lloc on havia d'haver anat la metxa hi havia ficat un exemplar de la *Revista Comunista Internacional* en llengua alemanya juntament amb una salutació escrita en lletres majúscules. Aquest fet solidari d'una persona anònima i amant de la pau en favor dels pobles oprimits pel feixisme va salvar molts nens innocents de la mutilació i la mort.⁹⁵

En una altra colònia infantil, coneguda com Nino Nanetti, situada a Dènia (Alacant), per un document signat a València per la delegada regional de la Infància Evacuada, Justa Freire, se sap que al juny de 1937 Matilde Merino Álvarez va ser mestra de la colònia escolar, mentre que com a personal auxiliar docent, al gener de 1938, hi treballava Ofelia Medina Higuera.⁹⁶

A La Moraleja (Madrid) hi havia un palau datat de finals de l'edat mitjana i inicis del segle XVI. Amb l'esclat de la Guerra Civil el Ministeri d'Agricultura decomissà a la seva propietària, la Marquesa Maria de Cubas y Erice, el castell de La Moraleja, atès que tenia extensos terrenys de bosc, un lloc fèrtil per al cultiu, així com per a les pastures de bestiar. El palau aristòcrata, convertit en una col·lectivitat agrícola, va estar ocupat una temporada per les Brigades Internacionals, fins al gener de 1937, quan els brigadistes se'n van anar cap a un altre front de batalla.⁹⁷ Abans d'abandonar el castell, la XI Brigada Internacional havia decidit responsabilitzar-se d'apadrinar vídues i orfes. El camarada Bernhard, representant de la Brigada, va participar en l'adequació del castell de La Moraleja per convertir-lo en llar infantil, que portaria el nom d'Ernst Thälmann, en memòria al gran dirigent antifeixista alemany.

Testimoni d'Albert Riebeling de Rostock:

L'organització del partit de les nostres bateries va concebre la idea de donar als nens orfes un sostre i de substituir els seus pares en la mesura del possible. Cada combatent de les bateries Ernst Thälmann, Karl Liebknecht i Gramsci es va responsabilitzar d'apadrinar un nen o nena. Ens encarreguem no només de la roba, sinó també de l'alimen-

95 ESTEVE TORRES, María Isabel. *Los hogares infantiles y las Brigadas Internacionales*, p. 59.

96 ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas*, p. 224-225.

97 FISCHER LAMELAS, Guillermo. *El Palacio de La Moraleja de Alcobendas y la Guerra Civil Española*, en línia, 2017.

tació i de l'educació. Es va discutir amb passió si s'organitzava una llar per a nenes o per a nens. La bateria Thälmann es va decidir per apadrinar nenes, les bateries Liebknecht i Gramsci per apadrinar nens. S'anaven presentant noves tasques i s'anaven resolent. Calia trobar mestres perquè l'ensenyament es continués impartint. Una bona alimentació exigia una bona cuinera. No podia faltar la infermera.⁹⁸

Aquí hem de destacar la tasca solidària dels soldats internacionals, en aquest cas alemanys, que desinteressadament es van fer càrrec dels nens espanyols de la colònia. De les cuidadores i el personal de la colònia se'n van encarregar els companys madrilenys del districte nord. Cal remarcar que el sou del personal de les colònies, les mestres, auxiliars docents, cuineres i netejadores, provenia de les aportacions que feien els brigadistes. Bernhard explica que el dia de la inauguració de la llar «les cuidadores i parvulistes espanyoles a penes van tenir temps d'ocupar-se del seu equipatge [...], van portar els nens als dormitoris [...] i alguns ja havien guardat les seves coses ells sols i en silenci. [Els nens] procedien gairebé tots d'una zona de Madrid molt propera al front».⁹⁹

El testimoni de l'alemany Heinz ens dona informació valuosa sobre la direcció i el personal de la llar infantil de la XI Brigada:

Luis em va presentar al grup de responsables de la llar. Concha, el marit de la qual havia caigut en els combats d'octubre del 1936 a Carabanchel, tenia els seus dos nens a la llar. Era la responsable de la cuina i les habitacions. Navarro n'era el mestre; procedent d'una escola lliurepensadora, ensenyava els nens segons els mètodes pedagògics més moderns. La petita Consuelo era la seva «segona a bord», ensenyava cançons i balls del país als nens. Luis posava també el seu granet de sorra en aquest assumpte, espanyolitzant «cançons alemanyes populars [...]». Consuelo es va asseure al piano i els més grans van iniciar els passos d'una dansa.¹⁰⁰

El voluntari alemany Luis Habermann va ser greument ferit en combat i li van haver d'amputar la cama. Per això, va decidir restar a la llar infantil, ja que al front no era útil.¹⁰¹ Concha i Navarro van ser destinats pel PCE a què pertanyien a la colònia escolar de la XI Brigada Internacional per fer-se càrrec, respectivament, de l'administració i de l'escola. Juntament amb alguns ajudants, ells tres van ser els responsables i directors del lloc fins al final de la

98 ESTEVE TORRES, María Isabel. *Los hogares infantiles y las Brigadas Internacionales*, p. 52-53.

99 *Ibidem*, p. 22.

100 *Ibidem*, p. 62

101 LA VANGUARDIA, «El hogar del niño, instituido por las Brigadas Internacionales», 26/12/1937, p. 8.

guerra.¹⁰² El testimoni del brigadista alemany Heinz també fa referència a una altra espanyola, Consuelo, que ajudava el mestre Navarro i ensenyava cançons i balls als infants.

Il·lustració 5. Concha, la responsable de la llar infantil de la XI Brigada amb nens al pati. Fotografia cedida per la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales.

Gusti Jurki també fa referència a Concha en el seu llibre *¡Nosotras estamos con vosotros! Las mujeres antifascistas de distintos países hablan de su trabajo en España*: «Concha és una de les heroïnes silencioses del poble espanyol. El seu marit i alguns dels seus parents més propers han caigut en la lluita contra el feixisme. Concha ha estat la mare de 53 nens de la Llar infantil de la XI Brigada durant un any. També els seus fills hi són.»¹⁰³

En un altre indret, al voltant de Múrcia, les Brigades Internacionals van posar en funcionament per als nens espanyols el sanatori antituberculós de Beniaján i el camp de nens del General Luckásc, aquest últim dirigit per la doctora croata Anka i la mestra Herminia. Sobre la colònia infantil del general Luckásc, Gusti Jirku relata al capítol XI del llibre *¡Nuestra lucha contra la muerte. El trabajo del Servicio Sanitario Internacional*, publicat el 1937, que «250 nens de set a dotze anys, passen aquí les tardes; nens que necessiten alegria i afecte, evacuats de diverses parts d'Espanya, alguns orfes», al mateix temps que ens explica com era la vida quotidiana en aquesta colònia:

Qui se'n ocupava [de la colònia]? Un mestre de gimnàstica ensenya als grans i petits els moviments convenients a la seva edat; un mestre de dibuix i música els ensenya en un gran pavelló, on hi ha la biblioteca; una gran instal·lació de dutxes deixa a tots els nens nets. Tres

102 FISHER LAMELAS, Guillermo. «El Palacio de La Moraleja de Alcobendas», en línia.

103 JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros!*, p. 42.

vegades a la setmana venen els metges de les Brigades Internacionals per fer-los un reconeixement. Noies joves, estudiants, espanyoles, vigilen els jocs juntament amb els camarades ferits dels hospitals de les Brigades. Perquè són ells, els ferits, els que es diuen «pares» dels petits, els veritables pares han estat assassinats pels feixistes. Cada un dels «pares» lliurava tres dies del seu salari al mes per dotar aquesta llar d'infants de totes les coses necessàries. I totes les tardes es veuen, entre els nens, camarades amb crosse, coixejant, amb embenats de guix, pàl·lids, que es mouen amb dificultat, però feliços i molt ocupats amb les seves tasques paternals. Les noies, els mestres espanyols, els metges i els ferits de les Brigades Internacionals fan reunions per tractar quines millores es poden fer a la colònia i problemes d'educació.¹⁰⁴

Veiem un altra vegada la presència de noies espanyoles a les colònies infantils, en aquest cas es pot suposar que es tracta d'auxiliars docents. Gusti Jurki també es refereix a la llar infantil del General Luckásc en el seu llibre de 1938, *¡Nosotras estamos con vosotros!*: «Els nostres ferits compten amb el consol i l'estima de 307 amics, els petits de la llar infantil General Luckásc. Els visiten i els transmeten la seva alegria i ganes de viure. Realment s'han convertit en els “nostres” nens».¹⁰⁵

Els escrits de Gusti Jurki en dos moments diferents ens mostren com, amb el pas dels mesos i el desenvolupament de la guerra, cada vegada hi havia més infants a les colònies escolars: concretament a la Casa Luckásc es passà de 250 nens i nenes el 1937 a 307 als inicis de 1938.

Com s'ha vist al llarg d'aquestes pàgines, hi va haver moltes dones espanyoles que van treballar en les colònies infantils pròpiament controlades per les Brigades Internacionals. Seguint amb la col·laboració de les espanyoles amb la solidaritat estrangera, també cal saber que moltes dones van treballar en les colònies apadrinades per les diferents comissions estrangeres.

Les colònies escolars no haurien pogut funcionar sense les dones que s'encarregaven de l'atenció i la cura dels infants, moltes vegades recordades pels testimonis de la guerra i la premsa de l'època com a heroïnes, atès que eren vistes com unes mares lluitadores que acollien i cuidaven els nens i nenes orfes o refugiats, fent-los la vida una mica més fàcil. La seva tasca era molt rellevant per a la societat perquè, vetllant pels petits, víctimes innocents i alienes als problemes dels adults, intentaven salvaguardar el futur de les noves generacions,

104 FUSTER RUIZ, Francisco. *El servicio de sanidad de las Brigadas Internacionales*, p. 208-209; JIRKU, Gusti, *Nuestra lucha contra la muerte. El trabajo del Servicio Sanitario Internacional*, Madrid, 1937.

105 JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros!*, p. 63.

tot i que la guerra i la posterior misèria de la postguerra truncaria profundament la infància de molts petits.

Les mestres i auxiliars convivien amb els infants i havien d'exercir de nexa familiar amb els petits evacuats, i els cuidaven com si tractessin dels seus propis fills. Un dia qualsevol en una colònia escolar els nens es llevaven, es vestien, ordenaven una mica les habitacions i es feien els llits sota l'atenta mirada de les auxiliars docents i les mestres, amb qui els petits també compartien les menjades; elles els impartien classes i a la tarda jugaven, llegien i compartien estones a l'aire lliure, fins que es feia l'hora de sopar i anaven a dormir.

En el projecte educatiu de la Segona República, les mestres ocupaven un lloc destacat, ja que eren les encarregades d'educar amb valors de llibertat, igualtat i solidaritat als nens i nenes que estudiaven a les escoles mixtes acabades d'implantar. A més, la seva mateixa presència era un exemple instructiu, especialment per a les nenes, ja que encarnaven un model de dona moderna i independent. La política educativa de la Segona República es va centrar en la reforma i la millora del magisteri, uns estudis que van adquirir categoria universitària. Amb la República aquesta professió es va dignificar, per això les mestres aleshores gaudien d'una bona consideració social, eren vistes com a dones formades i preparades. Menys consideració tenien les dones que netejaven i cuinaven, tal com es veurà a l'epígraf següent, que tractarà del treball domèstic de les espanyoles en les Brigades Internacionals.

El volum de treball que calia fer era enorme per les circumstàncies de guerra: cada vegada hi havia més nens per atendre i, arran de la durada de la guerra, en alguns centres començaven a escassejar subministraments. A més, quan les tropes franquistes van ocupar la província de Castelló, com que a la zona del Llevant hi havia una gran concentració de colònies infantils, els responsables es van haver de fer càrrec d'una segona evacuació dels nens, i es van traslladar amb els petits, amb tot el que això comportava, cap a la zona de València, que encara era republicana, tal com va passar amb els infants de la colònia escolar de Benicàssim. Amb l'arribada dels franquistes a València i Alacant, aquestes colònies van continuar dirigides pels seus responsables republicans de forma temporal i transitòria. Després, la majoria del personal, al final de la guerra, va ser expedientat per la Comissió Depuradora del Magisteri.¹⁰⁶

Pel que fa a les protagonistes d'aquest estudi, sobre la tasca relacionada amb la cura dels infants, també s'ha de referir la feina de Matilde Landa, que juntament amb la italiana Tina Modotti i el doctor Bethune, treballant per al Socors Roig Internacional, s'ocuparen d'organitzar l'evacuació de la població de

106 ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas*, p. 186 i 251.

Madrid cap a la zona de Llevant i en el rescat i l'assistència d'infants a la zona de Málaga, Motril i Almería. En aquesta línia d'actuació Constança de la Mora col·laborà amb la Junta de Protección de Menores, que depenia del Ministeri de Justícia de la República, també evacuant nens de Madrid a Alacant i organitzant colònies infantils d'acollida.¹⁰⁷ A més, Matilde durant una temporada va responsabilitzar-se de la inspecció de colònies i menjadors infantils.¹⁰⁸

Il·lustració 6. Bugaderia dels hospitals d'Albacete. AMI, Barcelona, nº 7, 1 de gener de 1938). Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI). Fotografia cedida pel Centro de Estudios y Documentación de las Brigadas Internacionales (CEDOBI).

Les tasques domèstiques

Altres àmbits de treball de cura molt freqüents entre les dones espanyoles que col·laboraven amb les Brigades Internacionals eren la cuina, la neteja i la bugaderia, sobretot emmarcats en els hospitals, cases de repòs i llars infantils. Els límits entre aquestes tasques eren difusos i molt sovint les dones que treballaven en les tasques domèstiques eren infermeres auxiliars, les quals combinaven les tasques sanitàries bàsiques amb aquestes tres activitats de caire domèstic.

Bugaderia

Hi ha diversos exemples de les activitats pròpies de la bugaderia i de l'organització dels robers que mostren aquesta contribució femenina a l'esforç de guerra. L'Ajuntament d'Alcoi, per ajudar l'Hospital Suec-Noruec de la població, va posar a disposició de l'hospital unes quinze auxiliars de cuina i neteja. Així mateix, amb relació a la bugaderia, l'hospital tenia un rentador, una assecadora

107 MORA MAURA, *Constancia de la. Doble esplendor*. Barcelona: Crítica, 1977.

108 GINARD FÉRON, David. *Matilde Landa*, p. 52.

de roba, una sala de planxa i magatzems de roba amb bones provisions de mantes, llençols, tovalloles i pijames.¹⁰⁹ Pel que fa a les tasques de bugaderia en llars infantils, la delegació de Colònies de València també preveia que entre el personal fix de la colònia hi hagués una persona per rentar la roba, planxar i cosir. Per això, era molt probable que a les llars infantils controlades per les Brigades Internacionals també hi treballassin dones espanyoles fent aquestes tasques.¹¹⁰

La neteja i l'asèpsia eren imprescindibles per prevenir o curar les infeccions. Eren molts els pacients que en arribar als hospitals portaven polls o puces a la roba. Algunes infermeres auxiliars, per desinfectar-la, la bullien i també utilitzaven lleixiu, que fins i tot feia de sabó si aquest s'havia acabat.¹¹¹ La metgessa austríaca Fritzzi Brauner s'encarregava de la cirurgia a l'hospital de Benicàssim. Aquest és el seu testimoni referent a les tasques de neteja de les espanyoles:

Les tres vil·les albergaven els pacients acabats d'operar. La tasca més important era, en primer lloc, aconseguir una higiene imprescindible. En aquella època encara no hi havia antibiòtics; a més, aquells locals no havien estat edificats per funcionar com a hospitals. Amb cada nou comboi del front arribava també tota mena de paràsits. No obstant això, gràcies a la bona voluntat de totes les «chicas», així és com anomenàvem les joves ajudants espanyoles, aconseguíem mantenir les sales netes.¹¹²

També són molt interessants testimonis com el de Victòria Santamaria, que explicà que «a Mont-roig hi havia un hospital improvisat de brigadistes internacionals i les dones del poble els rentaven la roba».¹¹³ Angela Jackson recull el record de Xavier Amorós, que comenta l'anècdota que «una vegada, quan el comandant del Batalló britànic Sam Wild parlava amb una noia espanyola, es va sentir una gran ovació, encara que ell només mirava d'arribar a un acord perquè ella li rentés la roba interior».¹¹⁴ Jackson també refereix, a partir del testimoni del brigadista alemany Hans Landauer, el cas de dues germanes de Marçà que van establir un sistema de bescanvi amb els brigadistes: la mare i les filles es feien càrrec de la bugada dels soldats a canvi de pa, tabac i sabó. «Érem els soldats més nets del batalló, fins i tot més que el comissari i el co-

109 BENEITO LLORIS, Àngel. «El hospital Sueco-Noruego de Alcoi», p. 142-143.

110 ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas*, p. 74-75.

111 RAMIÓ JOFRE, Anna; TORRES PENELLA, Carme. «Infermeres: cuidant en temps de guerra», p. 174-175.

112 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

113 OLESTÍ, Isabel. *Nou dones i una guerra*, p. 199.

114 JACKSON, Angela. *Els brigadistes entre nosaltres*, 2008, p. 67.

mandant.»¹¹⁵ Gusti Jurki relatà com «les dones del poble sargien la roba de llit dels nostres ferits». ¹¹⁶ També és commovedor el cas que explica Nan Green en el seu diari «A chronicle of small beer»:

Mai oblidaré una àvia a la cova de la qual vaig acudir ([per seguretat durant la guerra] la meitat de les cases d'Huete eren coves excavades a la falda de la muntanya). Hi vaig anar amb la intenció de reclutar persones que ajudessin a la bugaderia de l'hospital. La seva filla estava fora i ella envoltada de nets, un o dos dels quals estaven en edat escolar. En una de les parets blanquejades de la cova hi havia dibuixos dels nens fets amb llapis de colors. «Mira, va dir assenyalant els dibuixos amb orgull: abans de la República no hi havia ni un llapis al poble i ara tots els nens van a l'escola. Sí, la meua filla anirà a ajudar. Aquests homes ferits estan lluitant perquè els nostres fills puguin aprendre.»¹¹⁷

Neteja i cuina

Manuel Olarte explica que a l'hospital d'Huete de les Brigades Internacionals en poc temps es van incorporar moltes espanyoles i molts espanyols locals per dur a terme tot tipus de tasques, essencialment de neteja i cuina, les dones, i de manteniment de les instal·lacions, els homes.

Il·lustració 7. Les dones espanyoles de l'hospital de les Brigades Internacionals a Huete: infermeres, auxiliars sanitàries i personal de neteja i cuina. Fotografia cedida per la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales (AABI).

115 Entrevista d'Anna Martí al brigadista alemany Hans Landauer, 2006, *ibídem*, p. 68.

116 JIRKU, Gusti. *¿Nosotras estamos con vosotros?*, p. 61.

117 Fragment de les memòries no publicades de Nan Green, «A Chronicle of Small Beer», testimoni recollit per JACKSON, Angela. *Més enllà del camp de batalla*, p. 21-22.

Aquesta fotografia va ser feta al pati de la Merced de l'hospital d'Huete i mostra un grup de 39 dones, de les quals l'única estrangera és la infermera que porta el tocat, Millicent Sharples, neozelandesa, que va treballar poc temps a l'hospital. Podem observar, doncs, que hi va haver un considerable grup d'espanyoles que van col·laborar activament en les tasques de l'hospital. La manera de vestir ens dona informació sobre quines eren les tasques que duïen a terme. Veiem que un grup nombrós de dones vesteix uniformes de color blanc; això ens indica presumiblement que es dedicaven a l'àmbit sanitari; altres, en canvi, porten roba de treball, guardapols i davantals, peces més apropiades per als treballs de neteja i cuina.

Es coneix la identitat de part del personal espanyol d'Huete, entre el qual es troben «Juana», de la FAI, que treballava a la cuina i al menjador; Piedad López i Dominga Asunción, que s'encarregaven de la neteja del local, i finalment María Plaza Fernández, que tenia catorze anys el 1937 i va entrar a l'hospital com a netejadora, a qui posteriorment li van ensenyar conceptes bàsics d'infermeria.¹¹⁸

Pel que fa a la cuina, en temps de guerra els aliments eren escassos per les limitacions en la producció, distribució i adquisició, fet que convertia la necessitat de menjar en una prioritat. Generalment, quasi tots els hospitals disposaven d'un servei de cuina encarregat de preparar el menjar als malalts i al personal intern. Les infermeres intentaven adequar al màxim les dietes a les malalties que presentaven els pacients.¹¹⁹ Per això, a Huete hi havia dues cuines: la convencional i una altra que preparava plats per als malalts que necessitaven una dieta especial per prescripció mèdica.

Il·lustració 8. El personal de la cuina de l'hospital de Poleniño.
Fotografia cedida per Edicions Sant Joan de Déu.

118 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

119 RAMÍO JOFRE, Anna; TORRES PENELLA, Carme. «Infermeres: cuidant en temps de guerra», p. 174-175.

Les infermeres auxiliars s'ocupaven de la neteja de la cuina i de la higiene general dels centres sanitaris i dels hospitals de campanya, on utilitzaven mitjans d'asèpsia primaris: netejaven amb aigua, sabó i un desinfectant, «licor de barraca», una fórmula que feia olor de lleixiu, segons explicà la infermera Carme Casas.¹²⁰

El doctor Massons, parlant de l'equip de treball de l'hospital de Belalcázar, recorda Dorothy Aroha Morris, una neozelandesa «a qui les dones de la neteja anomenaven la “Zankiú”, perquè [...] donava gràcies per tot. Era una espècie de “senyoreta Rottenmeier” que es cuidava de la neteja de l'hospital, de la roba i de la neteja dels interns».¹²¹ Aquesta anècdota ens porta a pensar que aquestes dones de la neteja a les quals es refereix Massons segurament eren espanyoles, ja que pel sobrenom que li havien donat a la supervisora, la «Zankiú», sembla que l'anglès era una llengua estranya per a elles. Això també ens indica que sovint les espanyoles que treballaven en tasques de neteja de les Brigades Internacionals estaven subordinades a coordinadores estrangeres, amb el xoc cultural i les dificultats de comunicació que això suposava.

Il·lustració 9. Les noies espanyoles de Poleniño.
Fotografia cedida per Edicions Sant Joan de Déu.

A l'hospital de Poleniño també hi treballaven diverses noies espanyoles. Aquí m'agradaria referir el testimoni de la infermera anglesa Patience Darton, que explica que ella estava en desacord amb algunes de les seves companyes britàniques per l'actitud envers les espanyoles, a qui feien fregar el terra. I és

¹²⁰ Íbidem.

¹²¹ MASSONS, Josep Maria. «Un año al Servicio de las Brigadas Internacionales», p. 31.

que, com que eren inexpertes en l'àmbit sanitari, les infermeres eren reticents a formar-les, i només els encomanaven tasques de neteja, menyspreant la seva capacitat i voluntat d'aprenentatge. Patience pensava que el deure de les infermeres qualificades era formar les voluntàries locals, ja que era la seva oportunitat per capacitar-les. Això tindria importants repercussions socials perquè trencava amb els límits de l'educació més tradicional i limitada que havien rebut, i faria que noies joves locals tinguessin coneixements mèdics, molt útils socialment.¹²²

El cas contrari fou el de Juanita Giné, que havia anat a ajudar a l'hospital de Villa Enriqueta, que estava a prop dels Guimets, però com que no suportava la sang, va decidir quedar-s'hi com a cuinera.¹²³ L'americana Milfred Rackley, administradora dels hospitals americans i anglesos, relatà que «un dia, la vella Martina, que sempre fregava les escales, va ser designada encarregada de la neteja de la sala de malalts. Es va posar molt trista. Quan acabava el nou treball, corria a les escales i mirava tristament els escalons que abans netejava amb tant d'amor. Finalment la vam haver de retornar a l'antic lloc».¹²⁴ A partir d'aquests testimonis veiem com el treball a prop dels malalts era dur, ja que se'ls veia patir i impactava les persones més aprensives, una càrrega emocional que havien de suportar tant les infermeres com les auxiliars de neteja.

S'ha vist la tasca de les espanyoles que treballaven permanentment per a les Brigades Internacionals però cal no oblidar la implicació de les voluntàries. I és que al llarg de la guerra s'anaven habilitant hospitals nous en altres poblacions, seguint l'avanç del front de batalla. Segons el testimoni de Virgilio Fernández, practicant al batalló Dombrowski, «en arribar a algun poble a prop del front on podíem instal·lar l'hospital de campanya i de triatge dels ferits [...], havíem de començar per netejar les cases, i si creïem que teníem temps, emblanquinar les parets. I en aquesta tasca hi entràvem metges, practicants, infermeres, portalliteres, xofers i on encara hi vivia gent, voluntaris». Virgilio recorda com a Morata de Tajuña un grup gran de noies habitants de la localitat que van ajudar a netejar.¹²⁵

El relat de la francesa d'origen espanyol Rosa Cremón, que era infermera titulada, també és un testimoni d'aquesta tasca. I és que a Rosa, al cap de poc temps d'estar a Albacete la van enviar a Múrcia a organitzar l'hospital denominat La Casa Roja. Rosa, en conversa amb la historiadora Mercedes Vilanova, li explicà que el nou hospital de les Brigades Internacionals s'havia d'instal·lar en

122 JACKSON, Angela. *Els brigadistes entre nosaltres*, p. 53.

123 *Ibidem*, p. 70.

124 JIRKU, Gusti. ¡Nosotras estamos con vosotros!, p. 34.

125 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

un edifici que semblava que antigament hagués estat un banc en construcció però que quan ella hi va arribar estava ple de polls, ja que segurament allà hi havia hagut detinguts. Allà, amb vuit senyoretes de Málaga, les van fer netejar tot allò. Rosa no sabia espanyol i elles no sabien francès, de manera que s'entienien com podien. Una vegada el recinte va estar net, va arribar un inspector, va donar el vistiplau a la feina i van començar a portar els llits, aparells de sala d'operacions i tot el que calia per muntar l'hospital. Al cap d'un temps van començar a arribar el personal mèdic i els brigadistes malalts.¹²⁶

Però no només hi va haver netejadores espanyoles treballant per a les Brigades Internacionals en l'àmbit assistencial. També hi havia dones com Josefa Alcaraz, «evacuada de Madrid, que ha prestat excel·lents serveis de neteja a la fàbrica nº 1 de les Brigades Internacionals d'Albacete».¹²⁷

Pel que fa al personal de neteja, bugaderes i cuineres, aquestes tasques que es duïen a terme en centres de les Brigades Internacionals eren una projecció de les feines quotidianes que feien les dones en l'àmbit privat al qual havien estat relegades: la llar. Les feines que duïen a terme les mestresses de casa eren tasques només associades a les dones, no remunerades i no valorades per la societat del moment, per això moltes vegades se les ha etiquetat amb el despectiu «chacha». Cal destacar, però, que tot i que les seves funcions en l'organització de les Brigades Internacionals eren una peça clau per al bon funcionament dels hospitals i les llars infantils, ja que sense una higiene adequada i sense el menjar que preparaven els malalts i nens no haurien pogut subsistir, tant en el moment històric com posteriorment per part de la historiografia van restar oblidades.

Tasques de direcció, organitzatives, periodístiques, traducció i treball d'oficina

Des d'abans de la Segona República entre les dones de classe mitjana es van promoure específicament diferents estudis destinats a preparar joves noies per a ocupacions com oficinistes, operadores, funcionàries i mestres. També hi havia dones que seguien estudis comercials, mitjançant els quals aprenien continguts relacionats amb l'administració. D'altres noies de classes més acomodades cursaven ensenyaments més específics a la universitat o en col·legis de renom, encara que representaven una petita minoria.

126 ARXIU HISTÒRIC DE LA CIUTAT DE BARCELONA (AHCB). Fonts Orals. Col·lecció Dones del 36. Entrevista a Rosa Cremón Parra, per Mercedes Vilanova, Barcelona, 13-X-1997, p. 17-18.

127 GALÁN, A., HURTADO, C. *et alii* (2004). «Historia y Vida de las Mujeres de Albacete», p. 133-134.

A Barcelona durant el primer terç del segle xx existiren diferents institucions destinades a la promoció i educació de les «senyoretetes», com l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona (1909), fundada per Francesca Bonnemaison, l'Escola Superior de Bibliotecàries (1915), la Residència Internacional de Senyoretetes Estudiants (1931) i la Residència d'Oficinistes de Barcelona (1933), que comptaven amb el finançament de la Generalitat de Catalunya.¹²⁸

Amb l'esclat de la Guerra Civil, les dones que tenien estudis superiors i experiència en tasques de redacció i administratives eren de gran utilitat, atès que sabien exercir feines molt variades: eren aptes per dur a terme amb eficiència tasques com a redactores, mecanògrafes, secretàries i fins i tot, de traductores.

Les feines periodístiques

Constància de la Mora Maura provenia d'una família burgesa acomodada i era la neta d'Antonio Maura, que havia estat ministre durant la Restauració. Durant la infància va ser educada en l'opulència: primer en una escola jesuïta de Madrid i més tard va estudiar a Cambridge. Durant la Guerra Civil la seva família es va inclinar ideològicament al costat del bàndol nacional; en canvi, ella era una ferma defensora de la Segona República i era comunista.

Constància va treballar a l'Oficina de Premsa Estrangera de València, que després es traslladà a Barcelona, com a cap de la censura. La seva missió consistia a llegir els missatges que els periodistes volien enviar a l'estranger i detectar els aspectes «censurables» de les notícies, atès que podien perjudicar el Govern de la República, tant revelant notícies polítiques o militars que podien constituir informacions valuoses per a l'enemic, com desmentint rumors i notícies no confirmades. Quan els documents passaven la censura favorablement, ja es podien enviar a l'estranger per telèfon o per cable. A part de censurar, calia donar als periodistes totes les facilitats possibles per exercir convenientment les seves funcions. Aquesta tasca de «relacions públiques» se li donava molt bé a Constància. Es tractava de donar a conèixer als periodistes la lluita del poble espanyol contra la invasió estrangera i rebatre el cúmul de falsedats que circulaven en molts països occidentals sobre la República. Constància tractava d'atendre'ls tan bé com podia, posava automòbils a la seva disposició, quan era possible, per facilitar la seva missió i també procurava que els periodistes

128 LLONA, Miren (2017). «La señorita y las otras. Fronteras de clase y subjetividad femenina en el primer tercio del siglo xx en España», p. 105-129 a GALLEGO, Henar i GARCÍA HERRERO, M^a del Carmen. *Autoridad, poder e influencia. Mujeres que hacen historia*. Barcelona: Icaria.

poguessin visitar els fronts de guerra. Així, Constança estava en contacte amb periodistes d'arreu del món, amb alguns dels quals va forjar una bona amistat, com amb Jay Allen i Ernest Hemingway.¹²⁹

Il·lustració 10. Constança treballant a l'Oficina de Premsa Estrangera.
Fotografia cedida per Gadir Editorial.

Una altra voluntària molt implicada en les tasques periodístiques fou Adèle Arranz Manso. Ella era filla d'estrangers espanyols però havia nascut a París, on va viure la infantesa i joventut. Allà va treballar al setmanari *La Voz de Madrid*, dirigit als immigrants espanyols. Des del Comitè Central del Partit Comunista van proposar-li anar a treballar a Espanya durant la Guerra Civil perquè sabia espanyol i francès. Va treballar a la base de les Brigades Internacionals de València per a Georges Soria, reporter de *L'Humanité*. La seva tasca era redactar els articles que Soria li transmetia per telèfon a l'agència de premsa, des d'on rebia les trucades de Soria del front i d'on Constança de la Mora revisava la censura dels articles, abans d'enviar-los a París. Les Brigades Internacionals es van traslladar a Barcelona i allà va treballar a l'Agència d'Informació Mundial, dirigida per la comunista Carmen Cartón, on feia de traductora, de mecanògrafa i de redactora.¹³⁰ Carmen s'encarregava de supervisar el treball dels diversos periodistes i col·laboradors que enviaven notícies sobre la situació de la República arreu del món.

L'espanyola Carlota Berta Lewy, més coneguda com a Irene Falcón, va ser periodista i traductora. Va treballar com a corresponent a Londres de prestigioses publicacions de l'Espanya dels anys vint i de *Mundo Obrero* a Moscou durant l'etapa d'apogeu de la Komintern. Carlota Lewy fou una pionera femi-

129 MORA MAURA, Constança de la. *Doble esplendor*, p. 370-539.

130 LONDON, Lise. *Roja primavera: la madeja del tiempo*. Guadarrama: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1996, p. 411-430.

nista, editora, autora teatral, comunista i és coneguda sobretot per haver estat la gran col·laboradora de Dolores Ibárruri entre 1934 i 1989. Irene, en esclatar el cop d'estat, treballava a Moscou a la secció de premsa de la Komintern. Durant els primers mesos de guerra a Espanya li van denegar el trasllat al seu país, però des de l'URSS treballava activament per la República: amb una estació de ràdio escoltava tot el que passava a Espanya i ho traduïa al francès i a l'alemany. Treballava nits senceres fent informes per a la Internacional Comunista, feia resums de premsa i enviava telegrams i articles als diaris comunistes *Mundo Obrero*, *Euskadi Roja*, *Treball* i *Frente Rojo*.¹³¹ Aquesta era la seva aportació des de Moscou a la lluita republicana.

Kety Lewy, la germana d'Irene Falcón, quan començà la guerra s'afilià al Partit Comunista a Madrid. La van posar a treballar a l'emissora PCEI. En contacte amb Mujeres Antifascistas va acompanyar periodistes estrangers al front. Més tard, Kety treballà a Barcelona a la Secretaria de Premsa i Propaganda del Ministeri d'Afers Exteriors. La dirigent de la secció estrangera era Constancia de la Mora, amb qui de vegades col·laborava.¹³²

Les intèrprets

Pel que fa a les intèrprets, en una guerra internacionalitzada com ho va ser la Guerra Civil espanyola, i concretament en les Brigades Internacionals, el seu paper va resultar fonamental: sense elles la comunicació hauria estat impossible. I és que la variada procedència dels voluntaris estrangers explica que es parlessin més de 35 idiomes o dialectes diferents. Una conseqüència lògica d'aquesta confusió de llengües era la necessitat d'interpretar-les. Oficialment es parlava el francès i també era molt recurrent l'ús de l'espanyol, l'anglès, el rus i l'alemany. Per facilitar a les autoritats espanyoles els contactes internacionals van arribar a Espanya molts traductors estrangers. González de Miguel recull les dades que indica l'historiador Yuri Rybalkin, que explica que durant la guerra van acudir a Espanya 204 intèrprets, la majoria dones, concretament 112.

L'aportació d'intèrprets, sense dubte, fou una peça fonamental sobre la qual es va fixar l'engranatge soviètic en la seva ajuda a Espanya. Durant la guerra el treball de les traductores així com el dels assessors militars era enorme, tenint en compte la precària base material del país, la carència de comandaments militars i la manca d'experiència i de mitjans per a la lluita armada. I és que tant l'Exèrcit de la República com les Brigades tenien molta feina per fer: s'havia de crear un exèrcit nou i ensinistrar quadres militars, artillers, tanquistes, aviadors,

131 FALCÓN, Irene. *Asalto a los cielos. Mi vida junto a Pasionaria*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1996, p. 136-138.

132 Ibídem, p. 163-165.

i encaixar tot això amb els comandaments de l'antic Exèrcit espanyol, amb un alt nivell d'estrès i sota l'amenaça constant dels enemics. Per dur a terme aquestes tasques, l'Exèrcit republicà disposava d'assessors militars estrangers, aproximadament uns 600, la majoria dels quals eren soviètics i tenien poca experiència. Aquesta quantitat era molt petita comparada amb els assessors que tenien els alemanys i italians, a l'altre bàndol, que van ser molts més. Totes les activitats dels assessors, des d'ensenyar a conduir un tanc o un avió a un espanyol, fins a orientar un major de les milícies o un general de brigada o de divisió en la presa de decisions en el camp de batalla, en totes aquestes situacions, de les més insignificants a les més decisives, intervenien les intèrprets com a peça clau de tot l'engranatge de la lluita republicana.

Per fer-nos una idea de com era el treball de les traductores en col·laboració amb els assessors militars, tenim el testimoni de l'argentina Adelina Abramson, que va ser destinada com a intèrpret d'aviació a l'Estat Major. A Albacete, a la base de les Brigades Internacionals, Adelina va haver d'estudiar, posant-se al dia amb el nou vocabulari aeronàutic, tan necessari per dur a terme la seva tasca, i es va preparar per traduir a tota velocitat: alguna vegada va haver de traduir manuals de vol als pilots.¹³³ Després va ser intèrpret amb els assessors militars soviètics.

La tasca d'aquestes professionals anava més enllà de facilitar l'enteniement entre els que parlaven diferents llengües. I és que a part de traduir feien una mica de tot: quan la necessitat ho requeria, acomplien tasques administratives i burocràtiques, exercien de telefonistes o inclús com a enllaços, i anaven, si calia, a la primera línia de combat. Així, les intèrprets eren un comodí necessari i insubstituïble en el context imprevisible de la guerra. Les traductores no només s'ocupaven dels afers de la guerra, sinó que també duïen a terme una funció importantíssima en els hospitals, tal com va explicar el doctor José Beltrán Mateos, cap de Socors Roig Internacional d'Albacete: «la comunicació amb els ferits era fonamental, però el problema gravíssim que existia era la multitud d'idiomes que es parlaven. [...] Hi havia gent de totes les nacionalitats i hi havia molt embolics amb les traduccions [...]. Com que això m'ocasionava molt treball i pèrdua de temps, vaig sol·licitar una intèrpret».¹³⁴

Cal tenir en compte, però, que per a la tasca interpretativa no es podia dependre exclusivament dels estrangers que dominaven diversos idiomes, sinó que també es necessitaven persones espanyoles que coneguessin en detall l'idioma i les particularitats de l'Espanya en guerra.¹³⁵

133 GONZÁLEZ DE MIGUEL, Jesús. *Recuperando la historia*, p. 102-103.

134 *Ibidem*, p. 101-107.

135 FUSTER RUIZ, Francisco. *El servicio de sanidad de las Brigadas Internacionales*, p. 33.

Una de les dones que va dur a terme aquesta tasca fou l'espanyola Constança de la Mora. Ella, a part de la llengua materna, el castellà, dominava quatre idiomes més: l'anglès, el francès, l'alemany i l'italià, per la qual cosa va treballar com a intèrpret de la Base Orgànica d'Albacete de les Brigades Internacionals.¹³⁶ En el mateix lloc també hi va treballar la francesa d'origen espanyol Lise London, que dominava l'espanyol i el francès. També Enriqueta Lewy treballà com a traductora per als assessors militars soviètics.

Les secretàries, telefonistes i mecanògrafes

André Marty, responsable de l'organització de les Brigades Internacionals, va recórrer a Élisabet Ricol, més coneguda com a Lise London, a qui demanà que fos la seva secretària, per posar en marxa els serveis de l'Estat Major de les Brigades Internacionals. «Passàvem els dies escrivint a màquina els projectes de l'organització de la base, les ordres de servei, les actes de reunions de l'Estat Major, la correspondència amb les autoritats militars i civils espanyoles i amb el Comitè d'Ajuda a Espanya».¹³⁷ Més tard Lise fou la secretària de Francisco Moreno Alcántara al Servei de la Investigació Militar de les Brigades Internacionals i també treballà per al Servei de Relacions Internacionals de la Internacional Comunista (OMS).

Adèle també treballà a Albacete, on va compaginar tasques de secretària i d'intèrpret.¹³⁸ En l'evacuació de la Base Orgànica de les BI, Adèle, juntament amb dos brigadistes francesos més, van ser dels últims a abandonar la base, després de carregar en camions biblioteca els arxius de l'Estat Major.¹³⁹

Continuant amb el cas d'Albacete, l'any 1938 es van sol·licitar places de telefonistes a la ciutat: la primera que apareix és la de J. R., que va demanar cobrir la plaça de telefonista per a la centraleta de l'Ajuntament. Mesos després apareixen més instàncies de dones sol·licitant ser telefonistes del consell municipal, a la qual cosa s'accedí, en un moment que la ciutat girava al voltant de la presència dels voluntaris internacionals.¹⁴⁰

Un altre exemple és el de Carmen Martínez Cartón, la delegada de la Internacional Comunista de Joves a Espanya, que durant la guerra va treballar per a les Brigades Internacionals com a secretària de la Comissió de Personal Estranger del Comitè Central de Partit Comunista d'Espanya.¹⁴¹ Carmen

136 CASTELLS, Andreu. *Las Brigadas Internacionales de la Guerra de España*, p. 85, 280, 453.

137 LONDON, Lise. *Roja primavera*, p. 350.

138 Ibidem, p. 338-436.

139 Ibidem, p. 429.

140 GALÁN, A. HURTADO, C. *et alii* (2004). «Historia y Vida de las Mujeres de Albacete», p. 134.

141 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 7/4.

assistia a les reunions de la comissió i ella era qui en redactava les actes amb totes les decisions que s'acordaven.¹⁴² Carmen tenia un paper destacat i estava al corrent de tot allò que decidia la cúpula organitzativa de les Brigades Internacionals. En els documents de la comissió també es preveia que hi treballés «una companya per a l'arxiu» i «una mecanògrafa».¹⁴³ La mecanògrafa de la Secció de Quadres fou la catalana Georgette Clerc, que «parlava igualment francès i castellà».¹⁴⁴

Finalment, Flor Cernuda Arrones treballà a Madrid en les oficines del Comitè Executiu Nacional del Socors Roig Internacional, on coincidí amb Tina Modotti i Matilde Landa. A la capital espanyola també va fer tasques per a les Brigades Internacionals i dintre del SRI treballà concretament en la Secretaria de Propaganda com a mecanògrafa en un equip ambulant de cinematografia que editava pel·lícules que mostraven l'obra social i assistencial d'aquesta institució¹⁴⁵.

Les administratives

Les dones espanyoles que acabem de referir treballaven per al rang organitzatiu més important de les Brigades Internacionals, a la Base Orgànica d'Albacete i a la Comissió del Partit Comunista. Però cal no oblidar la tasca de les que s'ocupaven de les tasques burocràtiques d'un centre concret que depenia de les BI, és a dir, un hospital, una llar infantil, etc. L'espanyola Evarista Grandes, filla d'un notari i casada amb el violinista Abelardo Mus Sanahuja, dominava molt bé el francès i l'anglès i va treballar en l'administració de l'hospital de Benicàssim. Una de les seves funcions era aportar al jutjat municipal de Benicàssim les dades de defuncions de l'hospital.¹⁴⁶ Aurora Fernández, quan va esclatar la guerra, era estudiant a Madrid però aviat es va oferir com a voluntària per ajudar en tasques d'infermeria en unitats mèdiques. Va treballar en l'administració de l'hospital de Torreldones, juntament amb l'australiana Eileen Palmer.¹⁴⁷ Valentina Fernández de Esquide també treballà com admi-

142 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 8/2.

143 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 7/21.

144 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 8/62.

145 BRANCIFORTE MAZZOLA, Laura. *El Socorro Rojo Internacional en España, 1923-1939*, p. 228-229. ÁLVARO, Toni. «Flor Cernuda, una imprescindible que enfrentó al fascismo, y que perdió los recuerdos pero jamás la dignidad», 2019, en línia. Per aprofundir en el coneixement de la figura de Flor Cernuda és una bona lectura l'article «Flor Cernuda» (2005) de Laura Branciforte, publicat a *Perimmagine, periodico di informazione culturale*.

146 MASSONS ESPLUGUES, Josep Maria. «Un año al servicio de las Brigadas Internacionales », p. 38 i CASAN, Guillermo. «El hospital de Benicàssim en el contexto del servicio sanitario de las Brigadas Internacionales», p. 193, a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

147 BROGGI, Moisès. «Mis recuerdos durante la estancia en les Brigadas Internacionales», p. 69 a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

nistrativa, ajudant de direcció de l'hospital de les Brigades Internacionals de Santa Coloma de Farners.¹⁴⁸ També per a les colònies infantils de la República es preveia la necessitat d'un responsable administratiu.¹⁴⁹

A partir d'aquests exemples concrets es pot concloure que tant les intèrprets com les secretàries, mecanògrafes i administratives eren vitals per a l'organització dels quadres, les unitats, les institucions i els centres que depenien de les Brigades Internacionals. Les tasques d'aquestes professionals estaven molt relacionades entre si i en totes era importantíssim el domini d'idiomes, perquè en treballar per a les Brigades Internacionals hi havia comandants, metges i responsables de diverses nacionalitats.

El treball productiu: fàbriques i tallers al servei de la guerra

El context de guerra també va modificar la dinàmica del món laboral. Com s'ha referit, les dones es van anar incorporant massivament al treball de la rereguarda. Entre els treballs remunerats destaca fonamentalment l'ocupació femenina com a operàries en fàbriques, en la confecció de peces de roba i calçat i en la fabricació d'armament. Al març de 1937 es va regular el salari de les treballadores de les indústries bèl·liques. Tot i així, les condicions de treball eren molt dures i les dones seguien sent objecte de discriminació salarial i, en general, ocupaven llocs d'escassa responsabilitat.

Es van confiscar i col·lectivitzar molts tallers i la seva producció es va adaptar a les necessitats de guerra: eren molt nombroses les factories metal·lúrgiques, dedicades sobretot a armes, municions i productes militars, com cascos i cantimplores, i també a la indústria tèxtil i de calçat, on s'elaboraven uniformes i botes. Molts d'aquests productes eren fabricats amb mà d'obra femenina i moltes d'aquestes dones van seguir programes de formació per poder ocupar llocs de treball en fàbriques especialitzades, com per exemple en les d'armes.

Durant la guerra Albacete va ser un punt neuràlgic per abastir tota mena de subministraments que necessitaven les Brigades Internacionals. A les antigues fàbriques de productes de metalls de San Juan de Alcaraz, constituïdes el 1773 per Carles III, l'empresa metal·lúrgica es dedicà a fabricar armament, concretament espoletes i bombes de mà de bronze i llautó. Cal destacar que a Albacete les agrupacions de gremis d'obriers metal·lúrgics es van convertir en el primer sindicat, amb més de 1.500 afiliats, entre els quals hi havia més de 200 dones, una presència femenina també distingida en la primera fàbrica de

148 KOCHNOWSKI, Anita; SCHIBOROWSKI, Ingrid. *Frauen und der spanische Krieg 1936-1939*. Berlin: Verlag am Park, 2016, p. 407.

149 ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas*, p. 74-75.

material de guerra de la ciutat, que comptà amb l'ajuda del Cinquè Regiment i de les Brigades Internacionals. Van arribar a produir prop de 8.000 unitats diàries de material per als fronts.¹⁵⁰

Pel que fa a la manufactura tèxtil, en el cas concret d'Albacete, al barri de Las Carretas d'aquesta ciutat, es van organitzar petits tallers de confecció d'uniformes en cases particulars. S'hi empraven màquines de cosir que havien estat confiscades i hi treballaven exclusivament dones, tal com explica Antonio Selva, del CEDOBI.

A més d'elaborar productes amb el doble objectiu de fer-los arribar als combatents i destinar-los a l'autoabastiment de la rereguarda, alguns grups de dones, organitzades en les denominades «brigades de xoc», entregaven de forma desinteressada donatius econòmics per al front amb el producte que obtenien de les fàbriques. Un exemple d'aquestes iniciatives es reflecteix en l'article de Pilar Aragón, secretària femenina de l'executiva provincial de les Joventuts Socialistes Unificades d'Albacete, en el diari *Vida Obrera* de 25 d'agost de 1937:

Una comissió d'obreres de la fàbrica de petaques d'aquesta capital [Albacete] ha visitat el camarada Governador per fer-li entrega de 200 pessetes, producte obtingut per la brigada de xoc d'aquella fàbrica i amb destí a les necessitats de guerra.¹⁵¹

Tasques solidàries, culturals i de suport moral

Treball cultural i d'alfabetització

Les voluntàries espanyoles, les protagonistes d'aquesta investigació, també van treballar en el projecte cultural de les Brigades Internacionals, que va tenir diverses línies d'actuació. Les milícies culturals es van crear al desembre de 1936 a iniciativa de la Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza (FETE), per combatre l'alt nivell d'analfabetisme dels soldats. Aquesta campanya voluntària destinada a elevar la consciència cultural al front va rebre el suport del Ministeri d'Instrucció Pública al gener de 1937. Les milícies culturals van proporcionar escoles, diaris, revistes, llibres, serveis de biblioteca, esports, cine i teatre als soldats amb la finalitat d'ampliar els seus horitzons culturals i distreure'ls. Si bé la majoria dels voluntaris de la Milícia Cultural eren professionals, intel·lectuals i escriptors que ja servien com a soldats, la

150 GALÁN, A. HURTADO, C. ET ALI. (2004). «Historia y vida de las mujeres de Albacete» a *Las mujeres en la Segunda República y en la Guerra Civil*. [Albacete]: Publicaciones del Excmo. Ayuntamiento de Albacete, p. 130-142.

151 Ibídem, p. 130.

interacció cultural als fronts de combat va constituir una altra sortida per a moltes dones, que van col·laborar en les iniciatives culturals populars.¹⁵²

Als centres hospitalaris i cases de repòs hi havia una intensa activitat política i cultural, dirigida a mantenir la moral dels soldats. Els combatents ferits quedaven allunyats dels companys i famílies, per la qual cosa se'ls intentava compensar, en la mesura del possible, la carència afectiva. L'activitat solidària en l'àmbit sanitari s'expressava en tasques molt variades: es van crear escoles, sales de lectura, amb biblioteques que custodiaven llibres en diversos idiomes, també s'hi duïen a terme representacions teatrals, concerts amb música i balls i excursions als pobles propers. A més, a l'hospital de Múrcia, el més important dels centres de convalescència, es redactava un butlletí intern, *Ayuda de enfermeras*. Aquest taller de periodisme, amb la confecció del diari, era part del taller de convalescència dels ferits i mutilats.¹⁵³

En totes aquestes iniciatives les espanyoles hi tenien un paper destacat. L'austríaca Eva Korcak, que treballà com a infermera cap a l'hospital de contagiosos de Múrcia, explicà que, acompanyada d'alguns convalescents que ja podien sortir i d'algunes auxiliars d'infermeria espanyoles, aprofitaven els descansos per visitar les localitats pròximes.¹⁵⁴ A més, amb la col·laboració de la població local, com hem avançat abans, també se celebraven actes festius per fraternitzar amb els companys republicans. Era Volsenove ho explicà així:

«Una vegada per setmana, projectem bones pel·lícules al refectori. També organitzem balls, i així estretim els llaços amb la població. El 18 de juliol vam fer una gran festa, a la qual van assistir vuit-cents nens. La nostra relació amb la població local es va fer encara més cordial després d'aquesta festa. Dues pel·lícules russes van ser un gran èxit, els espectadors es van aixecar amb una ovació entusiasta. La festa es va acabar repartint llimonada, dolços i xocolata».¹⁵⁵

Una altra tasca cultural empresa per les Brigades Internacionals fou l'organització de cursos de alfabetització, dirigits als soldats convalescents, a la població civil i també al personal que treballava en alguna de les institucions de les Brigades Internacionals. La romanesa Betty, gerent local de l'administració del Servei Sanitari Internacional, amb les seves pròpies paraules va dir que les seves «hermanas» eren espanyoles, les que dedicaven els escassos i curts

152 NASH, Mary. *Rojas*, p.176-177.

153 NÚÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta. «La sangre y las letras», p. 205-224.

154 JIRKU, Gusti, *¡Nosotras estamos con vosotros!*, p. 49.

155 *Ibidem*, p. 61.

descansos a aprendre a llegir i a escriure. Com que ella les ajudava a organitzar els cursos, a Betty li deien «nuestra hermana».¹⁵⁶

Aquests cursos eren una iniciativa de gran rellevància, atès que en aquella època a Espanya la meitat de la població era analfabeta. Pel que fa a la població civil, els cursos anaven dirigits tant a nens com a persones d'edat adulta analfabetes. Era Volvevone recorda que una dona de trenta tres anys es va apuntar en un dels seus cursos.¹⁵⁷ L'espanyola Evarista Grandes va treballar com a mestra a l'Escola d'Alfabetització de l'hospital de Benicàssim.¹⁵⁸

Suport moral als brigadistes estrangers

Encara que les organitzacions femenines rebutjaven la política de mobilització armada, les dones van tenir un contacte freqüent amb els fronts de combat, no solament com a infermeres sinó en activitats de suport als combatents. Les diferents associacions de dones mantenien un contacte directe amb les línies del front mitjançant visites i donacions de roba, menjar, banderes i altres subministraments. D'aquestes activitats en cal destacar el treball de les dones locals en les anomenades «campanyes d'hivern», per a les quals fabricaven roba d'abric per als soldats.¹⁵⁹ Aquestes associacions de dones sovint organitzaven visites al front amb l'objectiu de reforçar la moral dels soldats i de tranquil·litzar-los envers la situació de la rereguarda, ja atesa per les dones.

Les agrupacions femenines també van organitzar visites als hospitals de la rereguarda per cuidar els ferits, fer-los companyia i oferir-los entreteniment innocent. Així, els soldats malalts establien vincles d'amistat amb la població civil, que periòdicament els visitava. Aquesta era una altra forma de suport femení als brigadistes estrangers. I és que acompanyar els malalts i convalescents era una manera d'ajudar-los a mantenir una bona psicologia i a adaptar-se a la nova situació. Aquesta tasca que pot semblar, a primera vista, banal, era cabdal per a la recuperació d'aquests pacients, atès que sense una bona actitud i un bon ànim la seva cura era més difícil. Les comitives de dones sovint els portaven revistes i diaris, dolços, fruites, etc.

El testimoni de Lise London recorda l'actuació de les Dones Joves de Catalunya en aquest àmbit:

Les afiliades de Dona Jove, amb les quals em veia [...] desbordants d'activitat, feien punt, cosien, feien recollides de roba d'abric per als

156 Ibidem, p. 68-69.

157 Ibidem, p. 61.

158 CASAÑ, Guillermo. «El hospital de Benicàssim», p. 193.

159 NASH, Mary. *Rojas*, p. 174-176.

combatents, es feien padrines dels voluntaris de les Brigades Internacionals... Quan les unitats eren rellevades del front i enviades a la rereguarda per descansar, anaven a visitar-los delegacions de la Dona Jove durant els caps de setmana. [...] Jo vaig participar en la trobada organitzada amb la brigada Garibaldi, rellevada del front d'Aragó després dels durs combats per alliberar Belchite [...]. Advertits de la nostra arribada, els voluntaris ens esperaven a l'entrada del poble. Portàvem regals per a tots ells: tabac, llaminadures, bufandes, guants, diaris i revistes.

[...] Vaig recordar aquella bonica i alegre jornada en la qual desenes de dones joves de Barcelona havien anat a testimoniar el seu reconeixement i amistat [als brigadistes]. I calfreds d'emoció en escoltar «Els Segadors» [...]. Seguint el seu ritme [...] les noies joves amb vestits clars i els combatents en uniforme vam ballar aquella sardana.

[...] Amb el fi de preparar la campanya nacional de solidaritat amb Espanya, organitzada per la Union de Jeunes Filles de France, al febrer em van integrar [Lise London] en la delegació de la UJFF, que venia per entregar solemnement el producte de les col·lectes, pots de llet i diners [...]. Acompanyades per dirigents de Dona Jove, vam ser rebudes amb amistat i agraïment pels representants de la Generalitat de Catalunya i d'organitzacions integrades en el Front Popular.¹⁶⁰

La comunista Carlota Berta Lewy Rodríguez, més coneguda com a Irene Falcón, era la persona de confiança i l'assistenta de la líder del Partit Comunista d'Espanya, Dolores Ibárruri. Irene va treballar en la comissió d'Auxilio Femenino com a delegada del Comité Nacional de Mujeres Antifascistas. Com a membre d'aquest comitè, actuava en hospitals com a infermera o «visitadora social», acompanyant la Pasionaria a visitar els ferits i ajudant-los a posar-se en contacte amb les famílies.¹⁶¹

La presència d'aquestes dones tenia una important càrrega simbòlica, atès que a l'època, per als mitjans de comunicació i per a bona part de l'opinió pública, representaven la metàfora de la lluita i la resistència del poble espanyol a les penalitats de la guerra. La participació d'espanyoles en els homenatges i desfilades també era molt freqüent.

Al setembre de 1938 el president del Govern republicà, Negrín, va anunciar a la Societat de Nacions la seva decisió de retirar els combatents estrangers d'Espanya, amb la qual pretenia guanyar prestigi internacional i que el seu compliment del Pacte de No-Intervenció obligués a Alemanya i a Itàlia a

160 LONDON, Lise. *Roja primavera*, p. 408-409.

161 FALCÓN, Irene. *Asalto a los cielos*, p. 151-153.

fer el mateix.¹⁶² La retirada estava prevista a l'octubre i durant aquells mesos es van celebrar diferents actes de comiat als brigadistes estrangers per bona part del territori espanyol que encara estava en mans de la República, com actes d'homenatge, desfilades, representacions teatrals i musicals, balls populars i projeccions de pel·lícules. En aquests actes hi va tenir un paper molt rellevant la presència d'espanyoles.

A finals d'octubre i inicis de novembre de 1938, en les diferents poblacions catalanes se celebraven actes de commemoració als «voluntarios de la libertad». En el que va tenir lloc a Barcelona, dones catalanes van entregar flors a brigadistes estrangers, les quals van ser dipositades a la tomba de Francesc Macià.¹⁶³ Al novembre, en un homenatge de comiat als comissaris de les Brigades Internacionals, una dona d'aquesta organització i una jove en nom de Catalunya van oferir rams de flors als comissaris Osorio i Marty, respectivament.¹⁶⁴

El comissariat de les Brigades Internacionals va retre homenatge al brigadista alemany Hans Beimler al desembre de 1938, quan es complia el segon aniversari de la seva mort. En l'acte hi va haver representació del Partit Comunista espanyol, en la figura de Margarita Nelken, i delegacions de les organitzacions Mujeres Antifascistas de España i Unió de Dones de Catalunya.¹⁶⁵

A mitjan novembre de 1938 a Madrid també es va celebrar un acte de comiat per als brigadistes estrangers, organitzat pel Partit Comunista espanyol, en el qual va parlar Juanita Corso en nom de les dones comunistes de Madrid, i en nom de totes les dones espanyoles lleials a la República es va acomiadar dels soldats estrangers «amb estima i emoció, com si fossin els nostres fills, ja que amb ells van suportar les penalitats de les trinxeres».¹⁶⁶

En l'acte de presentació de la Comissió Militar Internacional per a la retirada dels voluntaris estrangers, la Unió de Dones de Catalunya va pronunciar un extens manifest en què reconeixien la lluita i l'esforç dels soldats internacionalistes, amb un record especial per als caiguts. «La Unió de Dones no pot passar en silenci la vostra partida d'aquesta terra. Nosaltres [...] ens comprometem a seguir endavant fins que Catalunya i la República estiguin

162 LÓPEZ MARTÍNEZ, Elena. «El Babel de La Mancha». Una ruta histórica por el Albacete en guerra (1936-1939)». *Al-Basit. Revista de Estudios Albacetenses*, 16, 2017, p. 283-301.

163 LA VANGUARDIA, «En honor y despedida de los voluntarios extranjeros», 1/11/1938, p. 5.

164 LA VANGUARDIA, «Un homenaje de despedida a los comisarios de los Brigada Internacionales», 3/11/1938, p. 2.

165 LA VANGUARDIA, «Segundo aniversario de la muerte de Hans Beimler», 2/12/1938, p. 5.

166 LA VANGUARDIA, «Despedida a las Brigadas Internacionales. Un acto del Partido Comunista», 15/11/1938, p. 5.

totalment alliberades de l'invasor.» Les catalanes saludaven amb un gran afecte els soldats i els van desitjaven una bona tornada a casa.¹⁶⁷

El 28 de d'octubre de 1938 va tenir lloc a l'avinguda 14 d'abril de Barcelona, l'actual avinguda Diagonal, el multitudinari homenatge de comiat a les Brigades Internacionals, on més de 300.000 persones van presenciar la desfilar militar, on van participar també dones, portant flors i guirlandes.

Il·lustració 11. Rebuda d'un grup de dones als soldats de les Brigades Internacionals. Amb el puny alçat, Lise London. Barcelona, 28 d'octubre de 1938. Col·lecció personal de Lise London.

Fotografia cedida per Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.

D'aquest acte cal destacar especialment el paper de Dolores Ibárruri, la líder del Partit Comunista espanyol, que va pronunciar un emotiu discurs de comiat als brigadistes procedents de tot el món.¹⁶⁸ És significativa l'apel·lació que va fer també a les espanyoles pel que fa a la memòria dels brigadistes:

Mares! Dones! Quan els anys passin i les ferides de la guerra es vagin guarint; quan el record dels dies dolorosos i sagnants s'esfumi en un present de llibertat, de pau i de benestar; quan els rancors es vagin atenuant i l'orgull de la pàtria lliure sigui igualment sentit per tots els espanyols, parleu als vostres fills; parleu d'aquests homes de les Brigades Internacionals.

167 LA VANGUARDIA, «La retirada de voluntarios extranjeros. Manifiesto de la Unió de Dones de Catalunya a las Brigadas Internacionales», 20/10/1938, p. 2.

168 LA VANGUARDIA, «El pueblo del 14 de abril y del 19 de julio rindió ayer homenaje a las heroicas Brigadas Internacionales», 29/10/1938, p. 3.

9. La guerra des d'una mirada femenina: l'experiència particular de les dones espanyoles

Relacions entre les voluntàries i els homes

Malgrat els canvis implantats per la Segona República per a la promoció social de les dones i noies, que les igualaven per llei als homes i gràcies als quals es vetllava per la seva formació i incorporació al treball, tot reivindicant-ne les aptituds i la vàlua, les dones espanyoles encara estaven subjectes a fortes pressions socials que les exclouïen dels llocs públics. Sobretot cridava l'atenció la seva presència i actuació en un àmbit que es considerava exclusivament masculí: la guerra. Per això, les protagonistes d'aquesta investigació algunes vegades van haver d'afrontar actituds masclistes per part d'alguns dels companys. Aquesta qüestió moltes vegades sorprèn perquè ideològicament es tractava d'homes que es definien com a progressistes i liberals, ja que eren persones que simpatitzaven amb les idees d'esquerres i anhelaven construir una societat més justa i igualitària, encara que pel que fa a les dones tenien certes reticències derivades de l'arrelada tradició patriarcal en una Espanya en què en la dècada de 1930 molts homes encara no havien assimilat els canvis en qüestió de gènere que propugnava la República. En aquest punt cal destacar que alguns brigadistes estrangers també eren misògins i veien amb mals ulls la presència femenina en tasques derivades de la guerra que es duïen a terme a prop del front, encara que els testimonis apunten que la diferenciació entre gèneres era més acusada entre els espanyols:

Per a elles fou una cosa extraordinària. Nosaltres [les voluntàries estrangeres] érem dones modernes com elles no havien arribat a ser. Nosaltres no donàvem importància a parlar amb homes, ni a donar ordres al nostre voltant, com fèiem sovint, ja saps com som les infermeres! Però una dona espanyola no podria haver-ho fet. Era impensable que tingués cura d'un home desconegut, que el toquessin, per no parlar de rentar-lo. Per a elles fou una cosa tremenda el que feren, ajudant-nos i prenent-hi part. Fou una cosa extraordinària i els homes ho hagueren d'acceptar, tot i que als espanyols no els agradava gaire, en particular als anarquistes, eren tots molt reaccionaris amb això.¹⁶⁹

La infermera anglesa Patience Darton també recorda una anècdota que és una altra mostra de micromasclisme. Al juny Patience i les altres infermeres que treballaven a l'hospital Carlos Marx de Zaragoza aprofitaven els moments

169 Entrevista d'Angela Jackson a Patience Darton, 18 de març de 1994. JACKSON, Angela. *Més enllà del camp de batalla*, p. 26.

de descans per nedar al riu i prendre el sol. Aquesta forma de lleure aviat es va convertir en un motiu de conflicte cultural amb els homes autòctons. Patience relata que tot i que per banyar-se portaven uns banyadors «perfectament respectables, que tapaven molt», als anarquistes no els agradava aquesta pràctica i van haver de deixar de banyar-se la riu, sota el pretext que «espantaven les mules». ¹⁷⁰

El relat de la infermera Teresa Azcárate també és significatiu. Teresa tenia disset anys quan va esclatar la guerra i era d'una família burgesa il·lustrada i progressista, que es va mantenir fidel a la República. Ella va passar la major part de la guerra treballant com a infermera a l'hospital de les Brigades Internacionals d'Ontinyent, a València. Així relatà la seva experiència, en la qual entren en joc qüestions de gènere i també de classe i d'edat:

Hi havia certs metges, no tots, és clar, que jo crec que en el fons gaudien amb certes coses... Una barreja de masclisme i de morbositat, perquè jo era una adolescent que no sabia res de res. Segurament jo era molt ximple [...]. La immensa majoria de les noies de llavors no teníem ni idea de certes qüestions i aspectes de la vida, i semblava com si a alguns d'aquests metges els agradés violentar-te en aquest sentit. Em manaven precisament a mi, que era la més petita, determinades cures, i això em resultava terrible, em violentava d'una manera espantosa. No és que me'n recordi molt d'això, però quan ho penso m'adono que va suposar un xoc per a mi, que moralment va ser una espècie de «violació». En el sentit més figurat, és clar, però tot i així... Aquests metges a què em refereixo eren masclistes, tramosos, uns tarats. Suposo que al veure'm tan joveneta, una estudiant «burguesa», se sentien encara més contents pel meu astorament. Ells també eren burgesos, és clar. Però a la resta de les noies joves espanyoles que treballaven amb mi de voluntàries no les podien violentar tant, eren noies de més edat i amb més experiència de la vida que jo, noies del camp, o que venien del món del treball, de les fàbriques. Havien viscut més. En aquest terreny psicològic, les brigadistes jueves de Polònia i Bèlgica em van ajudar també moltíssim, van mostrar amb mi una enorme sensibilitat. Suposo que van entendre de seguida que jo, per molt que em fes l'adulta, no era més que una nena. ¹⁷¹

D'altra banda, els canvis en els esquemes de la dominació masculina en l'esfera política eren sovint difícils d'assimilar, i pel predomini dels homes en les jerarquies polítiques tradicionals, les dones eren freqüentment marginades

170 JACKSON, Angela. *Para nosotros era el cielo*, p. 55-56.

171 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

dels càrrecs de més rellevància.¹⁷² Així, les voluntàries espanyoles van col·laborar majoritàriament en tasques de suport, encara que algunes també van tenir rellevància en la cúpula organitzativa de les Brigades Internacionals, tal com destaca Irene Falcón en les seves memòries: «Crec que en els estudis sobre la guerra s'ha subestimat, en general, el paper de les dones. No s'ha destacat el fet que les mateixes circumstàncies van fer que ocupessin llocs de responsabilitat en totes parts. [...] Entre els fundadors del Batalló Thälmann de les Brigades Internacionals, estava l'alferes Pepita Urda, Flora Moreno, Gabriela Sosa i María Díaz.»¹⁷³ Altres dones també van ocupar llocs de gran responsabilitat, com foren Matilde Landa, Lise London i Constança de la Mora.

Arribats a aquest punt, és interessant reflexionar envers el «biopoder» de Foucault, que apunta que l'autoritat té el control dels cossos de la població i en determinades situacions pot dur a terme una repressió violenta contra les persones. Rosa García Navarrete, en referència als brigadistes estrangers, comenta que «mai es va sentir que violessin cap noia». El fet que Rosa faci èmfasi en aquest aspecte ens indica que, en un context de guerra en el qual les lògiques de poder queden trastocades, aquesta era una pràctica que duïen a terme alguns soldats en relació amb les joves dels pobles. I és que en alguns casos les dones patien vexacions per part dels soldats enemics, i a vegades eren violades, un mecanisme que servia per afeblir la moral dels vençuts. La degradació del gènere és part integrant de la guerra. La violència sexual envers les dones es produeix moltes vegades com a conseqüència dels conflictes armats, i la violació representa més aviat la continuació de la guerra per altres mitjans igualment inhumans. L'enemic és feminitzat: el triomf en els combats reafirma la virilitat, mentre que el contrari implica la castració dels combatents, la comunitat o el país.¹⁷⁴ També hi va haver soldats d'un mateix bàndol que, com que es trobaven lluny de casa, tenien temptacions cap a les noies del seu voltant i algunes vegades duïen a terme aquests tipus d'actes reprovables, una mostra més del masclisme patent en la societat del moment. Un exemple seria l'episodi que va tenir lloc a la casa del personal femení de l'hospital de Vic el 28 de juliol de 1938:

[...] En les rodalies de l'edifici ha parat un cotxe amb la inscripció «Generalitat de Catalunya-Comissari d'Indústries de Guerra». Del vehicle han baixat quatre individus que han entrat en la casa del personal femení [...] i de seguida han trobat en una de les habitacions

172 JACKSON, Àngela. *Més enllà del camp de batalla*, p. 22.

173 FALCÓN, Irene. *Asalto a los cielos*, p. 152.

174 PÉREZ GONZÁLEZ, Bibiana. «Biopoder y género: las vidas desnudas de la guerra», *Revista Internacional de Ciencias Sociales Interdisciplinarias*, 2014, 3, p. 43-49.

a tres camarades infermeres al llit descansant. [...] Un d'ells donà un cop amb el peu al llit d'una de les camarades i va dir que volia «controlar» a la noia que estava en aquell llit i que no li importava si havia de ser amb vint-i-cinc o cent pessetes i al dir això l'individu va treure la cartera i ensenyà els bitllets corresponents a aquelles quantitats. Les camarades infermeres en sentir aquesta oferta van protestar [...] cosa que motivà que un dels homes que havien entrat digués als altres que marxessin i així ho van fer [...].¹⁷⁵

Tot i aquests actes de naturalesa masculista, la bibliografia consultada mostra que, en general, les relacions entre homes i dones en les Brigades Internacionals s'emmarcaven en el respecte, la cooperació i la camaraderia, i moltes vegades els homes, només per la condició de ser dones, sentien una admiració especial pel treball que duïen a terme les seves companyes, les quals s'havien adaptat al treball en l'esfera pública amb una gran decisió i esforç.

Relacions afectives, matrimonis, maternitat i criança dels infants

Relacions de parella i enllaços

Respecte a les voluntàries espanyoles de les Brigades Internacionals, com a dones, es té constància que van establir relacions afectives amb homes, tant brigadistes estrangers com espanyols, i fins al moment no ha sortit a la llum cap cas de relació homosexual.

El context de guerra va suposar un canvi profund en les relacions sentimentals de parella i, per extensió, en les relacions afectives familiars. Pel que fa a les relacions de parella es poden observar dos casos diferenciats. En primer lloc, parelles ja consolidades, casades, que ja tenien fills o que en el moment de l'esclat del conflicte les dones estaven embarassades, unes dones que quedaven a la rereguarda a càrrec de les famílies, tant de les criatures com dels ancians, i de les llars. En segon lloc, hi havia parelles de joves que estaven en una fase de festeig o estaven promesos. En tots dos casos la partida dels estimats al front de batalla com a soldats va derivar en la separació física de les parelles. Això suposava que les parelles havien d'estar molt temps sense veure's, i ambdós estimats sentien enyorança i patiment, ja que els efectes de la guerra eren devastadors i tothom temia per la vida dels seus. Les relacions a distància es mantenien amb correspondència, però hi havia molts problemes de comunicació que impedièren moltes vegades fer arribar les cartes al seu destí: la manca de resposta podia suposar haver perdut l'estimat en la guerra.

175 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 708/26.

El fenomen de mobilització de la població derivada del context de guerra també va ser procliu perquè es forgesin noves parelles. Si fixem l'anàlisi en la zona republicana, el període revolucionari, les idees progressistes i la mentalitat més oberta també van tenir influència en les relacions personals. Alguns joves d'esquerres defensaven una idea d'amor més lliure que diferia del tradicional matrimoni per l'Església, i alguns es casaven pel seu compte. I és que tot i que la constitució republicana va donar un marc jurídic al matrimoni civil, el pes de la tradició i l'arrelada creença religiosa feia que continués essent majoritari el matrimoni per l'Església. A més, encara perduraven pràctiques molt arcaiques relacionades amb el matrimoni; fins i tot en alguns casos, sobretot en petits pobles rurals, encara s'acordaven matrimonis concertats entre famílies.

Era bastant recurrent que soldats d'arreu d'Espanya arribessin amb les seves unitats a diferents poblacions, on s'estaven una temporada i establien contacte amb les noies joves de la rereguarda. Segons el testimoni de Xavier Amorós, la manera com les noies locals es comportaven amb els adolescents del poble de Pradell, a la comarca del Priorat, va canviar amb l'arribada dels soldats. Ell era dels adolescents, dels massa joves per combatre i eren els únics mascles solters que havien quedat al poble, a part dels massa vells, que ja havien format família. Les noies sense compromís que vivien als pobles els tenien en consideració, als adolescents.¹⁷⁶

Abans, quan estàvem sols, sense soldats, a l'hora de ballar o de passejar en grup, les noies ens concedien una certa bel·ligerància, atès que tots els grans havien estat cridats a files. Però quan van arribar homes en massa, tots en edat propícia; [...] les noies [als adolescents de quinze i setze anys] ens tornaven a mirar com si sortíssim de pàrvuls.

Algunes noies van formalitzar relacions amb soldats de l'exèrcit republicà. Es van formar diversos matrimonis amb soldats d'arreu d'Espanya, encara que molt poques noies van casar-se amb voluntaris estrangers. I és que les relacions d'amistat entre els brigadistes internacionals i les noies locals no eren fàcils d'establir. A part de les dificultats lingüístiques, hi havia moltes restriccions socials pel que fa al comportament de les noies solteres i els desconeguts.¹⁷⁷

En assumptes d'amor, els brigadistes castellanoparlants hi tenien un avantatge clar. L'argentí Fernando Iaffa es va prometre seriosament amb una noia local. Mentre es dedicava a l'odontologia al Mas d'en Magrinyà, va fer amistat amb un matrimoni de masovers. Bescanviaven menjar: xocolata per pollastre, llet condensada, fruita i verdura. Aviat va conèixer la seva neta de

176 JACKSON, Angela. *Els brigadistes entre nosaltres*, p. 69.

177 *Ibidem*, p. 83-84.

Marçà, Maria Teresa Sancho Giné, que aleshores tenia disset anys. Maria Teresa, frisant per conèixer el brigadista, va fingir un mal de queixal i es van enamorar.¹⁷⁸

Maria Teresa i Fernando no van ser les úniques parelles que van formalitzar una relació internacional. El brigadista austríac Rudolph Friemel i Margarida Ferrer, que pertanyia a una família mallorquina, també es van enamorar. Es van conèixer a Falset, quan ella visitava els soldats de l'XI Brigada com a part de la delegació de dones antifeixistes de Barcelona. Amb el temps acabarien essent parella i formant una família, truncada pels horrors de la Segona Guerra Mundial.¹⁷⁹

Rosa García Navarrete era de Madrigueras, un poble proper a Albacete, i el 1937, quan tenia 28 anys, es va casar amb François Dervoir Aller, un brigadista belga. Rosa en una entrevista amb Caridad Serrano explicà com eren les relacions amb el seu marit:

Després de tot, mira, vaig tenir sort. Perquè amb ell vaig ser molt lliure, més lliure que altres dones. Em va permetre coses que a altres dones no se'ls permetien. Mira, nosaltres a tot arreu anàvem junts. Ens vam casar i a tot arreu. Si eren les quatre de la matinada, jugava amb els homes. En aquells temps [...] en els altres matrimonis no es feia això. Nosaltres sempre del braç, sempre sempre. Llavors si em volia arreglar... si em volia posar una flor, una flor. Un llaç, un llaç. Mai em va dir «Per què et poses això?» [...] Jo no he notat que he estat casada perquè a casa he fet sempre el que m'ha vingut de gust. [...] El meu marit no era masclista ni autoritari [...] Ell deia que perquè ell se'n anava a beure cervesa i jo no podia prendre'n, deia que jo hi tenia el mateix dret que ell.¹⁸⁰

Rosa destacà del seu marit François la permissivitat, que contrastava amb les actituds més tradicionals i masclistes envers les esposes del moment. Després de la guerra ell es va quedar a Espanya i el matrimoni va viure a la població de Navas de Jorquera. No van tenir fills.¹⁸¹

178 Entrevista d'Angela Jackson a Marco i Máximo Iaffa, Marçà, 2005. *Ibidem*, p. 67.

179 Després de conèixer-se, Rudi va aconseguir visitar la Marga a Barcelona diverses vegades. Després de la victòria franquista, Rudi i Marga van tenir un fill a França el 1941. No es podien casar perquè Rudi esperava el divorci de la seva primera dona. A causa de la seva contínua activitat política, Rudi va ser capturat pels nazis i enviat al camp de concentració d'Auschwitz com a roig perillós. Després de moltes dificultats per aconseguir el divorci i amb l'ajut d'organitzacions internacionals, finalment van aconseguir el permís per casar-se malgrat que era un presoner. Va ser l'única parella que oficialment es van casar al camp de concentració, el 18 de març de 1944. *Ibidem*, p. 68-134. Per conèixer la història completa és interessant el llibre de HACKL, Erich. *La boda d'Auschwitz*. Barcelona: Columna Edicions, 2004.

180 SERRANO, Caridad. *Recuérdalo tú*, p. 55.

181 *Ibidem*, p. 50, 177.

Il·lustració 12. La infermera Lolita amb el seu xicot, el brigadista danès H. Nielsen. Fotografia cedida pel Centro de Estudios y Documentación de las Brigadas Internacionales (CEDOBI).

Pel que fa als casaments, en ocasions, era el militar en comandament qui oficiava la cerimònia; en altres, quan un brigadista estranger es casava amb una espanyola, l'enllaç solia quedar registrat a l'Ajuntament. Malauradament, pocs d'aquests registres han sobreviscut i tots aquests matrimonis van quedar anul·lats quan Franco va prendre el poder.¹⁸²

Cal saber, però, que no tots els republicans van consolidar la unió amb un casament civil, sinó que es van continuar celebrant casaments religiosos en la clandestinitat. I és que el fet de ser republicans, de seguir unes ideologies d'esquerra, no significava que tothom deixés de ser creient: la tradició religiosa catòlica era importantíssima en l'Espanya del moment, tot i que en el context revolucionari havia pres força l'anticlericalisme, atès que part dels religiosos donaven suport al cop d'estat contra la República, i a més durant molt temps havien gaudit d'un gran poder i patrimoni mentre la població malvivia. El testimoni del doctor Josep Maria Massons,¹⁸³ que va treballar per a les Brigades Internacionals, deixa constància de la celebració d'aquestes cerimònies religioses de casament:

182 JACKSON, Angela. *Para nosotros era el cielo*, p. 36-37.

183 MASSONS, Josep Maria. «Un año al servicio de las Brigadas Internacionales», p. 36-37.

La meua xicota era Maria dels Àngels Morros, una de les infermeres que havien acudit al servei d'Urgències de la Facultat de Medicina de Barcelona [...]. Al cap de poc temps de començar a treballar a [l'hospital de] Benicàssim, vaig pensar que allò duraria el que durés la guerra, i li vaig proposar a Maria dels Àngels que ens caséssim. Ella seria la meua infermera, perquè era molt intel·ligent i estava molt ben preparada. Va acceptar entusiasmada i el dia 30 de setembre de 1937 al menjador de la casa del meu pare un jesuïta ens va casar.¹⁸⁴ El paradís de Benicàssim va durar fins a l'abril de 1938.¹⁸⁵

De l'estudi dels casaments entre estrangers i espanyoles hi ha un altre aspecte interessant d'analitzar, i té a veure amb les transformacions dels cognoms de les dones quan es casen i passen a ser esposes. I és que les dones a Espanya no perden el cognom en el moment de casar-se, cosa que sí que passa en molts altres països de procedència dels brigadistes internacionals, de manera que les dones perden els cognoms de solteres i adopten el del marit. Amb els casaments entre noies locals i estrangers veiem un mestissatge cultural i la confluència de diferents costums.

De la consulta de les llistes de personal espanyol que treballava per a les Brigades Internacionals es pot observar que diferents dones espanyoles tenien uns cognoms que són clarament estrangers, i això es deu segurament al fet que moltes d'elles van adoptar el cognom del marit a l'hora d'establir una relació amb brigadistes estrangers. Hi ha diferents modalitats: per exemple, Elena Falkner, Carmen Largentier i Pepita Teofilowicht adopten únicament el cognom del seu marit, perden el propi; mentre que altres, com Magda Maldonado de John i Rosario Lathouder-Plana Sole adopten el cognom de l'home però també conserven el primer cognom de solteres.¹⁸⁶

Sobre la qüestió dels antropònims patronímics també hi fa referència Irene Falcón a les seves memòries. Carlota Berta Lewy Rodríguez, nascuda a Madrid, filla de pare alemany i mare espanyola, coneguda estesesament com a Irene Falcón, explica en la seva autobiografia que la seva germana tenia molts «pretendents» i un dia va portar-la gairebé per la força a ballar. Però a Irene no li agradaven ni els balls ni els nois de l'època, aquells que «esperaven casar-se, tenir una dona que els esperés a casa somrient i amb el menjar preparat [...]. I et seguien fins a casa teua o fins al treball, per a després esperar-te. Aquells nois

184 Durant la guerra el culte religiós estava prohibit, per la qual cosa el matrimoni religiós es va celebrar en la més estricta intimitat i en secret.

185 La infermera Maria dels Àngels va morir a Valdepeñas a causa d'un accident en automòbil quan es dirigien cap a València. Va morir a l'any just de la data del seu matrimoni.

186 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 447/19, 35, 39, 67; RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 448/83; NEDERLANDSE VRIJWILLIGERS IN DE SPAANSE BURGEROORLOG (Base de dades de voluntaris holandesos a la Guerra Civil espanyola). International Institut of Social History, Stichting Spanje 1936, en línia.

eren insuportables. Jo preferia gent una mica més gran, amb la qual poguessis parlar, discutir i aprendre».¹⁸⁷

Irene va conèixer l'escriptor, periodista i polític peruà César Falcón. Es portaven quinze anys: ell en tenia trenta. Ella, havent-se escapat de casa, va anar a viure amb César a Londres, ja que allà treballava com a corresponsal, i volien regularitzar la seva situació per evitar problemes amb les autoritats. Com que ella era menor d'edat, se'n van anar a casar-se a Escòcia, l'únic lloc on la llei els emparava per contreure matrimoni. Al casament no hi va assistir ningú de l'entorn d'Irene, només els amics de César. Al haver celebrat la cerimònia a Escòcia, va haver d'adoptar el cognom del seu marit, encara que ella va escriure en les seves memòries que preferia el Codi civil espanyol, en el qual la dona manté el seu cognom després del matrimoni. A Carlota Berta tothom la coneixia com a Irene, el nom d'una germana seva nascuda abans que ella i que havia mort al cap de dos o tres mesos. Així, amb el matrimoni, el seu nom passà a ser Irene de Falcón. Amb el temps la relació amb César va fracassar: Irene estava a l'URSS treballant, i es va emportar el fill d'ambdós, Mayito, mentre que César es va quedar a Espanya, i va tenir relacions amb moltes noies, la més important amb Enriqueta O'Neill, amb qui tindria una filla, la famosa advocada i feminista Lidia Falcón.¹⁸⁸ Així, tot i que la relació havia acabat, Irene no va tornar al cognom de soltera Lewy perquè a l'URSS en temps de la Segona Guerra Mundial hauria estat sospitós que tingués un cognom alemany. Així, va continuar signant els escrits com a Irene Falcón, nom amb el qual va passar a la història, però ja sense el *de* possessiu.¹⁸⁹

Però aquest fenomen no només es produïa quan una dona espanyola es casava amb algun estranger, sinó que aquesta influència també es veu en casos en què els dos integrants de la parella són espanyols. Aquest és el cas de Carmen Cartón, la delegada de la Internacional Comunista de Joves a Espanya, que durant la guerra havia treballat per a les Brigades Internacionals com a secretària de la comissió de personal estranger del comitè central de Partit Comunista. Ella va adoptar els dos cognoms del marit, Carmen Martínez Cartón, ja que ell es deia Pedro Martínez Cartón, més conegut com a comandante Cartón, un destacat comunista que era tinent coronel de l'Exèrcit republicà. El seus cognoms remetien a la rellevància del seu marit, però recordem que ella també era una figura destacada i molt interessant en el partit. Així, veiem com moltes vegades dones amb càrrecs destacats prenen el nom dels marits,

187 FALCÓN, Irene. *Asalto a los cielos. Mi vida junto a Pasionaria*, p. 27.

188 *Ibidem*, p. 120.

189 *Ibidem*, p. 124-125.

i deixen la seva pròpia rellevància femenina a l'ombra de la importància dels seus companys.¹⁹⁰

Com ja hem pogut veure en el cas de d'Irene Lewy i César Falcón, veiem com les dones que treballaven per a les Brigades Internacionals no complien la idea de matrimoni tradicional, segons el qual la dona sempre quedava lligada a la fidelitat al seu marit, sinó que el paper actiu d'aquestes espanyoles en el context de guerra, a prop de les operacions militars i en constant contacte amb homes, feia que les seves relacions afectives i de parella fossin més disteses. Per això les ruptures eren freqüents.

El doctor Josep Maria Massons, en referència al seu equip de treball a l'hospital de Belalcázar, explica que una de les infermeres «era espanyola, de Madrid, Pepita Sicilia, de les Joventuts Socialistes, una infermera molt eficient». En paraules del doctor, «Pepita es va “casar” amb un jueu nord-americà i —quan ell es va cansar d'ella, al cap de poques setmanes— es va “casar” de nou amb un intendent francès, Jacques Carrier, que va resultar ser un vailet excel·lent».¹⁹¹

El mateix va passar entre la infermera Teresa Daniel, una exmiss Espanya que treballava com a infermera a l'hospital de les Brigades Internacionals a Benicàssim, que sortia amb el metge Nogué. Festejaven i anaven a sopar a una casa de menjars al poble amb diversos amics, entre els quals es trobaven el doctor Massons i la seva esposa, Àngels. A les seves memòries, Massons refereix una trobada amb el metge Nogué al cap de poc temps, on va acudir amb la seva muller, Teresa Barrachina, una actriu alacantina «guapíssima i més jove que ell».¹⁹²

Relacions familiars, maternitat i criança dels petits

Arribats a aquest punt, s'ha de referir el cas de Constança de la Mora Maura, una jove espanyola de bona posició social que va estudiar un temps a Cambridge. Ella no volia tornar a Espanya, volia quedar-se a Anglaterra treballant però els seus pares no li ho van permetre, atès que una noia de la seva categoria havia de casar-se. Una vegada instal·lada a Madrid la feien assistir a balls, carreres de cavalls, partides de tennis, al teatre, a dinars, sempre acompanyada de la seva mare, que analitzava la situació social i econòmica dels pretendents, ja que volia trobar per a la seva filla un marit de bona família.¹⁹³

190 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 107.

191 MASSONS, Josep Maria. «Un año al Servicio de las Brigadas Internacionales», p. 31.

192 Ibídem, p. 36, 40, 42.

193 MANGINI, Shirley. *Recuerdos de la resistencia. La voz de las mujeres de la Guerra Civil española*. Barcelona: Ediciones Peninsula, 1997, p. 21.

Constancia de la Mora es va casar en primeres núpcies amb el malagueny Manuel Bolín, amb qui va tenir una filla: Constancia María de Lourdes, *Luli*, la seva única filla, nascuda el 1927. El seu matrimoni va ser un fracàs: ella havia de viure amb la família política a Málaga, no compartia interessos amb el seu marit, se sentia incompresa per la mediocritat intel·lectual del seu entorn i volia treballar. Es va traslladar a Madrid i va treballar en una botiga: així va començar a guanyar diners per primera vegada i a tenir l'agradable sensació de tenir independència econòmica. Allò va caure com una bomba a la família i a les seves amistats, encara que la botiga pertanyés a unes senyores de família acomodada.¹⁹⁴

Paral·lelament a aquesta independència econòmica, Constancia tenia en ment la idea de separar-se del seu marit, decisió molt difícil per a ella, tenint en compte el que això representava per a una dona de la seva classe. Amb la instauració de la República, amb 25 anys, Constancia va ser una de les primeres dones a acollir-se a la llei del divorci; algunes fonts sostenen que ella va ser la primera dona que es va divorciar a Espanya. Ella ja feia temps que mantenia una intensa relació amb Hidalgo de Cisneros, que sempre li plantejava problemes perquè ella era una dona casada. La relació entre ambdós va ser objecte d'escàndol. I és que el divorci era impensable per a algú de la seva posició social. Pocs dies després del divorci, el 16 de gener de 1933 Hidalgo i Constancia es van casar en una cerimònia civil.¹⁹⁵

Constancia va resultar una gran desil·lusió per als seus pares, ja que es va rebel·lar tant contra la política com contra la forma de vida conservadora. I és que, Ignacio Hidalgo de Cisneros, era un aristòcrata de família carlista que com ella va renegar de la seva posició social, amb qui Constancia es va afiliar al Partit Comunista. Quan va esclatar la Guerra Civil tots dos es van pronunciar pel bàndol republicà: Hidalgo va ser el cap de les Forces Aèries republicanes; Constancia va ser la responsable de l'aparell de premsa i propaganda de la República i va treballar per a les Brigades Internacionals com a intèrpret a la Base Orgànica d'Albacete.¹⁹⁶

194 MORA MAURA, Constancia de la. *Doble esplendor*, p. 63-176.

195 FOX MAURA, Soledad. *Connie. Biografía de Constancia de la Mora*. Madrid: Editorial Renacimiento, 2017, p. 55-57.

196 CASTELLS, Andreu. *Las Brigadas Internacionales de la Guerra de España*, p. 85, 280, 453.

Il·lustració 13. Retrat de Constança amb la seva filla Luli, 1929. Fotografia de l'estudi «Celedonio» de Madrid. Fotografia cedida per la Fundació Antonio Maura. Imatge A-51 del fons gràfic d'aquesta entitat.

Resulta excepcional que una noia pertanyent a una família aristocràtica s'adherís amb fervor a la causa republicana, en contra de la posició de tota la família, de la qual es va allunyar.¹⁹⁷ Al final de la guerra, el 1941, Constança i Hidalgo es van retrobar a Mèxic, on Constança s'havia exiliat, però finalment es van separar i ell va tornar a Romania, on era membre del Comitè Central del Partit Comunista.

Un altre cas és el de Matilde Landa Vaz, organitzadora dels hospitals de les Brigades internacionals a través de Socors Roig, que s'havia casat amb Francisco López Ganivet el 23 de juny de 1930. Al maig de 1931 va néixer la seva filla: Carmen. Durant un temps Matilde es va dedicar a cuidar la criatura. Més tard, Matilde i Francisco es van separar amistosament durant la Guerra Civil. Els problemes ja venien des dels últims temps d'abans de la guerra, però la ruptura va ser afavorida pel distanciament físic de la parella durant el conflicte.¹⁹⁸

Com s'ha referit, la gran majoria de dones durant el conflicte fratricida de la Guerra Civil espanyola estaven a la rereguarda, a càrrec de les famílies i

197 De fet, Constança i la seva germana Marichu representen l'enfrontament entre els dos sectors en què es va dividir la societat espanyola durant la Guerra Civil. Marichu era amiga personal de José Antonio Primo de Rivera i de la seva germana Pilar, va formar part del nucli inicial de Falange i durant la guerra va contribuir a organitzar la Secció Femenina a la zona revoltada. En canvi, Constança va tenir un paper destacat en la defensa de la República. L'obra *La Roja y la falangista. Dos hermanas en la España del 36* (2006) d'Inmaculada de la Fuente exposa aquestes diferències ideològiques de les germanes en detall.

198 GINARD FÉRON, David. *Matilde Landa*, p. 29-32.

llars, i les que en tenien, també a càrrec dels infants. La trista realitat fou que molts soldats no van tornar a casa i van deixar vídues de guerra i orfes que al dolor de la pèrdua humana hi sumaven una situació de precarietat i de difícil subsistència derivada de les duríssimes condicions de vida del context bèl·lic.

Les dones espanyoles que treballaven per a les Brigades Internacionals eren l'excepció a la regla. I és que moltes, en el moment de mobilització de la població, no tenien fills i eren joves solteres, i va ser justament aquesta llibertat i el fet de no tenir lligams familiars el que les va empènyer a lluitar activament per la República, abandonant els seus pobles i ciutats i desplaçant-se allà on poguessin ser útils, a prop del front, però mai a primera línia de batalla, exclusivament reservada als homes.

Aquest és el cas de Rosa Cremón. Ella va néixer a Madrid però va passar la infància i joventut a Longwy-Haut, al nord-est de França, ja que la seva família es va haver de traslladar al país veí perquè el seu pare, que era miner, no tenia feina a Espanya.¹⁹⁹ Ella va estudiar Infermeria i quan encara tenia vint-i-un anys, el 1936, en esclatar la Guerra Civil, va deixar la família i va arribar a Espanya amb un grup de voluntaris de la CGT i del Partit Comunista francès, en el qual militava.²⁰⁰ Va treballar als hospitals de les Brigades Internacionals d'Albacete, Benicàssim i Múrcia.

Rosa va conèixer al seu marit a Benicàssim, al final de la guerra. El seu marit no treballava per a les Brigades Internacionals, sinó en l'exèrcit d'evacuació de la República. Ell era Eusebio de Juana. Van començar a sortir però encara no estaven casats. Rosa estava preocupada per la incertesa del seu futur: «És que jo [...] no volia tenir fills. Li deia: "Eusebio, no hem de tenir fills, perquè no sabem com acabarà la guerra."» Ella patia per si a algun dels dos els passava alguna cosa: deixarien desemparada una criatura.²⁰¹

Però Rosa es va quedar embarassada. De Benicàssim, ocupada pels nacionals, els republicans es van traslladar a Alacant, en uns vaixells des d'on suposadament en podrien escapar, però els van enganyar. Del port d'Alacant els van fer pujar a un camió, que els portaria al camp de concentració de Los Almendros. En paraules de Rosa: «Em faltaven nou dies per donar a llum [...], jo no podia amb la meua maleta. [...] No tenia res, només la maleta [amb la roba de] de la meua filla i la panxa.»²⁰²

199 ASSOCIACIÓ DONES DEL 36. *Les dones del 36: un silenci convertit en paraula, 1997-2006*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2006, p. 32-33.

200 AHCB. Fonts Orals. Col·lecció Dones del 36. Entrevista a Rosa Cremón Parra, per Mercedes Vilanova, Barcelona, 13-X-1997, p. 2.

201 *Ibidem*, p. 22, 25.

202 *Ibidem*, p. 23-24.

«I el pare del doctor Recatero em va dir: “Ho tens tot per si dones a llum així de sobte?”. Dic: “L’única cosa que no tinc és per al cordó”». I amb fil perlé van fer un cordó, i van reforçar el fil entre els dos, i el van ficar amb alcohol en un pot d’aspirina. I amb això ella podria lligar el cordó umbilical de la seva filla.

Allà, al camp de Los Almendros, de tant pujar i baixar als camions, «vaig donar a llum al meu abric». A la nena li van posar Elvira, com a una germana del seu marit que havia mort de tuberculosi. Rosa, com a infermera, havia assistit a molts parts i ella mateixa va pinçar el cordó de la seva filla. Llavors la va embolicar amb una tovallola. «I l’endemà entre la dona del Recatero i una altra noia amiga seva, [...], Clara Pueyo, [...] van ficar en un recipient aigua al sol i amb això li van treure la sang que tenia als cabells.»²⁰³

El marit no va poder assistir al part: estava al camp de concentració d’Albatera. Rosa i Eusebio es casarien en sortir dels camps de concentració. Però després van ser empresonats un altre cop: concretament Rosa a la presó de Las Ventas. I al final «mira què va passar, que jo vaig entrar a la presó quan la meua filla tenia un any i mig i no la vaig poder veure fins que quasi en tenia catorze».²⁰⁴

També hi havia altres dones que havien treballat per a les Brigades Internacionals que quan va esclatar el conflicte ja tenien fills, però eren molt actives políticament, i tot i la seva condició de mares no van dubtar a participar directament en la defensa de la República. Aquest és el cas de Lise London. Era una comunista molt activa i va exercir càrrecs importants al partit. També va viure a Moscou una temporada, i va treballar per a la Internacional Comunista, la Komintern. Pel que fa al seu treball amb relació a les Brigades Internacionals, a França ella va ser una de les col·laborades en l’organització de les Brigades Internacionals amb Thorez i Dimitrov.²⁰⁵

André Marty, secretari del Komintern, destacat en el Partit Comunista Francès i responsable de l’organització de les Brigades Internacionals, en un viatge a París per preparar nous reclutaments de voluntaris estrangers que volien anar a lluitar a Espanya al costat de la República, va coincidir amb Lise London. Un dia es va presentar al seu despatx: «Camarada Lise, què li sembla venir amb mi a Albacete?»

Ella li va fer saber que era difícil acceptar la seva proposició, ja que estava embarassada. Ell argumentà que només necessitaria els seus serveis durant un període curt de temps, l’imprescindible per posar en marxa els serveis de l’Estat Major, i que com que la coneixia i sabia que parlava espanyol, havia pensat

203 Ibidem, p. 24.

204 Ibidem, p. 25, 30.

205 LONDON, Lise. *Roja primavera*, p. 334.

en ella per fer de secretària. Marty li va assegurar que s'encarregaria personalment que estigués a París molt abans del part. «Pensi-ho, camarada Lise, em faria un gran servei.» Ella estava indecisa. Ho va consultar amb els pares. A la seva mare no li agradava la idea, sostenia que era perillós anar a Espanya en el seu estat, tenia por que Lise pogués patir possibles incidents, i allà estaria sola i lluny dels seus. Però a Lise li entusiasmava la idea de «reunir-se a Espanya amb els combatents de la llibertat» i pensava «si puc ser més eficaç allà que aquí, no he de dubtar-ne». El seu pare, un ferm comunista, encara que patia per la filla, l'animà i va convèncer la seva esposa que Albacete estava lluny del front i que Lise hi estaria bé.²⁰⁶ Així, Elisa va anar a treballar a Espanya per a les Brigades Internacionals.

Il·lustració 14. Lise London a València. Col·lecció personal de Lise London.
Fotografia cedida per Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.

Lise i el seu marit van passar una temporada a València i els havien acollit com a hostes de Joventuts Socialistes Unificades. Celebraven amb els amics que l'endemà tornarien a França, i com que era tard van anar a dormir. Aquest és el relat en paraules de la mateixa Lise:

Quan em fico al llit i intento dormir, noto com s'apoderen de mi els dolors. Van augmentant i es fan fulgurants amb cada contracció. Torno a perdre sang... Tinc por. Desperto en Raymond, que és a l'habitació contigua. Ell alerta els nostres amfitrions. Unes quantes dones i joves m'envolten i intenten donar-me ànims. Ràpidament arriba el metge, diagnostica un avortament i organitza la meva admis-

206 Ibidem, p. 338-339.

sió a l'hospital provincial. Després de consultar els ginecòlegs, pren la decisió de fer-me un raspat. Conservo una vaga imatge del trasllat en llitera a la sala d'operacions. Em desperto de l'anestèsia en una sala comuna, amb quinze o vint llits, tots ocupats. Em poso a plorar [...] en adonar-me que el meu ventre ja no era el receptacle on, des de feia cinc mesos, s'arraulia el fill de Gérard, un nen, segons la llevadora. Les dels llits veïns intenten consolar-me, també el doctor, que em diu:

—Tranquil·litzi's, senyora. No hi havia cap altre remei que fer-ho. Inclús romanent en repòs fins a sortir de comptes, les possibilitats de mantenir-lo eren escassíssimes... Una estrangera en un país en guerra, en una ciutat bombardejada, la seva situació hauria estat insostenible...

El metge li va explicar que havia perdut molta sang i que podria deixar l'hospital al cap de deu o quinze dies però després encara estaria convalescent i hauria de continuar fent repòs. No podia viatjar a França fins que no es recuperés. Lise es quedà amb els amics de les JSU, que la van cuidar. «Les joves es queden amb mi, i altres les rellevaran. Totes les visitants em porten llibres, flors, fruita i lllaminadures, que comparteixo amb les meves veïnes.»²⁰⁷

Il·lustració 15. Després de l'avortament, Lise es va poder quedar embarassada un altre cop. Imatge amb el seu primer fill a París. Col·lecció personal de Lise London. Fotografia cedida per Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.

Lise London va conèixer una dona espanyola que també treballava per a les Brigades Internacionals i que tenia un fill.

207 LONDON, Lise. *Roja primavera*, p. 361-363.

Al final de la meua hospitalització rebo la visita d'una dona grossa i somrient. Es presenta: —Soc Carmen Cartón, vindràs a viure a casa meua quan surtis d'aquí. El pis està al centre de València. Tinc un nen de mesos. Una noia aragonesa que acaba de perdre el marit al front viu amb nosaltres i m'ajuda amb les feines de casa. Crec que estaràs a gust amb nosaltres, fins que tornis a París.

Lise London diu de Carmen Cartón que no té el perfil per al treball que du a terme. «Una mica baixa i molt grossa, té l'aspecte d'una donassa que qualsevol s'imagina millor a la cuina que en l'escena internacional.»

De moment Carmen treballa a València, en la secció de quadres del comitè central del partit. Com que està absent tot el dia, excepte a les hores de les menjades, deixa en mans de la jove vídua de la qual m'havia parlat la direcció de la casa. Fuencisla [...] estava embarassada de mesos quan el seu marit va morir d'un tret al front de Madrid.

Fuencisla li va explicar a Lise que van parlar del seu cas a València i va arribar a oïda de Carmen, «i ella va proposar acollir-me a casa seva. Vaig pensar que un canvi d'ambient i una vida més activa m'ajudaria a sobrepassar la pena... L'hi agraeixo molt. Li he agafat estima al seu nen i moltes vegades el cuido, encara que té nodrissa».²⁰⁸

A partir del testimoni de Lise, que al mateix temps recull el de Fuencisla, es veu com Carmen, pel fet de ser una dona destacada en el Partit Comunista Espanyol, no es fa càrrec de les tasques domèstiques: Fuen s'encarrega d'anar a comprar, cuinar i netejar. A més, una altra noia li fa de nodrissa i li cuida el fill, que encara és un nadó. Lise explica que «el comandant està boig pel seu fill, galtut i de cabells rossos, amb bucles. El nen, acostumat només a veure només cares femenines al seu voltant, rebutja, al principi, el seu pare, però després riu quan el seu pare juga amb ell».²⁰⁹

Aquí també s'ha de fer referència a Constància de la Mora. I és que quan es va separar del seu primer marit i pare de Luli, l'única cosa que li importava llavors a era poder quedar-se amb la seva filla. Per això, abans del segon matrimoni, Constància havia obtingut del Tribunal Tutelar de Menors la plena tutela de la seva filla. Luli va ser una de les nenes evacuades a Rússia durant la Guerra Civil perquè la seva mare la volia protegir dels perills de la guerra. Al desembre de 1936 Luli fou una de les primeres criatures republicanes a abandonar Espanya. Luli va ser tractada de manera especial, no es va traslladar a l'URSS en una expedició col·lectiva amb altres nens fills de republicans, sinó

208 *Ibidem*, p. 364-366.

209 *Ibidem*, p. 366.

que per la bona posició que tenien Constancia i Hidalgo de Cisneros al Partit Comunista, Luli va ser invitada a Rússia pel Govern soviètic i va viatjar al país d'acollida en un vaixell d'aliments, abans que estiguessin preparades les nombroses llars infantils oficials que s'estaven organitzant per als orfes i refugiats espanyols.²¹⁰ Això va permetre a Constancia treballar intensament per la República i col·laborar com a intèrpret per a les Brigades Internacionals. Fins que va acabar la Segona Guerra Mundial no va poder reunir-se amb la seva filla, quan un grup petit d'uns 150 nens va obtenir permís, el 1946, per anar-se'n a Mèxic a reunir-se amb els seus familiars.

Irene Falcón, que treballava a l'URSS per al Partit Comunista, va ingressar el seu fill Mayo a la Casa Infantil Internacional de Ivanovo, un internat amb un alt nivell educatiu. Ella s'havia de desplaçar bastants kilòmetres per anar-lo a veure però sempre que podia hi anava i li portava dolços i joguines. No molt avançat el 1937 li van comunicar que podia traslladar-se de l'URSS a Espanya, per ajudar el bàndol republicà en la Guerra Civil. En el moment d'acomiar-se del seu company, Geminder, i dels seus amics, el seu únic desig era que cuidessin Mayo, de qui també es va acomiadar.²¹¹

Moltes dones al llarg de la història han hagut de sacrificar, en l'espai del contacte físic però no en el temps del pensament, l'àmbit familiar, i molt especialment la relació amb els fills. La urgència del compromís amb el canvi social ens empenyia voluntàriament a una acció política en la qual el gaudi de la relació amb els fills se subordinava a l'esforç per canviar la societat i construir-ne una de nova per a les generacions futures.²¹²

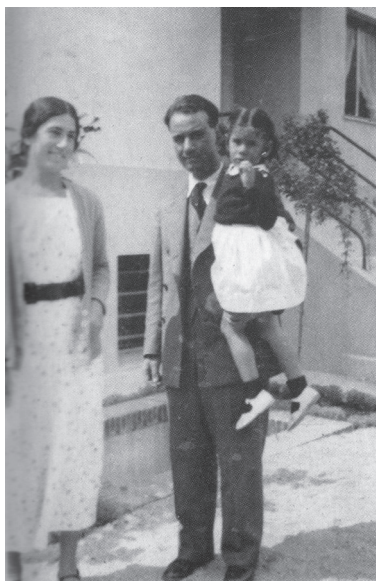
Irene, el 1940, no va tenir molt temps «per gaudir del retrobament amb Mayito». Tenia ja tretze anys i la idea de la mare abans de partir cap a Espanya era que quan s'acabés la guerra, aniria a viure amb el fill a la seva terra. Però la derrota republicana va fer que Irene i Mayito es quedessin a l'URSS, on ella continuava amb les seves tasques per al Partit Comunista, fent d'assistent de Dolores Ibárruri, per la qual cosa continuava passant moltes temporades lluny del seu fill.²¹³

210 FOX MAURA, Soledad. *Connie*, p. 97-98.

211 FALCÓN, Irene. *Asalto a los cielos*, p. 128, 146.

212 *Ibidem*, p. 205.

213 *Ibidem*, p. 206.

Il·lustració 16. Matilde amb el seu marit i la seva filla Carmen a la casa familiar de Madrid, 1936. Fotografia cedida per David Ginard i Féron.

Matilde Landa durant la guerra també va deixar la seva filla Carmen amb els tiets materns, Aida Jacinta i Rubén, els quals es dedicaven a tasques pedagògiques en colònies infantils, i també amb els seus cosins. I és que Matilde estava permanentment mobilitzada recorrent la zona lleial en suport a la causa republicana i no podia dedicar tot el temps que hauria desitjat a la seva filla. Van estar juntes una temporada a València. A l'estiu de 1938 Carmen va ser evacuada de Barcelona a l'URSS, des d'on més tard partiria cap a Londres per retrobar-se amb el seu pare, ja que la seva mare se suïcidaria a la presó franquista de Can Salas de Mallorca, des d'on va escriure les últimes cartes a la seva filla.²¹⁴

La interacció entre les dones locals i les estrangeres

Als equips de treball sanitaris de les Brigades Internacionals s'hi van incorporar dones que procedien de diversos països, dones que majoritàriament eren titulades en Infermeria o eren metgesses, que van coincidir amb les voluntàries espanyoles. Pel que fa a la manca de personal de l'hospital de Benicàssim, és interessant el relat de la doctora Fritz Brauner:

214 GINARD I FÉRON, David. *Matilde Landa*, p. 69-73.

Buscàvem entre les dones espanyoles dels voltants. Trobar persones que tinguessin formació era impossible. Moltes vegades les grans no sabien ni llegir ni escriure; només les més joves havien anat a l'escola gràcies a la República, a partir de 1931. Vaig tenir la sort d'aconseguir per al servei dues dones molt eficaces; totes les altres també van aprendre ràpid els principis elementals de l'assistència als malalts.²¹⁵

El testimoni de la cap de les infermeres, la letona Era Volsenove, constata que les infermeres estrangeres en moltes ocasions es van encarregar de formar les voluntàries espanyoles que treballaven com a personal sanitari auxiliar: «les joves empleades [...] encara no sabien bé com fer el seu treball. Ens hem posat a instruir-les seriosament i les millores no tarden a notar-se».²¹⁶

Il·lustració 17. Joves espanyoles a l'escola d'infermeria dels hospitals americans. Fotografia cedida per la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales (AABI).

Una altra auxiliar sanitària va ser Aurora Fernández, educada a l'Institut Escuela de Madrid. Com s'ha referit anteriorment, quan va esclatar la guerra era estudiant però aviat es va oferir com a voluntària per ajudar en tasques d'infermeria en unitats mèdiques.

La mateixa Aurora, en les seves memòries curtes escrites a Praga, al gener de 1983, recollí que «la Joan Purser, la intel·ligent infermera sempre tan amable amb mi i amb tots els espanyols [...] ens va ensenyar moltes coses, no tan sols sobre la feina d'infermera sinó també com ocupar-se dels terribles problemes que sorgien en un equip multinacional, i com mantenir el cap fred».²¹⁷

Un altre exemple és el de la joveníssima María Plaza Fernández, que tenia catorze anys el 1937. Va entrar a l'hospital d'Huete com a netejadora i posteriorment l'equip del personal mèdic estranger li ensenyà conceptes bàsics

215 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

216 JIRKU, GUSTI. *¡Nosotras estamos con vosotros!*, p. 61.

217 Fragment de les memòries d'Aurora Fernández, recollit a JACKSON, Angela, *Més enllà del camp de batalla*, p. 26.

d'infermeria. Va acabar treballant com a ajudant de sala d'operacions i exercint funcions d'infermera auxiliar: s'ocupava de sutures, injeccions, cures, i també de tasques assistencials, acompanyant els malalts convalescents. Maria va ser instruïda pel personal mèdic estranger.²¹⁸

Il·lustració 18. Patience Darton ensenyant a una noia espanyola a rentar un pacient a l'hospital de Valls, 1938. Fotografia cedida per Edicions Sant Joan de Déu.

Les difícils condicions de vida i de treball durant la guerra

La conjuntura bèl·lica derivada de la Guerra Civil va trastocar el transcurs de la vida quotidiana del conjunt de la població espanyola. En tots els àmbits de treball de les voluntàries espanyoles trobem indicis de les penalitats a les quals van haver de fer front treballant en el si de les Brigades Internacionals, com les carències materials i alimentàries, la sobrecàrrega de treball i responsabilitats, i l'impacte emocional derivat dels horrors de la guerra, de les evacuacions, els bombardejos, el dol pels morts i per la salut dels ferits i malalts i la soledat i l'enyor d'estar lluny dels de casa.

Les tasques sanitàries en el context de guerra es duïen a terme amb moltes dificultats. Els recursos hospitalaris amb què comptaven eren generalment insuficients: faltaven medicaments i anestèsia per guarir els malalts. El menjar era escàs i no sempre estava en condicions. El treball assistencial comportava un desgast físic important, i les mancances alimentàries feien que les infermeres i auxiliars, les quals treballaven llargues jornades sense descans, moltes vegades estiguessin exhaustes i dèbils. La infermera de l'hospital de les Brigades Internacionals de Mataró, Maria Sans, relatà com «alguna vegada demanava al cuiner que li donés arròs amb llet perquè es desmaiava». A més, les infermeres patien en la seva pròpia pell la inquietud i la por als atacs enemics, i

218 AABI. «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», en línia.

també el neguit per la salut dels seus pacients degut a les condicions precàries amb què havien de treballar. Mantenir l'equilibri moral era fonamental per a les infermeres per continuar la seva tasca.²¹⁹

L'informe de la infermera cap de l'Hospital Militar de Vic en data del 4 d'agost de 1938 explica com era la situació de les dones que hi treballaven:

El personal femení comença ara el seu treball a les 7:30 hores del matí [...]. Treballen fins les 20:00 hores de la nit i tenen un intermedí de dues hores de descans, a més d'un dia lliure de descans cada 6 o 7 dies. [...]

Hi ha una part del personal que estan embarassades i declaren que no poder complir íntegrament amb les seves obligacions [laborals]. Maria Foti Caravaca, des del 5è mes d'embaràs treballa només algunes hores del dia i lleugerament, actualment ha deixat el treball al·legant que és incapaç de treballar. Maria Barragan, netejadora, ha deixat el treball set setmanes abans del part. Josefa Castella, netejadora, embarassada de 7 mesos, només fa treball lleuger i s'absenta alguns dies de la feina per malestar. Rosa Martín, netejadora, quinze dies abans de donar a llum demana permís per deixar de treballar. [...]

També hi ha algunes treballadores malaltes o molt dèbils que molt freqüentment han d'absentar-se del treball [...]. Després de cada alta hospitalària demanen un treball lleuger.

Lola Asturiano, infermera molt dèbil, amb molt bona voluntat, després de poc temps de treball ha de descansar. [...] María Abad, modista i infermera auxiliar, malalta de parametritis, porta tres mesos al llit, està molt dèbil i li fa falta molt descans. Lorenza Albarrán, netejadora, ha estat tres setmanes al llit per debilitat [...] i demana treball lleuger, es queixa de tenir els peus molt inflamats i pel seu treball actiu no pot complir amb els seus deures. Celia Llana, netejadora, està malalta de tifus. Carmen Soriano, netejadora, fou hospitalitzada per tuberculosi. Angeles Fernández, netejadora vella i dèbil [...], actualment malalta. [...].²²⁰

En les llistes del personal femení de l'Hospital de Vic les infermeres auxiliars Edelmira Pérez i Manolita Cardenach també apareixen com a malaltes²²¹ i la netejadora i infermera auxiliar Celia com a reconvalescent de tifus.²²²

També cal pensar en les dificultats que havien d'afrontar tant el personal sanitari com les mestres i les auxiliars docents amb les evacuacions de malalts i infants, uns grups molt vulnerables i dependents, davant la imminent ocupació

219 RAMIÓ JOFRE, Anna; TORRES PENELLA, Carme. «Infermeres: cuidant en temps de guerra», p. 172-176.

220 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 70/32,33.

221 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 709/24.

222 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 709/23.

de les seves instal·lacions per part de les forces enemigues o de l'impacte dels bombardejos.

Al desembre de 1937, en una carta escrita per Luis Zapiráin com a secretari del Comitè Nacional Executiu del Socors Roig Internacional i dirigida a Isidoro Acevedo, es pot comprovar l'estat d'esgotament de Matilde Landa: «Matilde ha caigut malalta per cansament i com fa un temps va tenir una petita lesió al pulmó ha anat a un sanatori per una temporada». Matilde Landa i Tina Modotti van haver d'enfrontar la dura realitat quan, tot i l'organització de múltiples dependències sanitàries i assistencials, la falta de personal sanitari i l'avenç del front de guerra i de l'ocupació franquista del territori no permetien el correcte funcionament d'aquestes estructures. Landa i Modotti treballaren en el Socors Roig Internacional fins al final de la guerra, i a Barcelona, sota l'amenaça de les bombes.²²³

L'heterogènia adscripció ideològica de les espanyoles de les Brigades Internacionals

A Espanya, i més concretament a la zona de l'Europa mediterrània, hi hagué una debilitat de l'associacionisme juvenil femení fins al 1933, degut al retard econòmic i social del territori. La incorporació de l'associacionisme polític es desenvolupà de manera més precoç als països de l'Europa nord-occidental i en les àrees urbanes. En iniciar-se la dècada dels anys trenta del segle xx, cap dels principals països mediterranis havia reconegut la igualtat de drets polítics entre ambdós sexes. Si a això s'uneix la mentalitat patriarcal del moviment obrer europeu, sobretot als països de tradició catòlica, no ens pot sorprendre que l'articulació associativa de les dones joves d'esquerres fou molt dèbil.

En les dècades que van seguir el final de la Primera Guerra Mundial, durant el període comprés entre 1933 i 1945, a l'Europa mediterrània es va produir un desplegament molt significatiu de la mobilització juvenil, que va experimentar una major autonomia i una radicalització dels seus plantejaments: les dones es van incorporar a l'espai públic, amb el qüestionament parcial de les tradicionals relacions de gènere i amb un gran progrés en els drets polítics, la consideració social i la imatge de les dones, amb l'obtenció del sufragi i la seva activa participació en les lluites socials i polítiques. A més, durant aquest moment es va difondre amb força la implantació del moviment obrer per tot Europa.

La suma d'aquests tres vectors fixà les bases perquè a la dècada dels anys trenta es generalitzés la incorporació d'un segment significatiu de dones joves

223 BRANCIFORTE MAZZOLA, Laura. *El Socorro Rojo Internacional en España, 1923-1939*, p. 243-244.

a l'activisme polític i social d'esquerres. Sense dubte, el sorgiment i extensió dels feixismes a Europa fou l'impuls definitiu a aquest procés. L'excepcionalitat de l'esclat de la Guerra Civil propicià que moltes joves espanyoles es comprometessin en el combat contra el feixisme, amb una participació que combinà la significació tant assistencial com política.

La participació de les dones espanyoles d'esquerres en la lluita política no es vehiculà fonamentalment a través de partits polítics, sinó d'organitzacions antifeixistes de caràcter solidari que tenien representació a Espanya, com el Socorro Rojo Internacional (1923) i la secció espanyola del Comité Mundial de Mujeres contra la Guerra y el Fascismo (1934).

A Espanya ja existia una tradició d'associacionisme femení fonamentada en entitats com l'Asociación Nacional de Mujeres Españolas (1918) o la secció espanyola de la Liga Internacional de Mujeres por la Paz y la Libertad (1930). La secció espanyola del Comité Mundial de Mujeres contra la Guerra y el Fascismo fou il·legalitzada després dels fets d'octubre de 1934. En el procés de reconstrucció del moviment obrer espanyol gestat al llarg de l'any 1935 fou fonamental l'entitat Comité Pro Infancia Obrera, que fou tolerat per les autoritats degut a la seva denominació que remetia a objectius benèfics. Vinculat estretament al Socors Roig, aquest comitè es dedicà al suport moral i econòmic i a l'evacuació dels fills de les víctimes de la repressió dels miners asturians. Aquest fenomen de mobilització de dones joves per al desenvolupament de funcions tradicionals de cura d'infants i de famílies, associat a un contingut de compromís polític explícit, es repetiria durant la Guerra Civil espanyola i amb la Segona Guerra Mundial.

A mesura que la situació política a Espanya es normalitzà, l'antic Comité de Mujeres contra la Guerra y el Fascismo recuperà la seva activitat i es passà a denominar Asociación de Mujeres Antifascistas (AMA). Després del triomf del Front Popular, l'AMA experimentà una etapa d'expansió organitzativa que es consolidà amb l'esclat de la Guerra Civil. Tot i la seva expansió en temps bèl·lics, Mujeres Antifascistas no aconseguí atreure les anarquistes, que desenvoluparen simultàniament Mujeres Libres. Per altra banda, les joves també van tenir una participació clau en l'activisme humanitari del Socors Roig Internacional i de Solidaritat Internacional Antifeixista, aquesta última vinculada al moviment llibertari. També es creà una entitat dedicada de manera específica a articular políticament les joves antifeixistes espanyoles, la Unión de Muchachas (1937), seguint la iniciativa de les Joventuts Socialistes Unificades. L'equivalent català de la Unión de Muchachas fou l'Aliança Nacional de la Dona Jove (1937), que aconseguí incorporar un ampli conjunt d'organitza-

cions juvenils que no es limitaven a les JSU, com Esquerra Republicana i Estat Català, entre d'altres.²²⁴

Pel que fa a l'adscripció ideològica o política de les voluntàries espanyoles de les Brigades Internacionals, cal parlar d'heterogeneïtat. Gusti Jurki, l'encarregada de la propaganda del servei de sanitat internacional, en la seva obra *¡Nosotras estamos con vosotros! Mujeres antifascistas de distintos países hablan de su trabajo en España*, fa referència a les conviccions polítiques de les voluntàries:

Si se'ls pregunta sobre les seves conviccions, la major part d'elles donen aquesta resposta: «jo lluito per la pau, per la felicitat i el progrés de la humanitat». Si els preguntem ¿a quina tendència política pertanyes?, elles responen: «però si ho acabo de dir, jo sóc antifeixista!». Ja que el món s'ha dividit en dos camps, el de la guerra i el de la pau, fer una simple professió d'humanitat, sentiment tan natural a tota dona, a tota mare, equival a una professió de fe política. La majoria d'aquestes dones no pertanyen a cap partit polític. L'odi al feixisme i a la guerra, l'amor a la humanitat i a la vida, que podria ser tan bella si no fos pel furor bestial del feixisme, ens ha unit com a germanes, a nosaltres, dones de totes les nacions, de totes les ideologies polítiques i de totes les classes socials.²²⁵

Tot i el sentit propagandístic del text de Jurki, és cert que durant la Guerra Civil, tot i que hi havia tendències polítiques diferenciades, totes les voluntàries, tant estrangeres com espanyoles, tant apolítiques com militants d'algun partit, sindicat o qualsevol altra organització, lluitaven per una causa comuna: eren dones d'esquerra, defensaven unes idees progressistes i lluitaven per la llibertat i la democràcia, duent a terme una important tasca humanitària i solidària.

L'antifeixisme es va difondre entre sectors polítics i socials molt variats i es construí a partir d'aportacions plurals. Una altra de les claus essencials de l'extensió de la cultura antifeixista fou la seva connexió amb el pacifisme. El compromís antifeixista, com a lluita politicosocial defensiva davant les accions repressives de governs considerats feixistes o burgesos, entroncava un concepte històricament associat al gènere femení com era el de la solidaritat amb les víctimes. D'aquest mode, la tradicional atribució del desig d'auxili com a virtut pròpia de les dones, entesa en un àmbit privat, ara es podia estendre a una dimensió pública. Si l'antifeixisme promovia que els homes s'incorporessin a la lluita contra el feixisme mitjançant el seu alistament a les estructures para-

224 GINARD i FÉRON, David. «Mujeres, juventud y activismo antifascista en la Europa mediterránea (1933-1945)». *Ayer*, 100, 2015, p. 97-121.

225 JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros!*, p. 5.

militars, en el cas de les dones s'aspirava que es mobilitzessin en defensa de la pau i del futur dels seus fills.²²⁶

Concretament, amb relació a les voluntàries espanyoles de les Brigades Internacionals, les llistes del personal femení ens revelen l'adscripció ideològica d'algunes d'elles. Es pot referir el cas de la infermera Gregoria Zamorano, afiliada a Izquierda Republicana, i de la infermera Pepita Sicilia, de qui el doctor Massons diu que estava «molt polititzada» i que pertanyia a les Joventuts Socialistes Unificades,²²⁷ igual que les companyes de professió Cira Lumbreras i Milagros de la Casa.²²⁸ Com a socialistes també hi ha el cas de la infermera auxiliar Maruja Loda,²²⁹ encara que en aquestes llistes són més nombroses les dones afiliades al sindicat socialista UGT, com la cuinera Carmen Urdiales, la netejadora Josefa Castella²³⁰ i les infermeres auxiliars Paquita Madueño i Carmen Godoy, entre moltes d'altres.²³¹ També hi hagué alguna voluntària espanyola, com la infermera Susana Velasco, que estava afiliada tant a un partit com a un sindicat, en el seu cas a les Joventuts Socialistes Unificades i a l'UGT.²³²

Altres voluntàries espanyoles tenien simpatia per l'anarquisme, com l'auxiliar sanitària Dolores Royo Doñate, afiliada a la CNT des de 1931,²³³ igual que la camperola Encarnación García, la infermera auxiliar Claudia Sánchez i la infermera Dolores Serrano.²³⁴

Altres dones eren comunistes i en aquest punt és important destacar que les dones que van tenir càrrecs destacats en l'organització de les Brigades Internacionals pertanyien al Partit Comunista. Aquestes van ser les experiències de Constança de la Mora, Irene Falcón, Matilde Landa, Lise London i Carmen Cartón.

A més, una de les claus de l'antifeixisme femení impulsat pel moviment comunista era l'establiment de ponts de relació entre sectors intel·lectuals i proletaris procedents d'àmbits variats de l'esquerra. L'antifeixisme propicià que un nucli rellevant de dones de perfil burgès i intel·lectual, com Constança de la Mora, Irene Falcón o Matilde Landa, acabessin formant part del Partit Comunista. Algunes d'elles es van convertir en simpatitzants amb el comunisme com a pas previ a la seva incorporació al partit. Aquest fou el cas, per

226 GINARD I FÉRON, David. «Mujeres, juventud y activismo antifascista», p. 104.

227 MASSONS ESPLUGUES, Josep Maria. «Un año al servicio de las Brigadas Internacionales», p. 31.

228 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 708/4.

229 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 709/23.

230 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 709/24.

231 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 708/4.

232 KOCHNOWSKI, Anita; SCHIBOROWSKI, Ingrid. *Frauen und der spanische Krieg 1936-1939*. Berlin: Verlag Am Park, 2017, p. 434-438.

233 GUERRA, Francisco. *La Medicina en el exilio republicano*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 2003.

234 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 708/4.

exemple, de Matilde Landa, que primer s'afilià al Socors Roig Internacional l'any 1934 i pocs mesos abans d'iniciar-se la guerra ingressà al PCE, gràcies als seus contactes amb l'activista italià Vittorio Vidali i a la seva companya, Tina Modotti.²³⁵

Aquest fenomen també afectà de manera singular dones joves sense militància política prèvia però procedents de tradicions familiars republicanes o socialistes, que iniciaren la seva connexió amb el comunisme a partir de la seva col·laboració amb el moviment antifeixista.²³⁶

No obstant això, també hi va haver un bon nombre de voluntàries espanyoles comunistes que van passar més desapercebudes, com la jove mecanògrafa Adèle Arranz, de dinou anys.²³⁷ També Concha, una de les responsables de la llar infantil de la XI Brigada Internacional, encarregada de la cuina i el menjador, va escriure sobre la seva vida i la seva ideologia política:

A l'inici de la guerra vivia amb els meus dos fills temporalment en un poble a prop de Madrid. El meu marit havia anat a la serra de Madrid com a voluntari; era membre del PCE. La guerra em va convèncer que les dones no en podíem quedar fora i per això també em vaig fer membre del partit. En principi em van encarregar ser la responsable de la roba a la zona nord i, més tard, d'una cuina on preparàvem menjar per a uns 150 a 200 milicians. A la cuina hi vaig treballar fins al maig de 1937. Després em vaig responsabilitzar del control de la venda de fruita al carrer. Quan es va crear la Llar Infantil m'hi va enviar el Partit com a representant.²³⁸

Al mateix temps és molt especial el testimoni de la infermera francesa d'origen espanyol, Rosa Cremón Parra, també comunista. Rosa tenia un origen social humil. Havia nascut a Espanya, en un poble de la província de Madrid: Villaverde. Al cap de tres anys, la seva família, pels problemes econòmics que patien, decidí emigrar a França, on el seu pare treballarà de miner a la zona de Lorena, i la seva família s'instal·là en una colònia de treballadors. Rosa Cremón estava afiliada a les Joventuts del Partit Comunista francès. El que la va portar a afiliar-se va ser la tradició familiar cap al comunisme, atès que el seu pare ja n'era membre des que ella era ben petita. Rosa recorda que el seu pare la portava a les manifestacions i sovint feien pamflets i propaganda per al partit. El Partit Comunista de França també tenia un pes important al sindicat CGT, la Confederació General del Treball de França. El pare de Rosa lluitava pels

235 BRANCIFORTE MAZZOLA, Laura. *El Socorro Rojo Internacional en España, 1923-1939*, p. 21, 53-61.

236 GINARD i FÉRON, David. «Mujeres, juventud y activismo antifascista», p. 104-105.

237 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 449/16.

238 ESTEVE TORRES, María Isabel. *Los hogares infantiles y las Brigadas Internacionales*, p. 32.

drets dels treballadors miners i acollia aquells a qui els patrons acomiadaven pel fet de formar part del CGT.²³⁹ Així, veiem com l'activisme polític del seu pare la va marcar profundament pel que fa a la seva adscripció política, que fou la que la va portar de voluntària a Espanya, la pàtria d'on provenia. El 1936, en esclatar la Guerra Civil, va deixar la família i va partir cap a Espanya amb un grup de voluntaris de la CGT i el PCF. Van arribar a Espanya amb una ambulància i diversos camions i va treballar com a infermera en hospitals de les Brigades Internacionals.²⁴⁰

Algunes de les voluntàries espanyoles que apareixen afiliades al Partit Comunista espanyol en les llistes de personal femení són la infermera i dentista auxiliar Dolores Asturiano, la netejadora Carmen Soriano,²⁴¹ la mecanògrafa Josefina Saura o les infermeres Rosa Martí i Paquita Carreño,²⁴² entre moltes d'altres.

Aquests exemples ens mostren que l'afiliació de les voluntàries fou molt variada i trobem representació dels principals partits i sindicats de l'esquerra espanyola del període bèl·lic. Però cal no oblidar que moltes de les voluntàries espanyoles no estaven afiliades a cap partit ni sindicat, com per exemple la modista i infermera auxiliar Josefina Bernal, la dentista auxiliar Francisca Gil o la infermera Soledad Montano.²⁴³ I és que la situació d'emergència derivada de la Guerra Civil implicà un reforçament de les xarxes militants, però també del sorgiment de contribucions individuals a la lluita antifeixista per part de noies no enquadrades en cap organització, però afins a l'ideari de la Segona República.²⁴⁴

La desfeta republicana i la repressió franquista a algunes de les voluntàries espanyoles de les Brigades Internacionals

Amb la victòria franquista a la Guerra Civil espanyola, l'1 d'abril de 1939, es va instaurar la dictadura del general Francisco Franco, un règim que tant des del transcurs del conflicte com en la immediata postguerra tenia com a objectiu acabar amb els enemics de la nova Espanya que volia construir Franco, amb la repressió de tots aquells que havien lluitat al costat de la República, els rojos i les roges.²⁴⁵

239 AHCB. Fons Orals. Col·lecció Dones del 36. Entrevista a Rosa Cremón Parra, per Mercedes Vilanova, Barcelona, 13-X-1997, p. 2-4.

240 ASSOCIACIÓ DONES DEL 36. *Un silenci convertit en paraula*, p. 32-33.

241 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 709/23, 24.

242 RGASPI, Fons 545, inventari 3, fitxer 708/4.

243 Ídem.

244 GINARD i FÉRON, David. «Mujeres, juventud y activismo antifascista», p. 104-105.

245 Ángeles Egido i Jorge J. Montes fan una anàlisi completa de la repressió que van patir les dones republicanes a *Mujer, franquismo y represión. Una deuda histórica* (2018).

El destí de les vençudes prenia diversos camins: algunes van poder escapar del terror repressiu de la dictadura per mitjà d'un exili forçat; en canvi, les dones que es van quedar a Espanya van haver de patir un exili interior, atès que se'ls va imposar un ordre social i polític en què no se sentien representades, de manera que no podien expressar lliurement, com a ciutadanes, les seves conviccions morals, ideològiques o polítiques. Les organitzacions, els partits i sindicats d'esquerres en els quals creien i militaven van ser dissolts. Totes i tots els qui havien donat suport a la República van haver de restar en silenci per poder escapar de la persecució i protegir les seves famílies de la repressió, encara que moltes dones, igual que els homes, van patir detencions, interrogatoris, tortures, empresonaments i fins i tot execucions.

Pel que fa a la persecució franquista a les voluntàries espanyoles de les Brigades Internacionals, tot i que moltes van patir la cruesa de la repressió, l'oblit historiogràfic de la memòria de les voluntàries espanyoles fa que només coneguem en detall les vivències d'algunes de les dones més destacades a la cúpula organitzativa de les Brigades Internacionals o del Partit Comunista, com ja hem referit, Constança de la Mora, Irene Falcón, Matilde Landa i Lise London. Un cas particular és el de Rosa Cremón, que treballà com a infermera com una voluntària més, i passà desapercebuda, però amb el pas dels anys i la fi de la dictadura franquista va fer una gran tasca per a la restauració de la memòria.²⁴⁶ Totes elles foren unes dones amb una forta adscripció política des d'abans de la guerra, a la qual es van mantenir fidels després de la desfeta republicana. A continuació detallarem el compromís ideològic i el destí que van tenir algunes de les dones que s'han presentat al llarg de la investigació després del seu treball per a les Brigades Internacionals durant la Guerra Civil.

Lise London: de la Resistència francesa al camp de concentració de Ravensbrück

La francesa Élisabet Ricol, Lise London, era filla d'emigrants espanyols que havien abandonat la seva terra, Aragó, a la recerca d'un futur millor. Elisa fou una comunista molt activa: als quinze anys ja militava a les Joventuts Comunistes i al llarg de la seva vida va exercir càrrecs de responsabilitat al partit. Va començar essent la secretària del destacat comunista Waldeck Rochet. A finals d'abril de 1934, amb només divuit anys, el Partit Comunista Francès la va enviar a Moscou per treballar com a mecanògrafa i traductora per a la Komintern. Allà conegué el seu futur marit, el cèlebre comunista Gérard London.

246 Rosa Cremón fou una de les fundadores de l'associació Dones del 36.

Il·lustració 19. Élisabet Ricol presa a França per col·laborar amb la resistència. Col·lecció personal de Lise London. Fotografia cedida per Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.

Més tard, pel que fa al seu treball a les Brigades Internacionals, a França va ser una de les col·laborades en l'organització de les BI amb Thorez i Dimitrov.²⁴⁷ Compromesa amb el comunisme, i com ja s'ha referit, Lise va acceptar la proposta d'André Marty per treballar a Espanya, a la Base Orgànica de les Brigades Internacionals. Més tard entrà a l'OMS, l'aparell clandestí de la Internacional Comunista, i treballà per a aquesta entitat a València. Finalment, a Espanya col·laborà, des del maig de 1937, en el servei de seguretat de la Generalitat, i de retorn a Albacete entrà al Servei d'Investigació Militar de les Brigades Internacionals.

En vista de la imminent desfeta republicana, i embarassada de cinc mesos, Lise va demanar la repatriació a França, on continuà treballant contra el feixisme durant la Segona Guerra Mundial, lluitant en la Resistència francesa contra l'ocupació nazi, fins a la seva detenció, l'agost de 1942, mentre tenia la paraula en un míting contra l'ocupació nazi, acció per la qual va ser condemnada a treballs forçats i va ser deportada pels alemanys al camp de concentració de Ravensbrück. Ja alliberada de l'infern nazi, Lise va patir el dolor de la purga estalinista contra del seu marit, Artur London, viceministre del Govern txec, que durant la Guerra Freda va ser difamat i acusat d'espionatge i traïció al comunisme. Lise, com a comunista amb unes idees molt fermes, reconeix en les seves memòries, *Roja Primavera. La Madeja del tiempo*, que va arribar a dubtar políticament del seu espòs, però no obstant això, el va esperar a la sortida de la presó per comprendre'n la innocència i impulsar-ne la rehabilitació pública.

247 LONDON, LISE. *Roja primavera*, p. 334.

Il·lustració 20. Artur i Lise a Moscou. Col·lecció personal de Lise London.
Fotografia cedida per Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.

Rosa Cremón: del camp de concentració de Los Almendros a la presó de Ventas de Madrid

La infermera comunista Rosa Cremón fou una de les tantes dones que van ser reprimides pel règim. Rosa, quan es van retirar els voluntaris estrangers cap als països d'origen, va decidir quedar-se a Espanya amb l'exèrcit d'evacuació per ajudar els malalts, atès que «no volia abandonar els pacients» i també perquè la seva parella era un espanyol i estava embarassada. A Alacant els soldats alemanys i italians van envoltar els republicans que tenien l'esperança de poder escapar en vaixell i els van recloure al camp de concentració de Los Almendros, a prop d'Alacant. Més tard la van traslladar a Madrid en un tren de mercaderies, i s'instal·là a casa de la seva sogra. La van denunciar i va ser detinguda aquell mateix any, el 1941, condemnada a presó sota l'acusació d'haver prestat servei com a infermera al costat dels rojos. Inicialment la van condemnar a pena de mort, que li van commutar per dotze anys, dels quals va estar reclosa quatre anys i mig, a la presó de dones de Ventas de Madrid. Al febrer de 1946 va aconseguir la llibertat. No tenia feina i de seguida la van buscar els comunistes: va passar a treballar per al partit com a enllaç, portant papers i paquets a altres comunistes, duent a terme en la clandestinitat una perillosa resistència política en temps de dictadura. Al cap de poc temps va tornar a entrar a la presó, condemnada dotze anys acusada de rebel·lió militar i d'ajudar guerrillers. Va treballar com a infermera a les presons de Ventas i de Segovia. Va sortir definitivament de la presó el 1956 i després se'n va anar a viure a Barcelona amb la

seva filla.²⁴⁸ El seu convenciment ideològic explica que als vuitanta-vuit anys encara estigués afiliada al Partit Comunista de Catalunya.²⁴⁹

Coneixem el relat de Rosa gràcies al seu compromís amb la memòria històrica, atès que el 1997, juntament amb altres companyes, un grup de dones d'esquerres supervivents de la Guerra Civil espanyola, van crear l'associació Dones del 36, que tenia com a objectiu explicar com van viure la Guerra Civil per transmetre a les generacions més joves els valors de la lluita antifranquista. En aquesta organització Rosa va ocupar el càrrec de secretària. Amb el seu testimoni oral, les Dones de 36 han explicat les vivències de les dones que, primer, van lluitar per obtenir drets durant la Segona República; després, van trobar-se al front i a la rereguarda durant la Guerra, i en la postguerra encara van ser empresonades o van haver d'exiliar-se. A finals de 2006 l'associació es va dissoldre perquè la majoria de les integrants ja havien superat els noranta anys, encara que el seu record quedarà viu per sempre.²⁵⁰

Constància de la Mora: de la missió propagandística i diplomàtica a Nova York a l'exili permanent

Constància de la Mora Maura provenia d'una família burgesa acomodada. Durant la infància va ser educada en l'opulència: primer en una escola jesuïta de Madrid i més tard va estudiar a Cambridge. Constància es va rebel·lar tant contra la política com contra la vida conservadora de la seva família. I és que Constància fou una de les primeres dones que es va divorciar a Espanya i es va casar en segones núpcies amb Ignacio Hidalgo de Cisneros, un aristòcrata de família carlista que, com ella, va renegar de la seva posició social. Després de la lluna de mel, en tornar a Madrid, la parella va tenir un primer contacte amb les idees comunistes a través del cine, amb les pel·lícules soviètiques. Hidalgo era socialista però a poc a poc la parella rebé les influències comunistes i es van afiliar al PCE. Quan va esclatar la Guerra Civil tots dos van treballar activament per la República: Hidalgo va ser el cap de les Forces Aèries republicanes i Constància va ser la responsable de la censura de l'aparell de premsa i propaganda de la República.

En l'etapa final de la guerra fratricida, al febrer de 1939, Constància va ser escollida per anar a Nova York en una missió diplomàtica per representar el govern de Negrín. Allà establí contactes amb els esquerristes i liberals a través

248 AHCB. Fonts Orals. Col·lecció Dones del 36. Entrevista a Rosa Cremón Parra, per Mercedes Vilanova, Barcelona, 13-X-1997, p. 29-39.

249 ASSOCIACIÓ DONES DEL 36. *Un silenci convertit en paraula*, p. 32-33.

250 BASSA, ARACEL·LI. «Reportatge: Dones del 36, la història del silenci convertit en paraula», *Activitat parlamentària*, 13, 2006, p. 92-94.

de periodistes i figures del món de la cultura que havia conegut a Espanya. En un primer moment fou aclamada i molt ben acollida pels sectors progressistes nord-americans. Establí amistat amb Eleanor Roosevelt, Ernest Hemingway, Jay Allen, Paul Elliot y Martha Gellhorn.

Treballà amb Irene Falcón i Tina Modotti, amb qui organitzaven reunions, mítings i trobades amb intel·lectuals i artistes. Constancia coordinava la recollida de diners per als refugiats i els republicans empresonats a Espanya a través del Fondo de Ayuda de la Resistencia Antifascista Española. També treballava per a l'Oficina Médica y Comité Norte Americano de Ayuda a la Democracia Española. També va fer una enèrgica denúncia de les penoses condicions en què vivien els republicans espanyols en els camps de refugiats francesos i va fer una campanya per defensar que aquestes persones s'havien de traslladar el més ràpid possible cap a Amèrica del Sud, atès que si tornaven a Espanya serien víctimes de la repressió del règim franquista. A més, la publicació de la seva controvertida «autobiografia», *Doble esplendor*, també contribuï amb força a explicar a l'opinió pública nord-americana els avenços que havia portat la Segona República i el que havia passat a Espanya durant la Guerra Civil, des d'una marcada adscripció al bàndol republicà.

Amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial el tema espanyol quedà en segon pla. Tot i així, Constancia va ser invitada a la Casa Blanca de Washington, on s'entrevistà amb la primera dama, Eleanor Roosevelt, amb qui es cartejà durant bastant temps i li explicava de manera recurrent la crítica situació dels refugiats a França. En aquell context, l'oficina del SERE, el Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles, un organisme que a França s'encarregava d'organitzar l'ajuda d'aquests refugiats, va ser clausurada pel Govern francès, sota la sospita que aquestes organitzacions tenien lligams amb el comunisme i podrien suposar un problema per a França. A Constancia l'indignà aquesta decisió i reivindicà al govern de Roosevelt que enviés una protesta formal a França. Això provocà entre els sectors progressistes nord-americans que Constancia perdés el suport de la majoria d'aliats i amics, atès que començà una campanya de desprestigi contra ella, acusada de ser comunista. Constancia passà una temporada a Mèxic i, per la manca de suport, era reticent a tornar als EUA per continuar la seva tasca. Això encara perjudicà més la seva credibilitat. Durant aquest temps s'havien tensat les seves relacions amb la primera dama, Eleanor Roosevelt. Finalment el 1940 va decidir tornar a Nova York i mentre planificava el viatge, es trobà la sorpresa que li van denegar el visat. Constancia fou relacionada amb el comunisme i va ser inclosa en una llista negra als Estats

Units. Per això, decidí establir-se definitivament a Mèxic, on morí en un accident de trànsit a Guatemala.²⁵¹

Irene Falcón: una vida d'exili al costat de Dolores Ibárruri

Irene Falcón, provinent d'una família progressista i liberal, el 1932 es va afiliar al Partit Comunista d'Espanya juntament amb qui fou el seu marit, César. Irene treballà a Moscou per al partit, en la secció de premsa de la Komintern i fou l'assistenta, entre 1934 i 1989, de Dolores Ibárruri, líder del Partit Comunista Espanyol. Va ser l'ombra de la Pasionaria gairebé al llarg de tota la seva carrera política i de tota la seva vida. Ibárruri sabia que podia confiar en poques persones, però Irene, sense dubte, n'era una, era la seva fidel amiga i companya. Sempre estaven juntes, fent política i vivint experiències entrelaçades. La seva activitat fou molt intensa durant la Guerra Civil. Una vegada acabà el conflicte, Irene tenia la missió d'anar en avió a Orà per trobar-se amb Dolores Ibárruri i fer gestions amb els algerians per aconseguir vaixells i avions. Totes dues van partir cap a Marsella amb vaixell.

Van estar a França uns quants mesos, durant els quals Irene es va encarregar d'organitzar l'ajuda als refugiats espanyols que estaven en camps francesos, al mateix temps que treballaven per connectar camarades comunistes dispersos per tot el món. De París, Irene va viatjar a Nova York, atès que totes les rutes cap a l'URSS, on estava el seu fill, estaven tallades. A Nova York es va trobar amb Constància de la Mora, on va continuar treballant per la causa republicana. Més tard es va poder instal·lar a l'URSS, on va fer una tasca d'ajut a la infància espanyola refugiada. El seu company era el comunista Geminder, que fou víctima d'una purga estalinista. Aleshores, a la tardor de 1952, van començar els problemes per a Irene. Fins aleshores estava integrada en el treball polític comunista de l'URSS però la van separar d'aquesta tasca perquè tenia una relació amb Geminder. A la seva germana Kety també la va esquitxar aquest assumpte, i Irene i Kety van partir al Japó, on van fundar una emissora de ràdio. Irene el 1977 tornarà a Espanya amb la Pasionaria, on serà la presidenta de la fundació Dolores Ibárruri.²⁵²

251 FOX MAURA, Soledad. *Connie*, p. 161-229.

252 FALCÓN, Irene. *Asalto a los cielos*, p. 166-279.

Matilde Landa: de les presons franquistes al suïcidi

Matilde Landa provenia d'una família acomodada, culta, laica i de tradició progressista. A mitjan dècada del 1930 es va afiliar al Partit Comunista i el 1934 a Socors Roig Internacional, una institució molt vinculada a la Komintern, a partir de la qual va col·laborar clandestinament en l'ajut a les víctimes de la revolució d'Astúries d'octubre de 1934.

Compromesa amb la causa republicana, l'esclat de la Guerra Civil va portar Matilde, en un primer moment, a cooperar amb el Cinquè Regiment, i més tard a coordinar Socors Roig, des d'on va organitzar el servei sanitari de les Brigades Internacionals, i també a ocupar-se d'altres tasques, com a responsable en l'evacuació de criatures i de la inspecció de colònies infantils i menjadors.

Tot i la derrota republicana, Matilde va continuar fidel als ideals comunistes i per decisió del partit es va quedar al país. Al març de 1939 va ser designada responsable en la clandestinitat dels comitès provincials del PCE de la zona centre i sud del país, concretament de les províncies de Madrid, Conca, Guadalajara i Toledo, en un moment crític, quan l'entrada de les tropes franquistes a la capital era imminent. Atesa la inexistència d'un organisme responsable del Partit Comunista a Espanya, ja que els dirigents més destacats, com Dolores Ibárruri, havien partit cap a l'exili, el càrrec atribuït a Matilde la convertí, a la pràctica, en el principal referent de la primera organització clandestina del PCE al país. La labor encarregada a Matilde no va ser gens senzilla, atès que la manca de programa, d'una estructura organitzativa i d'uns objectius polítics ben definits impedié que els integrants del partit que havien s'havien quedat a Espanya poguessin articular un moviment sòlid de resistència al règim franquista. Així, la seva missió es va reduir a intentar establir una xarxa bàsica d'ajuda que permetés als militants comunistes fer front a la nova situació de dictadura i il·legalitat dels partits d'esquerres, coordinant els comunistes i atenent els presos.²⁵³

Matilde, tot i els mèrits com a activa militant de Socors Roig i la intel·ligència i capacitat de treball, tenia poca experiència política, mai havia ocupat un càrrec destacat al partit i li era molt difícil portar la situació en la clandestinitat. El xofer del partit, Joaquín Rodríguez, va ser capturat pels franquistes i, en vista de les brutals pallisses a les quals va ser sotmès, va facilitar la localització de Matilde Landa, detinguda el 4 d'abril de 1939 juntament amb la seva secretària, María Guerra Micó, que morí abans d'entrar a presó, com a conseqüència de les pallisses de la policia franquista. Matilde va ser detinguda

253 GINARD FÉRON, David. *Matilde Landa*, p. 79-81.

i jutjada; diverses vegades se li va oferir la llibertat a canvi que renunciés públicament a les seves idees, una proposició que va rebutjar enèrgicament. Entre setembre de 1939 i agost de 1940 Landa va estar reclosa a la presó de dones de Ventas de Madrid.

Igual que en gran part de les presons de postguerra, les preses de Ventas van protagonitzar un procés d'autoorganització que va permetre teixir una xarxa de solidaritat clandestina. Des de la presó es va posar en marxa l'estructuració dels partits polítics, la impartició de classes a les analfabetes i a les preses més joves, i l'organització d'activitats culturals diverses, tals com la formació de comunes per repartir aliments i altres articles bàsics que algunes preses rebien a partir de paquets enviats per les seves famílies, que compartien amb les que no tenien ningú que les pogués ajudar a l'exterior, la transmissió d'informació i, sobretot, la defensa de les condemnades a mort. Aquestes constituïren les principals manifestacions de resistència de les dones empresonades a principis de la dècada dels quaranta.

Matilde Landa va participar de manera activa en la majoria d'aquestes iniciatives. Una de les dificultats a les quals va haver de fer front a la presó de Ventas fou la manca d'acceptació per part d'alguns comunistes de la presó perquè es tractava d'una dirigent destacada del partit, atès que el seu ascens de posició al PCE havia tingut lloc a finals de la Guerra Civil i no havia tingut presentació pública al comunisme. No obstant això, Matilde va tenir un paper molt destacat en la defensa de les recluses condemnades a mort. La galeria de penades de la presó de Ventas era un espai on es concentraven les preses condemnades a l'última pena, per reduir així el risc d'aldarulls entre les preses. Des de desembre de 1939 la mateixa Matilde va ser ingressada en una cel·la d'aquesta galeria esperant que qualsevol nit la traguessin per ser afusellada. A les condemnades, abans d'acabar amb la vida, se'ls feia un últim judici sense garanties jurídiques de cap tipus. A aquestes dones únicament els quedava l'opció d'intentar apel·lar la sentència, però per les traves que posava la burocràcia franquista, la manca d'assessorament jurídic i de recursos materials i suport exterior, a més de l'analfabetisme de gran part de les condemnades, moltes ni es plantejaven presentar una sol·licitud de commutació de pena. Això és el que va passar amb les Tretze Roses en aquella mateixa presó. Davant d'aquesta situació, Matilde va tenir la iniciativa d'organitzar a la galeria de penades una oficina per tramitar els recursos per a les condemnes a mort, que després d'una inicial negativa de la directora de la presó finalment es va instal·lar a la mateixa cel·la que ocupava Matilde, que per a la seva tasca només comptava amb una màquina d'escriure. Així, moltes preses van recórrer a la seva ajuda desinteres-

sada i algunes van poder escapar de la mort gràcies a les seves gestions, com Rosario Sánchez Mora, la mítica miliciana coneguda com la «Dinamitera».²⁵⁴

D'altra banda, gràcies a les gestions d'Aida, la germana de Matilde, van aconseguir que se li commutés la pena de mort per la pena de presó màxima, que era de trenta anys, encara que Matilde havia d'abandonar la Península, per la qual cosa va ser traslladada de la presó de Ventas de Madrid a la de Can Salas de Mallorca. Matilde, que ja s'havia convertit en un personatge mític, va rebre un acomiadament apoteòsic per part de les seves companyes de la presó de Ventas abans de la seva partida.²⁵⁵

Il·lustració 21. Un grup de recluses a la presó de Can Salas de Mallorca. A la fila superior, la quarta dona començant per la dreta és Matilde Landa. Fotografia cedida per David Ginard i Féron.

En una època de màxima efervescència del nacionalcatolicisme, el personal religiós penitenciari volia aconseguir la conversió a la fe catòlica de les roges allunyades de les seves famílies. A part de les condicions d'amuntegament i infraalimentació en què vivien les recluses la presó de Mallorca, les antigues internes denunciaven que les religioses que dirigien la presó van posar un especial obstinació a imposar a les preses les seves creences, forçant-les a assistir a missa, a confessar-se, batejar-se i fer la comunió, tant a les dones recluses com als fills. Si ho complien, les recluses eren recompensades amb més aliments i amb una mica de temps per poder veure les seves criatures. Les que no seguien les seves directrius eren reprimides amb càstigs. A més, les instructors religioses també impartien classes de catequesi a les recluses, els feien fer exercicis espirituals i instal·laven imatges religioses a la presó.²⁵⁶

254 *Ibidem*, p. 98-111.

255 *Ibidem*, p. 115-123.

256 *Ibidem*, p. 169-176

Les religioses es van interessar de manera especial per intentar la conversió al catolicisme de Matilde Landa, atès que la hipotètica cristianització de la comunista suposaria acabar amb la líder de la resistència de les preses polítiques de Palma, al mateix temps que suposaria un èxit propagandístic excepcional per al règim. Es va iniciar així un pressió brutal contra Matilde, que durant aquells mesos fou convocada constantment a entrevistes amb les autoritats religioses, en els quals Matilde remarcava la fortalesa de les seves idees agnòstiques. La dirigent d'Acció Catòlica, Bàrbara Pons, va tenir un paper molt destacat en l'adoctrinament catòlic de Landa, ja que combinava els arguments i les promeses amb les amenaces i les sancions. Matilde va ser sotmesa a càstigs constantment: li prohibien temporalment la comunicació postal amb la seva família, la recloïen en cel·les d'aïllament, separant-la de les seves companyes, la castigaven al «rastrillo», un passadís en el qual la feien passar a peu dret moltes hores, entre moltes d'altres vexacions. Atesa l'actitud de Matilde, les religioses de la presó li van donar un ultimàtum: o es batejava o s'acabarien els petits privilegis de les seves companyes mares, que es materialitzaven amb una mica de llet que es donava als fills de les preses. Matilde va viure els últims dies turmentada per la cruel disjuntiva a la qual l'havien sotmès. Les seves companyes li deien que no es deixés batejar. El dia abans de la seva mort, Matilde va ser sotmesa a una especial pressió psicològica que li va provocar un important impacte emocional. Les autoritats religioses i polítiques franquistes estaven convençudes de la imminent conversió a la fe catòlica de Matilde Landa, que el 26 de setembre de 1942 es va suïcidar tirant-se des de la galeria superior de la presó.²⁵⁷

Tot i el suïcidi, Matilde Landa va ser batejada *in articulo mortis* i enterada al cementiri de Palma, un fet que va provocar la profunda indignació de la seva germana Aida, expressada en una carta a l'escriptor i poeta mallorquí Miquel Ferrà:

La inesperada i horrible desgràcia de la meva germana em té desfeta i destrossada l'ànima. I per si era poc el dolor d'haver-la perdut, també he sabut la crueltat amb què la van tractar en els últims moments. Aprofitant aquells tres quarts d'hora de la seva agonia, van fer el que no havien aconseguit que fes mentre va viure. La van batejar i li van administrar el sagraments catòlics que ella havia rebutjat tot i el setge durant la seva estança en les presons. Matilde era incapaç d'una farsa i amb la seva delicadesa exquisida els va fer veure sempre als encarregats de catequitzar-la la fermesa de les seves idees. Solament per aquesta fermesa en les seves idees mereixia el màxim respecte.²⁵⁸

257 *Ibidem*, p. 177-190.

258 *Ibidem*, p. 196.

10. Socialització de la recerca històrica

El projecte SIDBRINT

SIDBRINT (Sistema d'Informació Digital sobre les Brigades Internacionals) és un portal web de la Universitat de Barcelona, gestionat pel CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, que tracta de la recuperació de la memòria històrica de les Brigades Internacionals.²⁵⁹ Teresa Abelló Güell i Lourdes Prades Artigas són les responsables d'aquest projecte, que té per objectiu donar visibilitat als voluntaris internacionals que van arribar per defensar la República durant la Guerra Civil Espanyola. SIDBRINT és un espai comú en línia per intercanviar dades i crear una xarxa d'informació al voltant dels brigadistes. Al portal s'hi han integrat tres bases de dades relacionades: «Brigadistes», «Fonts documentals» i «Enquadrament militar».

Pel que fa a «brigadistes», aquest apartat s'organitza a partir de fitxes individuals. Cadascuna recull les dades d'una persona relacionada amb les Brigades Internacionals. Aquí el concepte «brigadista» pren un significat molt ampli i no només es pretén documentar la identitat dels aproximadament 36.000 soldats estrangers enquadrats oficialment a l'organització, sinó que aquesta base de dades també inclou totes aquelles persones, espanyoles o estrangeres, que van col·laborar d'alguna manera en el treball de les Brigades Internacionals, adscrites o no en l'estructura, com els periodistes, oficinistes, netejadores, personal sanitari, etc. En aquest punt és important remarcar que l'equip de SIDBRINT va decidir excloure de la base de dades de brigadistes els polítics, diplomàtics i personatges influents que arribaven a Espanya per visitar les Brigades Internacionals o reunir-s'hi, que en realitat no van fer cap aportació significativa a l'organització.

En cada fitxa, depenent de la informació que es té de cada voluntari o brigadista, es poden completar camps que responen a les dades personals, com el nom complet, àlies, sexe, data de naixement i de defunció, procedència, professió, pertinença a organitzacions, partits polítics o sindicats, i també concretament a informació respecte a la seva actuació durant la Guerra Civil amb les Brigades Internacionals, quin era el càrrec o les ocupacions a l'organització, en quines dates, esdeveniments o batalles s'emmarca la seva actuació, on treballaven, si van estar hospitalitzats s'indica en quin centre sanitari, etc. Aquí també es recull el que va arribar després, si aquestes persones van passar per la repressió i control polític, si van patir la duresa dels camps de concen-

²⁵⁹ Per conèixer en detall el projecte és cabdal l'obra *Sistema de Información Digital Sobre las Brigadas Internacionales. Brigadistas, fuentes documentales y bases de datos* (SIDBRINT), de Maria Lourdes Prades Artigas (2012). Tots els continguts del projecte estan disponibles al web <http://sidbrint.ub.edu/ca>.

tració, camps de refugiats o presons i en moviments de resistència després del conflicte fratricida espanyol.

En l'apartat d'«Enquadrament militar» es contextualitza i s'explica en detall l'estructura de tots els cossos que van formar part de les Brigades, i s'ofereix de manera clarificadora i molt visible com s'estructurava l'organització de les Brigades Internacionals, amb informació sobre les característiques de cada unitat, la seva formació, enquadrament, unitats i bandera.

Finalment, la base de dades «Fonts documentals» recull totes les fonts d'informació referents a les Brigades Internacionals que poden ser útils per als investigadors i per al públic general per trobar informació d'aquesta organització tant des del punt de vista general com concret de cada brigadista o voluntari. En aquest apartat es recullen les referències i els autors de fonts de diversos tipus, com articles, revistes i diaris de publicació periòdica, audiovisuals, capítols de llibres, material d'arxiu (cartes, carnets, documentació, etc.), llibres o opuscles, material gràfic (fotos, cartells, etc.), webs i xarxes socials. En aquest punt s'ha de destacar que el CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, des d'on es dirigeix el projecte SIDBRINT, custodia un important fons bibliogràfic relacionat amb les Brigades Internacionals.

SIDBRINT és un projecte viu que compta amb la col·laboració de moltes persones interessades en la recuperació de la memòria de les Brigades Internacionals. Aquest projecte està en constant actualització, atès que els investigadors aporten nova informació dia a dia. Actualment l'equip de SIDBRINT, esporàdicament, ofereix programes de formació per a qui vulgui convertir-se en col·laborador, per contribuir a fer més gran i enriquidor el projecte.

La iniciativa de SIDBRINT és una proposta interessant per socialitzar els avenços de la investigació acadèmica al voltant de les Brigades Internacionals, i posar a l'abast de tothom el coneixement de la memòria històrica i el llegat dels seus protagonistes. Arribats a aquest punt, és important destacar que el projecte està disponible de forma gratuïta a la xarxa i és de lliure accés per a tothom. És destacable el fet que està en línia, per fer més gran l'abast de la difusió del seu coneixement a un públic molt ampli, atès que les persones a qui poden interessar informacions referents a les Brigades Internacionals és ben probable que siguin de diferents països, per seguir el rastre dels seus compatriotes i del seu paper a l'Espanya de la Guerra Civil.

La meva contribució al projecte

L'estiu de 2018 SIDBRINT només recollia, a la seva base de dades de brigadistes, les fitxes de sis dones espanyoles, i el buit de coneixement respecte de l'actuació d'aquest col·lectiu fou justament el que va inspirar aquesta línia de recerca. Després d'haver seguit el curs de formació per col·laborar amb el projecte, vaig iniciar una investigació exhaustiva.

Al llarg de la realització d'aquest treball d'investigació, s'ha localitzat la identitat de 310 voluntàries espanyoles que van col·laborar amb les Brigades Internacionals, que es recullen en forma de llista a l'annex d'aquest treball. Atès l'èxit en la troballa de voluntàries que fins ara es desconeixien, la meva contribució a SIDBRINT ha estat crear, a partir d'aquesta informació, diferents fitxes personals en la seva base de dades de «Brigadistes». Aquest no és un treball definitiu, sinó que a mesura que es trobin noves fonts documentals es podran anar afegint més voluntàries i contrastar la informació, per poder corregir errors i/o completar la informació de les fitxes individuals ja creades.

A més, de la consulta de diverses fonts d'informació, he localitzat algunes fonts de recerca que no estaven comptabilitzades a la base de dades «Fonts documentals». En aquest cas, com a col·laboradora no podia introduir les noves fonts d'informació localitzades a la base de dades però aquesta tasca la va fer l'equip de SIDBRINT a partir de les referències que els vaig facilitar.

Amb tot, l'aportació al projecte SIDBRINT s'ha concretat a donar a conèixer l'experiència de guerra de moltes voluntàries espanyoles que van ajudar les Brigades Internacionals, oblidades durant molt temps en l'àmbit acadèmic.

EPÍLEG

11. Problemes metodològics i futures línies d'estudi

Al llarg del procés de recerca de les voluntàries espanyoles a les Brigades Internacionals s'ha hagut de fer front a diferents problemes. En general, a l'hora d'abordar la investigació, una dificultat bàsica ha estat que la informació està molt dispersa, tant pel que fa a les fonts primàries com a les secundàries, per la qual cosa s'han hagut de consultar moltes fonts de recerca, en les quals hi ha referències molt breus al nostre objecte d'estudi. Algunes vegades s'ha trobat informació contradictòria d'una mateixa persona, com és el cas d'Irene Falcón,²⁶⁰ que en la seva autobiografia afirma que no va estar al front lluitant amb les armes; en canvi, a les llistes de personal espanyol se la classifica com a «combatiente».²⁶¹ S'ha de procurar contrastar les fonts i ser acurats i crítics, ja que darrere de cada font hi pot haver una intencionalitat. Un exemple n'és la qüestionada «autobiografia» de Constança de la Mora, *Doble esplendor*, en la qual s'omet tota referència al seu passat comunista per no ser qüestionada als Estats Units.

Pel que fa a la informació d'arxiu, els problemes han estat múltiples. Aquí s'ha de referir que tant l'arxiu de Moscou RGASPI com el Centre Documental de Memòria Històrica de Salamanca custodien uns llistats on estan registrats els noms del personal que va treballar per a les Brigades Internacionals, normalment ordenats per nacionalitat. A l'hora de realitzar el buidatge i seleccionar informació d'aquestes llistes s'ha acotat l'objecte d'estudi en les coordenades de persones de sexe femení i de nacionalitat espanyola. Però aquests registres presenten una sèrie d'irregularitats que dificulten la selecció de la informació.

En primer lloc, per identificar les dones, s'ha pres com a referència el nom propi. En alguns casos a les llistes només hi surt un cognom sense cap nom davant, per la qual cosa ja no es pot saber si la persona en qüestió és home o dona. Atesos aquests casos, aquestes referències s'han exclòs de la recerca, perquè que no sabem si es tracta d'una dona i, a més, en les llistes la major part

260 FALCÓN, Irene. *Asalto a los cielos*, p. 147.

261 CDMH. «Brigadas Internacionales. Españoles. Relación alfabética de españoles enrolados en las Brigadas Internacionales». [1938], p. 209.

del personal són homes, ja que eren ells els qui conformaven el gran gruix de soldats de les Brigades Internacionals.

En els casos en què apareix el nom topem amb una altra qüestió. I és que hi ha noms que són ambigus pel que fa al gènere, atès que poden ser tant d'home com de dona, segons la tradició dels sants o els costums de les diferents regions o pobles. Alguns exemples en són els casos com «Hero», considerat masculí però a les llistes hi posa «infermera»;²⁶² «Reyes»,²⁶³ nom predominantment masculí però que a vegades el porten dones; «Sacramento»,²⁶⁴ un nom femení però que de vegades és emprat també per als homes, tal com passa amb «Rosario».²⁶⁵ I és que hi ha alguns noms que a Espanya són considerats femenins però a Llatinoamèrica són masculins, com Rosario. La qüestió és que en algunes llistes es classifiquen sota la nacionalitat d'«espanyols» tant sud-americans com a espanyols, segurament fent una unificació segons la llengua, per la qual cosa a vegades és molt difícil determinar amb certesa si es tracta de voluntàries espanyoles o no. En aquestes llistes també és freqüent que hi hagi errors ortogràfics. I és que moltes vegades les escriuen persones estrangeres que no dominaven bé el castellà i els noms de les protagonistes de la recerca apareixen en les diverses llistes en formes diferents, de manera que a vegades es pot dubtar si es tracta o no de la mateixa persona. Algunes vegades l'ús de pseudònims també ens pot fer perdre la pista d'alguna voluntària.

En segon lloc, amb relació a la nacionalitat, a les llistes hi ha persones classificades com a espanyoles que en realitat tenen una procedència que no es correspon amb la informació que hi consta. Aquest és el cas de Rosa Berger, que en alguns registres apareix com a espanyola però realment era txecoslovaca;²⁶⁶ Úrsula Mayer era alemanya²⁶⁷ i Élisabet Ricol López era francesa.²⁶⁸ Arribats a aquest punt, és important destacar que en la investigació s'han inclòs algunes dones que en esclatar la Guerra Civil vivien a França però que tenien fortes arrels amb Espanya, atès que la família directa, els progenitors, eren espanyols que havien emigrat. Aquest és el cas d'Adèle Arranz i d'Élisabet Ricol, més coneguda com Lise London, i també de Rosa Cremón Parra, nascuda a Villaverde (Madrid) que des dels tres anys ja vivia a França.

262 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 447/17

263 Ibidem, p. 26.

264 Ibidem, p. 73.

265 Ibidem, p. 59.

266 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 48/5.

267 CDMH. «Brigadas Internacionales». Españoles, p. 150; ABEL, WERNER; HILBERT, ENRICO, «*Sie werden nicht durchkommen*». *Deutsche an der Seite der Spanischen Republik und der sozialen Revolution*. Lich: Verlag Edition, 2016, p. 30.

268 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 48/59.

En darrer lloc, aquestes llistes també presenten problemes pel que fa a la quantificació, atès que a vegades hi poden haver duplicats, és a dir, que en el registre aparegui una mateixa persona en dos entrades diferents. Un exemple: a la llista de personal espanyol hi apareix el registre «Carmen Espeja Hernández, infermera»,²⁶⁹ i unes quantes línies més avall hi apareix la referència «Carmen Espejo, infermera». És molt probable que sigui la mateixa persona però no es pot saber amb certesa. Recurrentment en els llistats de personal femení les mateixes dones apareixen com a infermeres i com a auxiliars d'infermeria de forma indistinta, segons la llista en què apareixen. No podem saber si realment aquestes dones eren infermeres titulades o infermeres subalternes, però sí que el seu treball s'emmarcava en l'àmbit sanitari.

A l'hora de consultar llistats biogràfics, per trobar dones que havien treballat per a les Brigades Internacionals, un altre problema ha estat que la informació, a vegades, era massa genèrica. Per exemple, si la font només diu que una jove va treballar al servei de la sanitat militar al costat del bàndol republicà, és possible que alguna d'aquestes noies treballés en algun hospital de les BI, però com que no s'especifica, les hem d'excloure de la nostra acotació d'estudi.

Per tot el que s'ha esmentat, s'ha de puntualitzar que quan es fa història de les dones és complicat quantificar, atès que moltes vegades les dones són oblidades per les fonts primàries i és difícil trobar un rastre documental que en permeti fer una quantificació fidedigna. Aquest treball n'és una mostra molt clara: cal recordar que la majoria de dones no estaven enquadrades oficialment a les Brigades Internacionals perquè duien a terme tasques que no tenien cap rang militar (administratives, cuineres, auxiliars d'infermeria, etc.), i per això una gran majoria quedaven oblidades dels registres oficials, de manera que s'han de buscar referències d'elles d'entre els records dels brigadistes. Així, el resultat d'aquest treball no pretén ser un mer llistat de dones voluntàries espanyoles, sinó que es pretén mostrar com els diferents testimonis femenins donen veu a tot un col·lectiu heterogeni a partir de casos particulars.

Degut a aquesta manca de documentació completa pel que fa a les dones, potser una futura via de recerca seria buscar familiars d'alguna d'aquestes espanyoles i entrevistar-los, perquè expliquin, des de la segona i tercera generació, les experiències que recorden envers el treball per la República de les voluntàries. Aquests testimonis també podrien aportar, a part del seu relat, algun document de l'època, i potser també correspondència i fotografies.

A més, en l'estudi es va fer una cerca en la premsa nacional i internacional, que en gran mesura va resultar improductiva. Sí que és fàcil trobar

269 RGASPI, Fons 545, inventari 6, fitxer 447/17.

referències de les Brigades Internacionals però no de les dones espanyoles que hi treballaven. També es va elaborar una prospecció molt supèrflua en revistes generades per les mateixes unitats de les Brigades Internacionals, i encara que la majoria dels butlletins contenien informació militar, segurament en alguna d'aquestes revistes es podrien trobar referències a les tasques que feien les dones en les Brigades, i entre elles, les espanyoles. Aquesta línia de recerca es va abandonar per la barrera de l'idioma: hi ha molta informació que està en alemany i polonès i, a més, la major part de la informació és estrictament militar i no resulta útil per a les qüestions que s'han abordat aquí.

Finalment, un altre problema ha estat que la documentació de les Brigades Internacionals està custodiada a l'arxiu RGASPI, documentació que està digitalitzada i disponible en línia, amb algunes limitacions, ja que les fotografies i alguns documents no es poden consultar si no és presencialment, a Moscou. La descripció del fons documental ens indica que allà hi ha una interessant col·lecció de fotografies on es mostren dones espanyoles treballant per a les BI. Una dificultat de la mateixa naturalesa es troba en les interessants entrevistes orals que es van fer a antics brigadistes estrangers en les quals s'ha constatat que hi ha referències a voluntàries espanyoles, custodiades a l'Imperial War Museum de Londres.

12. Algunes conclusions i reflexions finals

Amb la realització d'aquest treball d'investigació s'han pogut comprovar les hipòtesis que s'havien plantejat. Es pot afirmar que hi va haver un gruix considerable de dones espanyoles que van lluitar per la causa republicana a partir del seu treball en les Brigades Internacionals. Les seves tasques no es reduïen només a la infermeria, sinó que les voluntàries espanyoles conformaven un col·lectiu heterogeni. És cert que les infermeres i les auxiliars sanitàries en van constituir el grup més nombrós, però no podem oblidar la feina de les administratives, les secretàries, les traductores, les mecanògrafes, el personal de cuina i de neteja, les bugaderes, les dones que treballaven a les colònies infantils i les que duïen a terme tasques productives, culturals, de suport moral i d'organització i direcció. La seva col·laboració significà la mobilització de dones de totes les condicions socials, nivells formatius i tendències ideològiques. Cadascuna d'aquestes dones, sense cap excepció, constituí una peça clau en el funcionament de les Brigades.

Aquestes dones volien sentir-se útils i ajudar la República com fos. Moltes d'elles no tenien estudis i començaven a treballar per a les Brigades Internacionals netejant o cuidant els malalts i fent-los companyia; amb el temps,

els mateixos companys estrangers les alfabetitzaven i els ensenyaven nocions bàsiques d'infermeria, de manera que passaven a ser auxiliars sanitàries i, algunes, fins i tot, arribaven a ser infermeres. S'han destacat també les relacions de treball, camaraderia i aprenentatge mutu que es van teixir entre les voluntàries que arribaven d'arreu del món i les espanyoles.

El context bèl·lic de la Guerra Civil generà una mobilització femenina sense precedents. La guerra actuà com a catalitzador d'uns processos de canvi en la identitat cultural de les dones i en les relacions entre els sexes iniciades en les anteriors dècades. Les tasques que se'ls encomanava a les voluntàries espanyoles, en la majoria de casos, no deixaven de ser una extensió a l'àmbit públic del seu rol tradicional domèstic: moltes duien a terme les tasques de cuina, neteja, bugaderia, costura i cura dels infants i els malalts, tasques que per la guerra s'havien professionalitzat. Així, es pot plantejar el concepte de «domesticitat en l'esforç de guerra»: del treball de les voluntàries espanyoles de les Brigades Internacionals se n'ha de remarcar el paper preeminent en el treball de cura, en un context de restriccions i moltes dificultats. No obstant la naturalesa domèstica d'aquestes tasques, cal no subestimar els avenços aconseguits. El conflicte bèl·lic permeté la participació activa de les dones en la lluita contra l'aixecament militar, i encara que el repartiment de les tasques s'organitzava en funció del gènere, no deixà de constituir una experiència transcendental.

La col·laboració d'aquestes espanyoles en l'esforç de guerra de les Brigades Internacionals va trastocar la normalitat en les relacions afectives, de maternitat i de criança dels fills. De fet, moltes de les dones que es van implicar en la causa republicana ho van poder fer perquè no tenien obligacions familiars, és a dir, eren solteres i encara no eren mares, per la qual cosa tenien autonomia d'actuació. Cal puntualitzar, però, que algunes dones que ja havien format una família no van renunciar a tenir un paper actiu en la guerra i durant la guerra van haver de separar-se dels marits i criatures, que en molts casos estaven a càrrec de familiars o eren enviats a l'exili. La interacció entre voluntaris homes tant estrangers com espanyols i dones locals va suposar, en molts casos, el forjament de noves parelles i el naixement d'infants en el context advers de la guerra. Algunes d'aquestes famílies van haver de patir, amb la derrota republicana, la repressió franquista envers els seus ideals i la separació física dels seus membres.

D'altra banda, s'ha posat de relleu que en els estudis sobre la Guerra Civil espanyola s'ha subestimat, en general, el paper de les dones i s'ha constatat el doble oblit al qual han estat sotmeses les voluntàries espanyoles. La primera causa d'aquesta amnèsia històrica es deu a la seva pròpia naturalesa

femenina, ja que degut a l'androcentrisme dominant en la historiografia, durant molt temps s'ha considerat la guerra només com una activitat masculina i s'ha menyspreat el paper de les dones en el context bèl·lic, de manera que s'han oblidat unes tasques que van ser fonamentals. I és que mentre la majoria dels homes lluitaven, elles vetllaven pel manteniment de la vida, cuidant malalts, nens i vells i col·laborant tant al front com a la rereguarda.

La segona causa de l'oblit de les voluntàries espanyoles es deu a la procedència. I és que l'atenció de la historiografia envers els voluntaris antifeixistes que van treballar en les Brigades Internacionals ha estat centrada en els col·lectius estrangers. S'han elaborat diversos estudis per nacionalitats dels qui van participar en la Guerra Civil espanyola com a voluntaris provinents d'arreu del món però hi ha molt pocs estudis dels mateixos espanyols i espanyoles que van formar part de les d'aquesta organització. Això s'explica perquè la gran majoria dels espanyols que van lluitar per la República des del front s'enquadraven en les unitats de l'Exèrcit Popular de la República. Així, els estudis fets fins al moment envers les Brigades Internacionals les analitzen com un col·lectiu particular; destaquen la solidaritat antifeixista dels voluntaris internacionals però obliquen la col·laboració i el treball de les dones espanyoles republicanes, que van restar durant molt de temps doblement oblidades.

Per dur a terme aquest estudi, s'han emprat fonts d'informació d'índole molt diversa. El fet de contrastar les fonts secundàries, és a dir, la producció historiogràfica de tot el que s'havia escrit sobre aquest tema, amb les fonts primàries, com la documentació d'arxiu, els diaris personals, les memòries, les autobiografies i els testimonis orals, ha permès descobrir la gran tasca que van dur a terme aquestes voluntàries, que gairebé no havia estat abordada per la historiografia, ja que autors i autores que feien referència a aquestes dones només aportaven dades breus i molt anecdòtiques sobre la seva participació, sense abordar un estudi unitari. Per això, penso que aquesta investigació servirà per donar llum i per conèixer una mica més la Guerra Civil i les Brigades Internacionals, des d'una perspectiva de gènere, apropant-nos a una visió més fidedigna de com va ser la guerra i la participació femenina, incloent aquestes dones que havien estat invisibilitzades en la història, per restituir la seva memòria i per reconèixer la seva vàlua i esforç.

En definitiva, aquest treball intenta mostrar la part més humana de la guerra i pretén recuperar el coneixement i la memòria de les voluntàries espanyoles que van treballar per a les Brigades Internacionals, des d'una vessant global i unitària, sense oblidar cap col·lectiu, abordant tots els aspectes inherents a la vida quotidiana en el context bèl·lic i a la seva condició femenina,

una experiència ben diferenciada de la masculina, que mereix ser estudiada amb les seves particularitats pròpies, tot evocant el record viu d'aquestes dones compromeses amb la causa republicana.

13. LLISTAT D'IMATGES

Il·lustració 1. El doctor noruec Einar Petteresen, el doctor i la infermera suecs Johan F. Wingerstrand i Asta Kihlander amb les infermeres espanyoles Amalia Espinós, Carmen Riudaura i Pilar Casasempere operant a Alcoi en el quiròfan de l'Hospital Sueco-Norueg p. 65

Imatge recuperada del llibre REQUENA, Manuel; SEPÚLVEDA LOSA, Rosa María. *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

Il·lustració 2. Hospital de les Brigades Internacionals de Benicàssim. Llits a la terrassa pel bon temps. La infermera és Pepita Sicília.. . . . p. 67

Imatge recuperada del llibre REQUENA, Manuel; SEPÚLVEDA LOSA, Rosa María. *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

Il·lustració 3. La infermera Aurora Fernández a la cova hospital de la Bisbal de Falset assistint un nen ferit, Manuel Álvarez. p. 69

Imatge recuperada del llibre JACKSON, Angela. *Para nosotros era el cielo. Pasión, dolor y fortaleza de Patience Darton. De la guerra civil española a la China de Mao*. Esplugues de Llobregat: Ediciones San Juan de Dios-Campus Docent, 2012.

Il·lustració 4. Infermeres espanyoles i el convalescent de San Marino, Aldo Gasparoni. (De darrere cap avant i d'esquerra a dreta). Fila posterior: Isabel García, Eugenia Reliegos, Encarna Martos. Fila central: Mercedes Ferrara. Fila davantera: Gabriela García, Luz Gallén, Encarna Mus, Milagros i Carmencita. Benicàssim, 1937-1938. Col·lecció Mercedes Ferrara Valls. p. 71

Imatge recuperada del llibre REQUENA, Manuel; SEPÚLVEDA LOSA, Rosa María. *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

Il·lustració 5. Concha, la responsable de la llar infantil de la XI Brigada, amb uns nens al pati p. 80

Imatge recuperada del llibre JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros! Mujeres antifascistas de distintos países hablan de su trabajo en España.* Facsímil de l'Associació de les Brigades Internacionals de l'original publicat a València per Ayuda Médica Extranjera, 1938.

Il·lustració 6. Bugaderia dels hospitals d'Albacete. AMI, Barcelona, nº 7, 1 de gener de 1938). Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI). Fotografia cedida pel Centro de Estudios y Documentación de las Brigadas Internacionales (CEDOBI). p. 83

Imatge recuperada del llibre FUSTER RUIZ, Francisco. *El servicio de sanidad de las Brigadas Internacionales.* Albacete: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2018.

Il·lustració 7. Les dones espanyoles de l'hospital de les Brigades Internacionals a Huete: infermeres, auxiliars sanitàries i personal de neteja i cuina p. 85

Imatge disponible en línia a la pàgina web <https://brigadasinternacionales.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1313:-mujeres-en-las-bi&catid=44:croni-bi&Itemid=82>, recuperada el 17/12/2018.

Il·lustració 8. El personal de la cuina de l'hospital de Poleniño. p. 86

Imatge recuperada del llibre JACKSON, Angela. *Para nosotros era el cielo. Pasión, dolor y fortaleza de Patience Darton. De la guerra civil española a la China de Mao.* Esplugues de Llobregat: Ediciones San Juan de Dios-Campus Docent, 2012.

Il·lustració 9. Les noies espanyoles de Poleniño p. 87

Imatge recuperada del llibre JACKSON, Angela. *Para nosotros era el cielo. Pasión, dolor y fortaleza de Patience Darton. De la guerra civil española a la China de Mao.* Esplugues de Llobregat: Ediciones San Juan de Dios-Campus Docent, 2012.

Il·lustració 10. Constància treballant a l'Oficina de Premsa Estrangera. p. 91

Imatge recuperada del llibre MORA, Constància de la. *Doble Esplendor.* Madrid: Gadir Editorial, 2004.

Il·lustració 11. Rebuda d'un grup de dones als soldats de les Brigades Internacionals. Amb el puny alçat, Lise London. Barcelona, 28 d'octubre de 1938. p. 102

Imatge recuperada del llibre LONDON, Lise. *Memoria de la resistencia: la madeja del tiempo*. Guadarrama: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1997.

Il·lustració 12. La infermera Lolita amb el seu xicot, el brigadista danès H. Nielsenp. 109

Imatge recuperada del llibre SEPÚLVEDA LOSA, Rosa María. *Las Brigadas Internacionales. Imágenes para la historia*. Albacete: Centro de Estudios y Documentación de las Brigadas Internacionales, 2006.

Il·lustració 13. Retrat de Constancia amb la seva Luli, 1929. Fotografia de l'estudi «Celedonio» de Madrid. p. 114

Imatge recuperada del llibre Fox MAURA, Soledad. *Connie. Biografía de Constancia de la Mora*. Madrid: Editorial Renacimiento, 2017.

Il·lustració 14. Lise London a València. p. 117

Imatge recuperada del llibre LONDON, Lise. *Memoria de la resistencia: la madeja del tiempo*. Guadarrama: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1997.

Il·lustració 15. Després de l'avortament, Lise es va poder quedar embarassada altre cop. Imatge amb el seu primer fill a París p. 118

Imatge recuperada del llibre LONDON, Lise. *Memoria de la resistencia: la madeja del tiempo*. Guadarrama: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1997.

Il·lustració 16. Matilde amb el seu marit i la seva filla Carmen a la casa familiar de Madrid, 1936 p. 116

Imatge recuperada del llibre GINARD i Féron, David. *Matilde Landa. De la Institución de la Libre Enseñanza a las prisiones franquistas*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, 2006.

Il·lustració 17. Joves espanyoles a l'escola d'infermeria dels hospitals americans p. 122

Imatge recuperada del llibre JIRKU, Gusti. *¡Nosotras estamos con vosotros! Mujeres antifascistas de distintos países hablan de su trabajo en España*. Facsímil de l'Associació de les Brigades Internacionals de l'original publicat a València per Ayuda Médica Extranjera, 1938.

- Il·lustració 18.** Patience Darton ensenyant a una noia espanyola a rentar un pacient a l'hospital de Valls, 1938 p. 123

Imatge recuperada del llibre JACKSON, Angela. *Para nosotros era el cielo. Pasión, dolor y fortaleza de Patience Darton. De la guerra civil española a la China de Mao*. Esplugues de Llobregat: Ediciones San Juan de Dios-Campus Docent, 2012.

- Il·lustració 19.** Lise London presa a França per col·laborar amb la Resistència p. 132

Imatge recuperada del llibre LONDON, Lise. *Memoria de la resistencia: la madeja del tiempo*. Guadarrama: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1997.

- Il·lustració 20.** Artur i Lise a Moscou p. 133

Imatge recuperada del llibre LONDON, Lise. *Memoria de la resistencia: la madeja del tiempo*. Guadarrama: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1997.

- Il·lustració 21.** Un grup de recluses a la presó de Mallorca. A la fila superior, la quarta dona començant per la dreta és Matilde Landa p. 139

Imatge recuperada del llibre GINARD i Féron, David. *Matilde Landa. De la Institución de la Libre Enseñanza a las prisiones franquistas*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, 2006.

14. FONTS PER A LA RECERCA

Arxius

ARXIU HISTÒRIC DE LA CIUTAT DE BARCELONA (AHCB, Barcelona). Fonts Orals. Col·lecció Dones del 36. Entrevista a Rosa Cremón Parra, per Mercedes Vilanova, Barcelona, 13-X-1997.

CENTRO DOCUMENTAL DE LA MEMORIA HISTÓRICA (CDMH, Salamanca). Brigadas Internacionales. Relación alfabética de españoles enrolados en las Brigadas Internacionales. [1938].

HEMEROTECA LA VANGUARDIA. Documentació digitalitzada i accessible a la pàgina web <<https://www.lavanguardia.com/hemeroteca>>.

RUSSIAN STATE ARCHIVE OF SOCIO-POLITICAL HISTORY (RGASPI, Moscou). Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). [Arxiu estatal rus d'Història sociopolítica]. Fons 545, Interbrigada del Ejército Republicano de España. Documentació digitalitzada i accessible a la pàgina web <<http://sovdoc.rusarchives.ru/#tematicchilds&rootId=94999>>.

BIBLIOGRAFIA

- AGUADO HIGÓN, Ana. «Identidades de género y culturas políticas en la Segunda República». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 7, 2008, p. 123–141.
- ASSOCIACIÓ DONES DEL 36. *Les dones del 36: un silenci convertit en paraula, 1997-2006*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2006.
- BASSA, Aracel·li. «Reportatge: Les Dones del 36, la història del silenci convertit en paraula», *Activitat parlamentària*, 13, 2006, p. 92–94.
- BELMONTE RIVES, Paloma. *Sobre la situación de las mujeres en España (1800–1930). Un ejercicio demicrohistoria*. Tesis doctoral dirigida por Mª Pilar Escanero de Miguel. Universidad Miguel Hernández, 2018.
- BENEITO LLORIS, Àngel. «La ayuda escandinava i el hospital sueco-noruego de Alcoi», a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.
- BRANCIFORTE MAZZOLA, Laura. *El Socorro Rojo Internacional en España, 1923–1939. Relatos de la solidaridad antifascista*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011.
- BROGGI, Moisès. «Mis recuerdos durante la estancia en les Brigadas Internacionales», a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.
- CARROLL, Peter. «The Myth of the Moscow Archives». *Science & Society*, 68, 2004, p. 337–340.
- CASAÑ, Guillermo. «El hospital de Benicàssim en el contexto del servicio sanitario de las Brigadas Internacionales», a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.
- CASTELLS, Andreu. *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*. Barcelona: Ariel, 1974.
- CASTRO MOLINA, Francisco Javier; RODRÍGUEZ NOVO, Natalia; MARTÍN CASAÑAS, Felisa-Vanessa. «Sanidad y la II República Española (193, 1-1936): la creación de la figura de la primera Directora de Enfermeras». *Cultura de los Cuidados*, 41, 2017, p. 78–85.

- CENARRO LAGUNAS, Ángela. «Las mujeres en la Guerra Civil española: sujeto, acción y representación», p. 161–179 a AGUADO HIGÓN, Ana; HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena; ORTEGA LEÓN, Teresa Maria (eds.). *Mujeres, dones, mulleres, emakumeak. Estudios sobre la historia de las mujeres y del género*. Madrid: Cátedra, 2019.
- CLARET MIRANDA, Jaume. *Breve historia de las Brigadas Internacionales*. Madrid: Catarata, 2016.
- CUADRADA MAJÓ, Coral (coord.) *Oikonomía: cuidados, reproducción, producción*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2015.
- CUADRADA MAJÓ, Coral. «Hacer la revolución, no la guerra», *Brocar*, 41, 2017, p. 153–179.
- DUCH PLANA, Montserrat. *Dones públiques: política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola Editors, 2006.
- ESCRIVÁ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael. *De las negras bombas a las doradas naranjas. Colonias escolares 1936–1939*. Tavernes Blanques: Eixam Edicions, 2011.
- ESTEVE TORRES, María Isabel. *Los hogares infantiles y las Brigadas Internacionales*. València: Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, 2014.
- FALCÓN, Irene. *Asalto a los cielos. Mi vida junto a Pasionaria*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1996.
- FOX MAURA, Soledad. *Connie. Biografía de Constancia de la Mora*. Madrid: Editorial Renacimiento, 2017.
- FUSTER RUIZ, Francisco. *El servicio de sanidad de las Brigadas Internacionales*. Albacete: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2018.
- GALÁN, A. HURTADO, C. et alii. (2004). «Historia y Vida de las Mujeres de Albacete» a *Las mujeres en la Segunda República y en la Guerra Civil*. [Albacete]: Publicaciones del Excmo. Ayuntamiento de Albacete.
- GINARD i FÉRON, David. *Matilde Landa. De la Institución de la Libre Enseñanza a las prisiones franquistas*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, 2006.
- GINARD i FÉRON, David. «Mujeres, juventud y activismo antifascista en la Europa mediterránea (1933–1945)». *Ayer*, 100, 2015, p. 97–121.
- GONZÁLEZ DE MIGUEL, Jesús. «Recuperando la historia: últimos testimonios de los combatientes internacionales», a *Las Brigadas Internacionales. Estudio multidisciplinar sobre los testimonios orales de sus protagonistas*. Salamanca: Comunicación Social, 2013.
- GUERRA, Francisco. *La Medicina en el exilio republicano*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 2003.

- HIJANO PÉREZ, Ángeles. «Las enfermeras españolas como sujeto histórico». Ponència al V Congrés Internacional de l'Associació Espanyola d'Història Militar, «Dones a la guerra i als exèrcits». Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 19-22 de juny de 2018.
- JACKSON, Angela. *Els brigadistes entre nosaltres. Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2008.
- JACKSON, Angela. *Més enllà del camp de batalla. Testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2004.
- JACKSON, Angela. *Para nosotros era el cielo. Pasión, dolor y fortaleza de Patience Darton. De la guerra civil española a la China de Mao*. Esplugues de Llobregat: Ediciones San Juan de Dios-Campus Docent, 2012.
- JIRKU, Gusti. ¡Nosotras estamos con vosotros! Mujeres antifascistas de distintos países hablan de su trabajo en España. Facsímil de l'Associació de les Brigades Internacionals (2018) de l'original publicat a València per Ayuda Médica Extranjera, 1938.
- KOCHNOWSKI, Anita; SCHIBOROWSKI, Ingrid. *Frauen und der spanische Krieg 1936-1939*. Berlín: Verlag am Park, 2016.
- LARRAZ ANDÍA, Pablo. «Heridos, enfermedades, hospitales y enfermeras. La otra cara de la guerra». *Memoria y civilización*, 15, 2012, p. 187-210.
- LONDON, Lise. *Roja primavera: la madeja del tiempo*. Guadarrama: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1996.
- LONDON, Lise. *Memoria de la resistencia: la madeja del tiempo*. Guadarrama: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1997.
- LÓPEZ MARTÍNEZ, Elena. «“El Babel de la Mancha”. Una ruta histórica por el Albacete en guerra (1936-1939)». *Al-Basit. Revista de Estudios Albacetenses*, 61, 2017, p. 283-301.
- LLONA, Miren (2017). «La señorita y las otras. Fronteras de clase y subjetividad femenina en el primer tercio del siglo xx en España» p. 105-129 a GALLEGRO, Henar; GARCÍA HERRERO, M^a del Carmen. *Autoridad, poder e influencia. Mujeres que hacen historia*. Barcelona: Icaria.
- MANGINI, Shirley. *Recuerdos de la resistencia. La voz de las mujeres de la Guerra Civil española*. Barcelona: Ediciones Península, 1997.
- MARTÍNEZ RUS, Ana. *Milicianas. Mujeres combatientes*. Madrid, Catarata, 2018.
- MASSONS ESPLUGUES, Josep Maria. «La cirugía a l'Hospital Clínic de Barcelona», *Gimbernat*, 2006, 45, p. 79-85.
- MASSONS ESPLUGUES, Josep Maria. «Un año al servicio de las Brigadas Internacionales como Jefe de Equipo Quirúrgico», a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.

- MORA MAURA, Constanca de la. *Doble esplendor*. Barcelona: Crítica, 1977.
- MORADIELLOS, Enrique. *Historia mínima de la Guerra Civil española*. Madrid: Turner, 2016.
- MOURA, Tatiana. «Mary Nash; Susanna Tavera (orgs.). Las mujeres y las guerras: el papel de las mujeres en las guerras de la Edad Antigua a la Contemporánea», *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 68, 2004, p. 169-173.
- NASH, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 1999.
- NASH, Mary. «Los nuevos sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos». A ROMEO MATEO, María Cruz i SAZ, Ismael. *El siglo xx. Historiografía e Historia*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2002.
- NASH, Mary. «Forjar la ciudadanía en femenino: igualdad y derechos de las mujeres durante la II República y la Guerra Civil» p. 22–50 a NASH, Mary (ed.). *Ciudadanas y protagonistas históricas. Mujeres republicanas en la II República y la Guerra Civil*. Madrid: Congreso de los Diputados, 2009.
- NÚÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta. «La sangre y las letras, materias primas del trabajo sanitario de las Brigadas Internacionales», a *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2006.
- OLESTÍ, Isabel. *Les dones del 36. Nou dones i una guerra*. Barcelona: Edicions 62, 2005.
- PAGÈS, Pelai. *Epistemologia, teoria y problemas de método en los estudios históricos*. Barcelona: Barcanova, 1983.
- PRADES ARTIGAS, MARIA LOURDES. *Sistema de Informació Digital sobre las Brigadas Internacionales. Brigadistas, fuentes documentales y bases de datos (SIDBRINT)*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2012.
- RAMIÓ JOFRE, Anna; TORRES PENELLA, Carme. «Infermeres: cuidant en temps de guerra», a *Llums enmig la barbàrie. Memòries sobre el salvament de vides durant la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya i Memorial Democràtic, 2013.
- SCOTT, Joan W. «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», *American Historical Review*, 91, 1986, p. 1053–1075.
- SERRANO, Caridad. *Recuérdalo tú. Una historia oral sobre la estancia de las Brigadas Internacionales en Madrigueras*. Albacete: Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, 2006.

THÉBAUD, Françoise. «Pensar las guerras del siglo xx desde las mujeres y el género. Cuarenta años de historiografía» p. 267-289 a RUIZ TORRES, Pedro (coord.) *Volver a pensar el mundo de la Gran Guerra*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza, 2015.

USANDIZAGA, Aránzazu. *Escritoras al frente. Intelectuales extranjeras en la Guerra Civil*. San Sebastián: Nerea, 2007.

Bibliografía web

EL PAÍS. «Rescatan del olvido a las mujeres brigadistas de la Guerra Civil Española», 2013, en línea. Disponible a la página web <https://elpais.com/economia/2013/06/15/agencias/1371288215_437899.html>. Data de consulta 6/3/2019.

MARTÍNEZ, Salvador. «Guerra Civil sin heroínas: un libro recuerda a las brigadistas anónimas». *El Español*, 2017, en línea. Disponible a la página web <https://www.lespanol.com/cultura/20170108/184481654_0.html>. Data de consulta 16/1/2019.

ASOCIACIÓN DE AMIGOS DE LAS BRIGADAS INTERNACIONALES (AABI). «La mujer española y su apoyo a las Brigadas Internacionales», 2018, en línea. Disponible a la página web <https://brigadasinternacionales.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1337:mujeres-en-las-bi&catid=44:croni-bi&Itemid=82>. Data de consulta 17/12/2018.

EL PAÍS. «El archivo de la Internacional Comunista, accesible en versión digital», 2015, en línea. Disponible a la página web <https://elpais.com/cultura/2015/03/06/actualidad/1425630509_306264.html>. Data de consulta 26/4/2019.

FISCER LAMELAS, Guillermo. «El Palacio de La Moraleja de Alcobendas y la Guerra Civil española», 2017, en línea. Disponible a la página web <<http://demoshistoria.blogspot.com/2017/07/el-palacio-de-la-moraleja-de-alcobendas.html>>. Data de consulta 2/2/2019.

Álvaro, Toni. «Flor Cernuda, una imprescindible que enfrentó al fascismo, y que perdió los recuerdos pero jamás la dignidad», 2019, en línea. Disponible a la página web <<http://www.presos.org.es/index.php/2019/04/03/flor-cernuda-una-imprescindible-que-enfrento-al-fascismo-y-que-perdio-los-recuerdos-pero-jamas-la-dignidad/>>. Data de consulta 07/08/2019.

NEDERLANDSE VRIJWILLIGERS IN DE SPAANSE BURGEROORLOG (Base de dades de voluntaris holandesos a la Guerra Civil espanyola). International Institut of Social History, en línia. Disponible a la pàgina web <<https://spanjestrijders.nl/>>. Data de consulta 13/10/2019.

SISTEMA D'INFORMACIÓ DIGITAL DE LES BRIGADES INTERNACIONALS (SIDBRINT). Disponible a la pàgina web <<http://sidbrint.ub.edu/ca>>. Data de consulta 15/06/2020.

15. ANNEXOS

Discursos i poemes que recorden les espanyoles de les Brigades Internacionals

Discurs de comiat als voluntaris de les Brigades Internacionals

Discurs pronunciat per Dolores Ibárruri el 28 d'octubre de 1938 a Barcelona, en la multitudinària desfílada de comiat de les Brigades Internacionals.

Hasta pronto, hermanos.

Es muy difícil pronunciar unas palabras de despedida dirigidas a los héroes de las Brigadas Internacionales, por lo que son y por lo que representan.

Un sentimiento de angustia, de dolor infinito, sube a nuestras gargantas atenazándolas... Angustia por los que se van, soldados del más alto ideal de redención humana, desterrados de su patria, perseguidos por la tiranía de todos los pueblos...

Dolor por los que se quedan aquí para siempre, fundiéndose con nuestra tierra y viviendo en lo más hondo de nuestro corazón aureolados por el sentimiento de nuestra eterna gratitud.

De todos los pueblos y todas las razas, vinisteis a nosotros como hermanos nuestros, como hijos de la España inmortal, y en los días más duros de nuestra guerra, cuando la capital de la República española se hallaba amenazada, fuisteis vosotros, bravos camaradas de las Brigadas Internacionales, quienes contribuisteis a salvarla con vuestro entusiasmo combativo y vuestro heroísmo y espíritu de sacrificio.

Y Jarama y Guadalajara, y Brunete y Belchite, y Levante y el Ebro cantan con estrofas inmortales el valor, la abnegación, la bravura, la disciplina de los hombres de las Brigadas Internacionales.

Por primera vez en la historia de las luchas de los pueblos se ha dado el espectáculo, asombroso por su grandeza, de la formación de las Brigadas Internacionales para ayudar a salvar la libertad y la independencia de un país amenazado, de nuestra España.

Comunistas, socialistas, anarquistas, republicanos, hombres de distinto color, de ideología diferente, de religiones antagónicas, pero amando todos ellos profundamente la libertad y la justicia, vinieron a ofrecerse a nosotros incondicionalmente.

Nos lo daban todo; su juventud o su madurez o su experiencia; su sangre y su vida, sus esperanzas y sus anhelos... Y nada nos pedían. Es decir, sí: querían un puesto en la lucha, anhelaban el honor de morir por nosotros.

¡Banderas de España!... ¡Saludad a tantos héroes, inclinaos ante tantos mártires!...

¡Madres!... ¡Mujeres! Cuando los años pasen y las heridas de la guerra se vayan restañando; cuando el recuerdo de los días dolorosos y sangrientos se esfume en un presente de libertad, de paz y de bienestar; cuando los rencores se vayan atenuando y el orgullo de la patria libre sea igualmente sentido por todos los españoles, hablad a vuestros hijos; habladles de estos hombres de las Brigadas Internacionales.

Contadles cómo, atravesando mares y montañas, salvando fronteras erizadas de bayonetas, vigiladas por perros rabiosos deseosos de clavar en ellos sus dientes, llegaron a nuestra patria como cruzados de la libertad, a luchar y a morir por la libertad y la independencia de España, amenazadas por el fascismo alemán e italiano. Lo abandonaron todo: cariños, patria, hogar, fortuna, madre, mujer, hermanos, hijos y vinieron a nosotros a decirnos: «¡Aquí estamos!», vuestra causa, la causa de España es nuestra misma causa, es la causa de toda la humanidad avanzada y progresiva».

Hoy se van; muchos, millares, se quedan teniendo como sudario la tierra de España, el recuerdo saturado de honda emoción de todos los españoles.

¡Camaradas de las Brigadas Internacionales! Razones políticas, razones de Estado, la salud de esa misma causa por la cual vosotros ofrecisteis vuestra sangre con generosidad sin límites os hacen volver a vuestras patrias a unos, a la forzada emigración a otros. Podéis marcharos orgullosos. Sois la historia, sois la leyenda, sois el ejemplo heroico de la solidaridad y de la universalidad de la democracia, frente al espíritu vil y acomodaticios de los que interpretan los principios democráticos mirando hacia las cajas de caudales o hacia las acciones industriales que quieren salvar de todo riesgo.

No os olvidaremos, y, cuando el olivo de la paz florezca, entrelazado con los laureles de la victoria de la República española, ¡volved!...

Volved a nuestro lado, que aquí encontraréis patria los que no tenéis patria, amigos, los que tenéis que vivir privados de amistad, y todos, todos, el cariño y el agradecimiento de todo el pueblo español, que hoy y mañana gritará con entusiasmo: ¡Vivan los héroes de las Brigadas Internacionales!

Poemes

A Matilde

En la tierra castellana
el castellano caía
con la voz llena de España
y la muerte de alegría.
Para conseguir la libertad de sus hermanos
caen en los barbechos los más nobles castellanos.
No veré perdida España porque mi sangre no quiere.
El fascismo de Alemania
junto a las encinas muere.
Para hacer cenizas la ambición de los tiranos
caen en las trincheras los más nobles castellanos.
Españoles de Castilla
y castellanos de España
un fusil a cada mano
y a cada día una hazaña.
Voy a combatir al alemán que nos da guerra
hasta conquistar los horizontes de mi tierra.

MIGUEL HERNÁNDEZ

A Constancia de la Mora

Constancia de la Mora, compañera y amiga:
tantos años pasados y aquí estás nuevamente,
aquí tu vida clara, el difícil camino
valeroso, leal y puro que elegiste.

Tantos años pasados pero que no han pasado.
Revives en tu ejemplo y contigo el de España,
aquel pueblo sencillo viril que acompañaste,
miliciano hasta el día de tu imprevista muerte.

Que no fue servidumbre a temores oscuros
la de tu corazón en las horas amargas.
Fue amor, ciega esperanza, entrega luminosa,
hasta borrar las huellas próceres de tu origen.

RAFAEL ALBERTI

Las Brigadas Internacionales

¿Qué no sabes quién eran?

Que sí, pero que no...

Que tu flamante juventud no atiende
a «cuentos»

ni escucha «batallitas».

No fueron batallitas. Fueron ¡gestas!

Qué sabes tú, que sabes, de
aquella juventud que llegó a España
un siete de noviembre:

El pecho firme, la cabeza enhiesta
¡España está en peligro, hay que salvarla!

Y se abrazaron a nuestra bandera,
y lucharon codo a codo con los nuestros,
como rosas al viento de la guerra,
cayendo en nuestras tierras malheridas
como fértil semilla de dura sementera.

¿Oíste, alguna vez, decir

Jaén, Andújar, Teruel y Belchite

Guadalajara, Sigüenza,

Casa de Campo y Brunete,

sin sentir como fuego por las venas?

Allí triunfaron o dejaron

las charcas ensanchadas.

Y surcos en los cerros,
y en los llanos de las montañas,
con su sangre y sus cuerpos.

Los Thaelmann, los Rakosi,

los Lincoln, Garibaldi y André Marty, y Nanetti,

y Beimler, y Lukacz, y Togliatti,

y Gallo, y Hans, y Walter,

y Longo, y Carlos, el comandante.

¡Claro que le conoces!

Tú mismo le cantaste, muchas veces,
sin pensarlo,
con esa musiquilla que decía:

«...con el Quinto, Quinto, Quinto,
con el Quinto Regimiento
con el comandante Carlos, no hay milicianos con miedo».

¿Lo has entendido ahora?
Te lo cuenta tu madre.
Estos, y muchos, muchos, fueron «los Internacionales».
«No podremos ya vivir tranquilos, sabiendo que
en un rincón del mundo se asesina a un pueblo libre».
«La libertad en España es nuestro honor,
nuestro corazón es internacional».

FLOR CERNUDA

Paz

Por la paz volaron miles de palomas de todos los colores.
Por la paz brotaron manantiales de agua cristalina
en los páramos más yermos.
Por la paz se abrieron los volcanes, lanzando llamas de fuego
que habitan en el centro del planeta.
Por la paz corrió sangre, empapando la tierra.
Por la paz he gritado en el destierro,
y el eco me ha devuelto millones de sonidos que clamaban amor.
Por la paz los hombres siguen arrastrando cadenas.
Por la paz lucha mi libertad, y la de mis hermanos.
Por la paz mis cabellos castaños se volvieron de plata,
y mis manos temblorosas se unieron a las tuyas
en cadena de solidaridad.
Por la paz rezo más fuerte mis canciones de amor.
Hay que conseguir la paz
para los niños que llegarán mañana.

He querido atar la paz con mis cabellos, para que no se marche.
Mecerla entre mis brazos, abrirla con un beso,
pero esto es poca cosa...
La paz vuela más alto y no se deja.
No tiene confianza ¡todavía!
Conoce la traición, y anda remisa, desconfiada...

Quiero, con la ayuda de tus manos,
conseguir la paz para los siglos.

FLOR CERNUDA

Llistat de voluntàries espanyoles localitzades que van treballar per a les Brigades Internacionals

<i>Nom</i>	<i>Ocupacions principals</i>
Abad Torricos, Maria	Modista, infermera auxiliar
Agraz, Juanita	Infermera auxiliar
Alarcón Fernández, Carmen	Mecanògrafa
Albarrán, Lorenza	Netejadora, infermera auxiliar
Alberola, Carmen	Infermera
Aldea, Asunción	Infermera
Alloza Carbo, Antonia	-
Alonso Martínez, Herminia	Infermera auxiliar
Alonso Oliver, María	Infermera
Álvarez, Estrella	Infermera auxiliar
Álvarez, Felicita	Infermera
Arenas, Ascensión	-
Arizaga, Dolores	Infermera
Arranz Manso, Adèle	Mecanògrafa, intèrpret, secretària, taquígrafa
Arrizaga Goni, Dolores	Infermera auxiliar
Arteaga Cardizal, Eugenia	Infermera auxiliar
Artencio Soriano, Asunción	Infermera (rang de soldat)
Arturo Pastal, Igualdad	-
Asensio, Salud	Camperola
Asturiano, Dolores	Infermera auxiliar, dentista auxiliar
Asunción, Dominga	Netejadora
Azcárate, Teresa	Infermera
Barbadillo, Carmen	Infermera (rang de soldat)
Barcia, Isabel	-
Barragan, Maria	Infermera auxiliar

Benobater Ballester, Goyita	Netejadora
Bernal, Josefina	Modista, infermera auxiliar
Bernet Ramos, María	Infermera
Berruga Iniesta, Dolores	Netejadora, infermera auxiliar (rang de soldat)
Bett Prieto, Isabel	Infermera auxiliar
Blasquez Martin, Francisca	Infermera auxiliar
Bravo López, Trinidad	Infermera
Brico, Juliana	Infermera
Caballer Fayos, Sacramentos	Infermera (rang de soldat)
Cabezas García, Oliva	Infermera
Cabrero Saez, Manuela	-
Cadenach, Manolita	Infermera auxiliar
Calvete, María	-
Calzada (Galzada), Angelita	Infermera
Campa, Adelina	Infermera (rang de tinent dels serveis sanitaris de Múrcia)
Cándida	Infermera
Carmen	Infermera cap de la vil·la de repòs de les afores d'Alacant
Carmen	Infermera auxiliar
Carmencita	Infermera
Carreño, Paquita	Infermera
Carrillo, Rosa	-
Carro Primo, Aurora	-
Cartón Martínez, Carmen	Secretària del Comité de Personal Extranjero del PCE, directora de la Agencia de Información Mundial
Casa, Milagros de la	Infermera
Casasempere Juan, Pilar	Infermera
Casellas, Angelita	Infermera auxiliar
Castella Nekola, Josefa	Netejadora
Castella, Dolores	-
Catala Navarro, Dolores	Cuinaera, infermera
Cepa Valiente, Pilar	Infermera (rang de soldat)
Cernuda Arrones, Flor	Mecanògrafa, treballà per al Socors Roig Internacional

Cesario García, Inés	-
Chapartegui, Pepita	-
Clerc, Georgette	Mecanògrafa, taquígrafa
Climent Sureda, Josefina	Netejadora
Climent Sureda, Maria	Netejadora
Cobo Cámara, Carmen	Infermera auxiliar
Cobos López, Laura	Infermera auxiliar (rang de soldat)
Collado Muriel, Adela	Infermera auxiliar
Coloma Ayuso, Josefa	Infermera auxiliar
Concha	Responsable de la llar infantil de la XI Brigada Internacional de La Moraleja (Alcobendas)
Conde Ruiz, Josefa	Netejadora, infermera auxiliar
Consuelo	Auxiliar docent (llars infantils)
Córdoba Sánchez, Mar	Infermera (rang de capità del 4rt batalló de la Brigada Thaelmann)
Crecente, Rosa	Infermera
Cremón Parra, Rosa	Infermera
Cuesta, Francisca	-
Cuevas Yague, Maria Luisa	Mestra i responsable de la llar infantil de les Brigades Internacionals de Benicàssim
Daniel Escoda, Teresa	Infermera
Declara, Manolita	Infermera auxiliar
Delfa, Consuelo	-
Díaz Gutiérrez, Maria	Auxiliar administrativa
Díaz, Daniela	Intèrpret
Díaz, Petra	Infermera
Díaz, Valentina	-
Domínguez García, Josefa	Auxiliar administrativa
Domínguez García, Rosario	Auxiliar administrativa
Echegaray Asticir, Rufina	Netejadora
Escalante Osante, Matilde	Infermera auxiliar (rang de soldat)
Escobar, Pilar	-
Escobedo, Hero	Infermera
Escudero, Maria	Netejadora
Espejo Hernández, Carmen	Infermera

Espinós, Amalia	Infermera
Estévez Díaz, Pilar	Netejadora, infermera auxiliar
Estrella, Flora	-
Falkner, Elena	Intèrpret, taquígrafa
Felling, María	-
Fernández (Eidenhofferova), Aurora	Administrativa, infermera auxiliar
Fernández de Esquide, Valentina	Administrativa, ajudant de direcció de l'hospital de les Brigades Internacionals de Santa Coloma de Farners
Fernández Ortiz, Anita	Netejadora
Fernández Rodríguez, Piedad	Infermera/infermera auxiliar
Fernández Sánchez, Isabel	Infermera auxiliar (rang de soldat)
Fernández, Angeles	Infermera/infermera auxiliar
Fernández, Encarnación	-
Fernández, María Luisa	Treballà en la Ayuda Médica Extranjera i en el Comité Pro-Niños Españoles
Fernández, Nieves	Infermera
Ferrara Valls, Mercedes	Infermera
Ferraz Ballestar, Concha (Gloria)	Administrativa
Ferrer, Antonia	Infermera
Fiser, Irene	Infermera auxiliar
Fonseca, Dominga	Infermera
Foti Caravaca, Maria	Netejadora, infermera auxiliar
Francisca	Infermera auxiliar
Fuente, Fe de la	Infermera auxiliar
Gallen, Luz	Infermera
Galvez, Adela	-
García Astasio, Dolores	Cuïnera
García Cahinian, María	-
Garcia de la Serna, Dolores	Infermera auxiliar
García Díaz, Navidad	Administrativa
Garcia Geley, Fanny	Infermera auxiliar
García Soriano, Margarita	Infermera auxiliar
García	Infermera
García, Carolina	-
García, Dolores	Infermera

Garcia, Encarnación	Camperola
García, Gabriela	Infermera
Garcia, Isabel	Infermera auxiliar
García, María	Infermera
García, María	Mecanògrafa
García, Rosita	Infermera
Garrido Jiménez, Josefina	Infermera auxiliar
Gaudiosa Cameo, Cirilia	Infermera auxiliar
Genua, Soledad	Infermera auxiliar
Gil, Francisca	Dentista auxiliar
Giné, Elvira	Infermera auxiliar
Giné, Juanita	Cuïnera, infermera auxiliar
Gironés, Clotilde	Infermera
Gisbert, Adoración	Treballà per al Comisariado de Guerra
Godoy, Carmen	Infermera auxiliar
Gómez Ibáñez, Anita	-
Gómez Jamie, Irene	-
Gómez López, Rosario	Infermera (rang de soldat)
Gómez, Encarna	-
Gómez, Lea	Infermera auxiliar
Gonzales, Mathilde	Infermera auxiliar
González Burgos (Baier), Amalia	Infermera (rang de soldat)
González Ramos, Eugenia	Infermera
González, Teofila	-
Grandes, Evarista	Administrativa, mestra de l'escola d'alfabetització de l'hospital de les Brigades Internacionals de Benicàssim
Guisado Campos, Antonia	Infermera (rang de soldat)
Gutiérrez, María	Infermera
Hernández Arnaiz, Martina	Infermera auxiliar
Hernández Conchita, Dolores	-
Hernanz, Carmen	Infermera
Hernaz, Juanita	-
Herrais, Luisa	-
Herrera Fernández, Milagros	-
Hidalgo de la Rosa, Dolores (Lola)	Sastressa, infermera auxiliar

Hijonosa, Maruja	Infermera
Hoyos Para, Marie Thérèse	-
Hurtado Montes, Rafaela	Infermera (rang de soldat)
Jardí Salvador, Carmen	Infermera auxiliar
Javega Cuesta, Maria	Infermera/infermera auxiliar
Jimenez Jibe, Rufina	-
Juana	Cuïnera, netejadora
Juárez, Regina	-
Justo Poveda, Juanita	Infermera
Kaiser, Dora	-
Landa Vaz, Matilde	Organitzadora dels hospitals de les Brigades Internacionals, treballà com a responsable del Socors Roig Internacional
Largentier, Carmen	Infermera auxiliar
Lathouder-Plana Sole, Rosario	Infermera auxiliar
Lehousse, Rosario	Infermera
León Larrinaga, Pilar	Infermera
Lerroux, Adriana	-
Lewy Rodríguez, Carlota Berta (Irene Falcón)	Intèrpret, periodista, escriptora, mà dreta de Dolores Ibárruri
Lewy Rodríguez, Enriqueta (Kety)	Intèrpret, taquígrafa, mecanògrafa, treballà a la Secretaria de Prensa y Propaganda del Ministerio de Asuntos Exteriores de la República
Linares Montelie, Rosario	-
Linazasoro, Isabel	-
Llaneza, Celia	Netejadora, infermera auxiliar
Llorens Nualart, María del Carmen	-
Llorens Sardá, Maria Antonia	-
Llorens Sardá, Otilia	-
Loda Matero, Maruja	Infermera auxiliar
López Arronis/Arroyo, Montserrat	Infermera (rang de soldat)
López Fernández, Epifania	-
López Juan, Rosario	Infermera
López Rodríguez, Maria	-
López, Agustina	-

López, Piedad	Netejadora
López, Pilar	Infermera
Losada, Lucía	Treballà per al Comisariado de Guerra
Lozano de Pongracz, Emilia	Infermera auxiliar
Luisa	-
Lumbreras, Cira	Infermera/infermera auxiliar
Luzon Mastro, Emilia	-
Luzon, Consuelo	-
Madrid Maman, Dolores	Infermera auxiliar
Madueño, Paquita	Modista, infermera auxiliar
Maldonado de John, Magda	Infermera auxiliar
Maldonado Rodríguez, Victoria	-
Marina	Infermera
Martí Balaguer, Carmen	-
Martí, Rosa	Infermera
Martín García, Rosa	Netejadora, infermera auxiliar
Martín Martín, Carmen	Infermera
Martín Portolés, Teresa	Auxiliar docent (llars infantils)
Martínez Angel, Maria	Infermera (rang de soldat)
Martínez Carra, María	-
Martínez Diez, Evarista	-
Martínez Velasco, Dolores	Infermera (rang de soldat)
Martínez, Segunda	Netejadora, infermera auxiliar
Martínez, Serafina	-
Martos, Encarnación	Secretària, comptable, infermera
Maruri Gorschey, Mary	Infermera auxiliar
Masiá Blanquer, Emilia	Infermera
Mateos Gadea, Felipa	Infermera (rang de soldat)
Medina Higuera, Ofelia	Auxiliar docent (llars infantils)
Merino Álvarez, Matilde	Mestra (llars infantils)
Meroño Blas, Carmen	Infermera auxiliar
Milagros	Infermera
Milan Martínez, Manuela	Infermera
Miñarro, Maria Luisa	Infermera
Miquis Crecente, Concha	Infermera auxiliar (rang de soldat)

Miravalles Velasco, María	Infermera
Mirón Hernández, Teofila	Infermera auxiliar
Molina Borrás, Luisa	Infermera auxiliar
Molina, Paz	-
Moll Seguí, Vicenta	Infermera
Montano, Sodedad	Infermera
Mora Maura, Constanca de la	Intèrpret, directora i censora de la Oficina de Premsa Extranjera
Moral, María Luz del	-
Moreillo, Juanita	-
Morin Bofill, Emilia	-
Morros Mas, Maria dels Àngels	Infermera
Mozaledor Bellido, Natalia	Infermera (rang de soldat)
Muñoz Aguilar, Inés	Infermera auxiliar
Muñoz Abad, Rufina	Infermera auxiliar
Mus Sanahuja, Encarna	Responsable cap de les infermeres de l'hospital de les Brigades Internacionals de Benicàssim
Navarrete, Adela	Infermera
Navarro Francisco, Ascensión	-
Noriega, Anunciación	-
Olivares, Francisca	Infermera auxiliar
Olmo, Lara	Infermera (rang de soldat)
Palmero, Rosario	Infermera auxiliar
Pastor Peidro, Pilar	Infermera
Payá, Carmen	Infermera
Pérez Marcos, Lucía	Infermera auxiliar
Pérez, Edelmira	Infermera auxiliar
Pinto Flores, Esperanza	Infermera auxiliar
Plaza Fernández, María	Netejadora, infermera auxiliar, ajudant de quiròfan
Plaza, Rosa	Infermera auxiliar
Porcar, Joaquina	Infermera auxiliar
Posty, Susana	-
Prades, Erika	-
Ramos López, Pilar	Infermera auxiliar

Ramos, Marie	-
Reliegos, Eugenia	Infermera
Reyes, Gregoria	Infermera auxiliar
Ricol López, Élisabet (Lise London)	Intèrpret i secretària d'André Marty, treballà per al Servei de Relacions Internacionals de la Internacional Comunista (OMS) i en el Servicio de Investigación Militar de las Brigadas Internacionales
Riudaura, Carmen	Infermera
Rivas, Rosario	-
Rivera, Adela	-
Rocha, Isolina	-
Rodenas García, Carmen	Infermera (rang de soldat)
Rodríguez, Concepción	-
Rodríguez, Mercedes	Infermera auxiliar
Romero, Regina	-
Rosendorf, Ruth	-
Rosita	-
Royo Oñate, Dolores	Infermera auxiliar
Rufo León, Amparo	Infermera auxiliar
Ruiz Malo, Dolores	Infermera auxiliar
Ruiz Pico, Dolores	Infermera auxiliar
Salamaña Valls, María	Netejadora
Salas, Amalia	-
Salazar Hernández, Agustina	-
Sánchez Serrano, Fortuna	-
Sánchez, Claudia	Infermera auxiliar (rang de soldat)
Sánchez, Marcelina	Cuïnera
Sangles, Carmen	Infermera auxiliar
Sans Carolera, Pilar	Netejadora
Sans Moya, Maria	Infermera
Santamaria, Victòria	Infermera auxiliar
Saura, Josefina	Mecanògrafa
Savinet, Josefina	Infermera auxiliar
Serrano Guijón, Reyes	-
Serrano, Dolores (Lola)	Infermera

Seve Vila, María	Netejadora
Sicilia, Pepita	Infermera
Sola Casalpín, María	Netejadora
Soriano, Carmen	Netejadora
Teofilowicht, Pepita	-
Tevar, Concha	Infermera
Torell Mestres, Pepita	Netejadora
Torres, Victoria	Infermera
Tortosa Palan, Amparo	-
Tulla Pérez, Manuela	Infermera auxiliar
Turville, Margarita	Netejadora
Urdiales, Carmen	Ajudant de cuina
Urdiales, Valentina	Ajudant de cuina
Utray Sarda, Natalia	-
Vega Blanco, Nieves	-
Velasco, Susana	Infermera
Vergara, Angela	Infermera auxiliar
Vierbücher, Emilia	-
Villanueva, Luisa	-
Vinuelas Vega, Amor	-
Viruete Verduras, Manolita	Infermera
Ynacio, Asunción	Infermera (rang de sergent)
Zamora, Visitación (Justa)	Infermera de quiròfan
Zamorano, Gregoria	Infermera
Zamorano, María	-
Zifuentes Gómez, Manuela	-

“ Cal reescriure la història dels brigadistes a banda de la història de les Brigades. Relats humans, propers i directes, constatables, que generen la necessitat de saber més de les vides de molts dels voluntaris internacionals *anònims* i obviats per part de la historiografia tradicional.”

(Del pròleg de M. Lourdes Prades-Artigas)